

Professzionizáció és életút

Buzinkay Géza, Detre Katalin, Papp Viktor, Tátrai Viktor,
Ugrai János és Tóth Kelemen tanulmányai

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2023. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2023-ban a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

91. Az adózás társadalomtörténeti olvasatai
92. Cigány közösségek térben és időben
93. Politikai propaganda és társadalom
94. Egyházi társadalom: karrierek, csoportok, szerepek

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!

Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.

Az előfizetési díj 2023-ra: 6500 Ft, egy szám ára 1750 Ft.

Egy szám elektronikus előfizetési díja 1000 Ft.

Egyéves elektronikus előfizetés 3500 Ft.

Az éves „támogatói E-előfizetés” 6500 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

1113 Budapest, Valkói u. 9.

UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003

számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZUCH GÁBOR főszerkesztő
 BÓDY ZSOMBOR
 GRANASZTÓI PÉTER
 KÁRMÁN GÁBOR
 KLEMENT JUDIT
 KOLTAI GÁBOR
 LENGVÁRI ISTVÁN
 MAJOROSSY JUDIT
 RING ORSOLYA
 SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Faragó Tamás, Fejős Zoltán, Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor,
 Kövér György, Sasfi Csaba, Tomka Béla, Varga Zsuzsanna

A „Professzionalizáció és életút” című blokkunkat Bódy Zsombor,
 Granasztói Péter és Keller Márkus szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Szabó-Reznek Eszter

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint
 olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

A folyóirat az Eötvös Loránd Tudományegyetem
 Bölcsészettudományi Karának támogatásával jelenik meg.
 The journal is published with the support of the
 Eötvös Loránd University Faculty of Humanities.

A számot az NKFI FK 132451 sz. A professzionalizáció
 története Magyarországon a 19–20. században európai
 kontextusban c. projekt támogatta.

Címlapon: Széchenyi tér, Makói Vívó Egyesület, Makó, 1940
 Fortepan / Horváth József

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
 Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
 korall@korall.org, www.korall.org
 Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
 Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
 Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410
<https://doi.org/10.52656/KORALL.2022.04>

nka

TARTALOM

PROFESSZIONALIZÁCIÓ ÉS ÉLETÚT

Ugrai János	Reformkori akadémikusok foglalkozása, különös tekintettel a papokra és tanárookra	5
Tátrai Viktor	Professzionizáció és karriermobilitás	26
Papp Viktor	Ügyvédi praxis a horizonton	55
Buzinkay Géza	„Fönkelt önérzettel határozám el magamat a nevelői pályára”. Ney Ferenc (1814–1889) pedagógusi életútja	75
Detre Katalin	Egy jóházból való úrilány lehetőségei – emlékei tükrében	93
Tóth Kelemen	Valami figyel. Vázlat a 19. századi Magyarország becsületfogalmáról	119

KÖNYVEK

Globális nemzetörténetek

Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.): Magyarország globális története.

Fahrmeir, Andreas (Hg.): Deutschland. Globalgeschichte einer Nation.

Fiolhais, Carlos – Franco, José Eduardo – Paiva, José Pedro (dir.):
História Global de Portugal.

Núñez Seixas, Xosé M. (coord.): Historia mundial de España.

Giardina, Andrea (a cura di): Storia mondiale dell’Italia.

Boucheron, Patrick (dir.): Histoire mondiale de la France.

– Berecz Ágoston

Jankó Ferenc: Burgenland földrajzi felfedezése. Tudomány, geopolitika és identitás a két világháború között.	– Törő László Dávid	150
Környezetrégészet a Kárpát-medencében Benkő Elek – Zatykó Csilla (szerk.): A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban.	– Rácz Lajos	154
Vadas András: Egy határfolyó környezettörténete. Háború és vízgazdálkodás a kora újkori Rába-völgyben.	– Rénes Balázs	159
Szerzőink		164
Contents		166
Abstracts		168

Ugrai János

Reformkori akadémikusok foglalkozása, különös tekintettel a papokra és tanárookra*

A hazai professzionalizáció-történeti kutatások szempontjából is meghatározó jelentőségűnek tekinthetjük, hogy a polgárosodás hajnalán, 1830-ban megkezdte működését a Magyar Tudós Társaság. Ez a hazai kulturális és tudományos életben alig túlbecsülhető fejlemény a korabeli hivatások, szakmák fejlődése egy korai szakaszának a vizsgálatát is lehetővé teszi. Ezt leginkább az a sajátos körülmény biztosítja, hogy a későbbi Akadémia a fennállás első évtizedeiben még igencsak megengedő módon merítette tagságát a kortárs értelmiségiek rétegéből.

Egyfelől a korábbi kora újkori (itáliai testületek, London, Párizs stb.) vagy felvilágosodás kori akadémiaalapításokkal (pl. Innsbruck, Olmütz, Passau, Salzburg) ellentétben a Magyar Tudós Társaság létrejötte nem köthető egyetlen egyházhoz vagy valamilyen jól körülhatárolható egyéb szervezethez, tudós körhöz, netán közvetlenül az uralkodóhoz (pl. München).¹ Ezzel szemben a nemzeti kibontakozás zászlóshajójaként hangsúlyozottan törekedett az egész ország szellemi áramlatainak megjelenítésére, egy szervezetben való tömörítésére.²

Másfelől ráadásul nem is tudományos, hanem szellemi áramlatok összefogásáról beszélhetünk, hiszen a kibontakozó szaktudományok képviselői mellett hangsúlyosan fogadta tagjai sorába a művészeket, írókat, publicistákat, lapkiadókat és különböző közművelődési kezdeményezések kulcsszereplőit. Ily módon az akadémia első korszakának vizsgálata nem csupán a tudósok zárt körére, hanem egy jóval szélesebben értelmezhető szellemi-kulturális elit jellemzőire fókuszálhat. A művészeti és a nemzeti kultúra ápolását szem előtt tartó feladatok halványulásával, a tudományos kutatások intézményesülésének megerősödésével a későbbi

* A tanulmány az NKFI FK 132451 sz. *A professzionalizáció története Magyarországon a 19–20. században európai kontextusban* c. projekt, valamint az MTA Bolyai János posztdoktori ösztöndíjának támogatásával valósult meg

¹ Ennek nyomán a kora újkori akadémiaalapítások egyikével sem rokonítható közvetlenül. Hammermayer 1976: 3–37.

² R. Várkonyi Ágnes az alapító bizottság munkája kapcsán – a szemtanú Bitnicz Lajos hasonló meglátására ráerősítve – állapítja meg azt, ami kiterjesztve a Tudós Társaság későbbi működésére is érvényes: „Valóban, tudományos felfogás, vallási meggyőződés, politikai álláspont tekintetében minden nézet, ami csak a feudalizmus felbomlásának és a polgári átalakulásnak küszöbére érkezett Magyarországon egymás ellenében vagy egymással is átítatódva létezett, akkor mint cseppben a tenger, hangot kapott a bizottságban” (R. Várkonyi 1975: 23). Hogy ez a törekvés a tagok rekrutációjánál mennyire valósult meg folyamatosan, illetve milyen esetleges torzulásokat hozott mindez, az további részletes vizsgálatokat igényel. Mindenesetre eddigi próbakérdéseim alapján a hipotézisnél jóval erősebb az a kiinduló kutatói álláspontom, miszerint az Akadémia valóban igyekezett megszólítani a mindenféle metszsvonal két partján állók mindegyikét.

korszakokban az Akadémia ugyanilyen vizsgálata már sokkal inkább „csak” tudománytörténeti, tudományszociológiai és tudománypolitikai összefüggésekkel kecsegtet,³ semmint a szellemi csúcselit általános tagolódásának megismerésével.⁴

A reformkorban – és nagyobb megkötésekkel, de talán a neoabszolutizmus korában is – még leggyakrabban olyan jeles férfiak lettek akadémikussá, akik valamilyen polgári foglalkozáshoz, vagy egy ilyen foglalkozás korabeli, kezdetleges változatához sorolhatók. Ily módon megvizsgálhatjuk e zárt kör foglalkozás szerinti hovatartozását, s ez a vizsgálat két irányban is fontos tanulságokat ígér. Felmérhetjük, hogy az egyes lassan körvonalazódó szakmák milyen arányban voltak képviselve az Akadémián, milyen sorrendben, s milyen erővel voltak képesek egy egyébként kifejezetten heterogenitásra törekvő, de mégiscsak zárt elit társaságba képviselőket delegálni. Ezt a foglalkozásszerkezeti vagy professzionalizációs szempontot pedig kiegészíti az az olvasat, amely révén képet nyerhetünk az Akadémia belső összetételéről, az ott folyó viták szakmai megalapozottságának tagolódásáról, miliőjéről.

Ez még akkor is módszertani és fogalmi szempontból is érdekes tanulságokat ígérő kísérletnek mutatkozik, ha tisztában vagyunk az eljárás korlátaival: a rendi állapotból a modern, polgári foglalkozásszerkezet felé való átmenet nyomán gyakran szembesülhetünk pl. a honorácior vs. polihisztor kérdéskör, vagy épp az egyes személyek megélhetésének foglalkozáshoz rendelése körüli, nehezen feloldható dilemmákkal.

A bevezető szempontok taglalását követően az akadémikusok foglalkozására fókuszáló csoportrajzot jellemzőket igyekszem számba venni. Ezt követően pedig a mélyebb elemzés reményében a legkorábban professzionalizálódó hivatások, a papi és a tanári szakmák képviselőire szűkíttem a vizsgálati fókuszot – e ponton arra vagyok kíváncsi, hogy a papok és tanárok köréből milyen feltételek teljesülése esetén nyílhatott tér a szellemi csúcselitbe való emelkedésre.⁵ Ez azért is érdekes, mivel mind a papok, mind a tanárok hiába jártak az értelmiségi foglalkozások professzionalizációjának az élén, ezek a hivatások gyorsan vesztek relatív társadalmi presztízsükből, s rövid úton vissza is szorultak az akadémiai eliten

³ A jóval zártabb tudáselitre vonatkozó kutatásra több kiváló példa is adódik. Pl.: Kovács 2020; Bukodi–Goldthorpe–Steinberg 2022.

⁴ A tanulmány szakmai vitáján felmerült a csúcselit kifejezés használatának helyessége, netán – redundanciát tartalmazó – feleslegessége. Úgy vélem, az Akadémia tipikusan az az intézmény, amely a társadalmi elit egyik szegmenséből, jelesül a szellemi elitből válogatja le a legjelesebbeket. Ily módon a „csúcselit” kifejezés többletjelentést hordozó fogalom. A kifejezést hasonló értelemben használja és magyarázza Nagy 2013: 11. (A szakmai vitán Bódy Zsombor, Halmos Károly, Keller Márkus, Kiss Zsuzsanna és Sasfi Csaba javasolt korrekciókat, kiegészítéseket. Sasfi Csaba ezenkívül is fontos tanácsokat adott. Segítő szándékú megjegyzéseiket ezúton is köszönöm.)

⁵ A papi és tanári hivatás professzionalizációjáról pl.: Tackett 1977; Bölling 1983; Janz 1994; Schorn-Schütte 1997; Keller 2010.

belül.⁶ Jelen vizsgálat tehát egy gyorsan múló, különös együttállást rögzítő pillanatfelvételnél is értelmezhető.

A VIZSGÁLATI MÓDSZER

A Magyar Tudós Társaság 1830-tól választott a soraiba tagokat. A következő szűk két évtizedben 273 tudós és művész, illetve az akadémia ügyei iránt elkötelezett férfi került be a szervezetbe.⁷ Közülük 37 főt igazgató tagként választottak meg. Mivel az ő szerepük mind az akadémia, mind pedig általában a társadalom életében rendkívül sajátos volt, s ezért az alábbi elemzési logikába csaknem beilleszthetetlenek, őket ezúttal nem sorolom az alapsokasághoz.⁸ Ily módon tehát 236 főt választottak be a reformkori Akadémia testületébe úgy, hogy tudósként vagy művészként számoltak vele.⁹ (Ebbe a csoportba beleszámítottam azokat, akiket már valamilyen státuszt elnyerve utóbb választottak igazgató taggá – ilyen volt Schedius Lajos és Fáy András. Ugyanakkor az egyszerűsítés kedvéért nem tartoznak ide azok, akik eredetileg igazgató tagok voltak, s később kaptak tiszteleti tag státuszt is – ilyen a vizsgált korszakban öt esetben, gróf Dessewffy József, gróf

⁶ A professzionalizációs folyamatok szempontjából kifejezetten érdekes, s további kutatásokat igénylő jelenség, hogy a felsőbb iskolai (tehát gimnáziumi, valamint egyetemi professzorrá sosem előlépő akadémiai, líceumi) tanárok társadalmi tekintélyével, lokális, regionális és országos presztízsével mi történt. Egyfelől a tanárképzés és a tanári minősítés standardjainak rögzülésével, valamint a tanári állások stabilizálódásával, a tanári szervezetek, egyesületek kiépülésével a tanárság önálló hivatásrenddé válik, s az egyik leginkább megkerülhetetlen szereplőjévé lesz a modern társadalmaknak (erről legújabban: Keller 2021). Másfelől a tanáréval párhuzamosan más – közművelődési, kulturális, tudományos stb. – szakmák professzionalizálódása is lezajlik, s a professzionalizálódó tanárnak is mind kevesebb ideje, energiája, rálatása van újságot írni, múzeumot szervezni, tudományos kutatást folytatni. A tanár ily módon elveszíti a tradicionálisan sokrétű tekintélyt biztosító lokális polihisztor szerepét. Konkrét adatokkal alátámasztani a későbbi kutatások feladata, de azt feltételezem, hogy ez a folyamat az Akadémián gyorsan lezajlik, s egy-két emberöltőnyi idő alatt radikálisan lecsökken azon akadémikusok száma, akik pályájuk egy számottevő részében iskolában tanítottak. Valami nagyon hasonló feltételezhető a lelkészek esetében is – azzal a jelentős különbséggel, hogy esetükben a hittől, egyháztól való eltávolodás, a templomok kiürülése nyomán a hivatásrendi elkülönülés önmagában eleve nem járt a tekintélynövekedés semmilyen illúziójával.

⁷ Feketéné 1975. A Fekete Gézáne által összeállított hiánypótló kötet kiváló színvonalon, teljességre törően gyűjtötte össze az 1973-ig megválasztott akadémikusok nevét és alapadatait (név, születési és halálozási dátum, osztályszervezeti hely, foglalkozás-tudományterület, akadémiai taggá választás ideje, akadémiai tisztségek, székfoglaló címe és megjelenési adatai, akadémiai kiadványokban megjelent nekrológok). Ehhez a könyvészeti források pontosan meghatározott körét vette alapul a szerkesztő: Fekete 1975: V–VI.

⁸ 1825–1869 között 25 igazgató tag alkotta az Igazgató Tanácsot. A tagok az alapításban jeleskedő nagy súlyú, de elsődlegesen nem tudományos vagy művészeti ambíciókkal rendelkező személyek voltak. Szerepük sokkal inkább hasonlított a mecénásokéra vagy védnökökére. Tisztségüket általában a rendi politikai elitben elfoglalt helyük alapján kapták. (Az igazgató tagok között találjuk a főkancellárt, a kancellárt, a fumei kormányzót, a hercegprímást stb.) Ugyanakkor ez a testület sem homogén semmilyen szempontból. A téma külön tanulmányt érdemel.

⁹ R. Várkonyi 1975: 35–36.

Károlyi György, báró Mednyánszky Alajos, gróf Széchenyi István és gróf Teleki József személyével történt.)

Az akadémiai taggá választás folyamata nehezen rekonstruálható. Az első tagokat az Igazgatótanács választotta. Ezt követően a tiszteleti és rendes tagok írásban ajánlották az újabb jelölteket, ezek az ajánlások nyolc napig voltak kifüggesztve az akadémiai teremben, ahol bármelyik tag hozzáfűzhetette véleményét, majd a nagygyűlésen titkos szavazattal döntöttek a tagok arról, hogy kiket ajánlanak megválasztásra az Igazgatótanács számára. A legtöbb szavazatot kapók közül választotta ki az Igazgatótanács az új tagokat. Összességében elég nehezen feltárható, hogy az egyes jelöltek pontosan miként, kiknek köszönhetően jutottak a jelölés, a szavazás, végül a kiválasztás közelébe. Az igazgató tagság mellett egyébként rendes, levelező és tiszteleti tagi státuszt lehetett elnyerni. Rendes tagként történő beválasztásra csak nagyon ritkán került sor: az alapításkor rögtön rendes taggá lett 22 fő mellett további három részesült a reformkorban ebben a tisztességben.¹⁰

A 236 akadémikus részletes életrajzi adatait szisztematikusan gyűjtöm. A gyűjtést több körben végzem, ezáltal annak ellenére is elvégezhető bizonyos elemzések, hogy a prozopográfiai adattár folyamatosan bővül. Jelenleg a születési és halálozási alapadatok, a közvetlen hozzátartozók (szülők, gyermekek, híres testvérek és rokonok), a felekezeti hovatartozás, a tanulmányi adatok, a főbb életrajzi állomások (munkahelyek, választott tisztségek), a kulturális elit tagjaival való domináns kapcsolatok és az életút földrajzi helyekhez való kötődésének (tehát a földrajzi mobilitás) kérdésében tekinthető az első elemzéseket már lehetővé tevő szinten teljesnek az adatbázis.

Ebben a tanulmányban az életút munkahelyekhez, megélhetési forrásokhoz kapcsolódó állomásaira fókuszálok, majd pedig a foglalkozások szerinti csoport-sajátos jellemzőket igyekszem beazonosítani. A kutatásnak ebben a fázisában az akadémikusok életművét általában csak felületesen ismerem: az életpálya állomásait eddig a könnyen fellelhető, s tömegesen is feldolgozható életútíráások (elsődlegesen az MTA-nak az illetőről szóló, aránylag hosszú megemlékezése; a közkezen forgó lexikonszócikkek; a peregrinációs és felsőbb oktatásra koncentráló adattári közlések; az utókor rövidebb, de színvonalas szakmai megemlékezései és biográfiavázlatai) alapján rekonstruáltam. Az adatbázis építésével párhuzamosan zajló célzott kéziratári és levéltári kutatások eredményeit egyelőre csak ritkán használom fel: akkor, ha az általában hozzáférhető adatok kifejezett tévedését korrigálják a kapott információk.

Míndez persze azzal jár, hogy a jelenleg elemzésre kerülő adatok a továbbiakban nemcsak bővülnek, hanem az újabb információk függvényében egyesek akár pontatlannak is bizonyulhatnak. Ugyanakkor egy csoport-sajátos jellemzőket kereső tanulmány összképét vélhetően egy-egy ilyen megváltozó információ érdemben nem írja felül, ily módon a kutatás jelenlegi állapotából fakadó bizonytalanságok dacára a vizsgálat érvényes marad.

¹⁰ R. Várkonyi 1975: 35–36.

STABIL FOGLALKOZÁSSZERKEZET HIÁNYÁBAN

A reformkori akadémikusok foglalkozásának a megállapítása kissé körülményes, több tényező mérlegelését szükségessé tevő, nem feltétlenül egzakt megoldásokat is eredményező feladat. Egyrészt a 19. század második felében, a népszámlálások korában már közkeletűnek tekinthető foglalkozás-elnevezések, -kategóriák még nem alkalmasak a reformkori helyzet megfelelő leírására. Sem a termelő ágazatok, sem a szolgáltató szektor, sem pedig a közigazgatás nem jutott még el arra a fejlettségi szintre, hogy stabil, a későbbiekkel egyenértékű szakmákról beszéljünk – olyanokról, amelyek egynél több érintett személy esetében is feltétlenül ugyanazt, vagy legalább nagyjából ugyanazt jelentik. A generációs különbségek (ne feledjük, a legfiatalabb és a legidősebb akadémikust több mint egy emberöltő választotta el egymástól), vagy regionális, netán más, teljesen egyedi eltérések is szórta tehetik az összképet.

Ezért főszabály szerint azt igyekeztem megállapítani, hogy az egyes akadémikusok életvitelszerűen mivel foglalkoztak. Ezt ugyan legegyszerűbben úgy lehet megfogalmazni, hogy miből éltek, ám ez helyenként nem segítette a besorolást: újra és újra felbukkant a vélhetően leginkább a birtokainak a jövedelméből élő, ámde elkötelezetten politizáló, vagy az irodalmi életben aktív, netán még valamilyen vármegyei tisztséget is vállaló nemes figurája, akinek a foglalkozáshoz kötése egyedi mérlegelést tett szükségessé. A már említett nyitottság jegyében a reformkorban még gyakran bekerültek a tudós testület tagságába olyanok, akik nem tudományos, művészeti vagy tudomány-, esetleg művelődésszervező tevékenységükből éltek, s ily módon akadémiai legitimációjukat mintegy mellékesen, önkéntesen végzett tevékenységük biztosította. Ez a körülmény időnként tovább nehezítette a feladatot.

Három személy példáján érzékeltetem a professziók közötti mozgások, billegések végtelenül színes világát. Bertha Sándor (1796–1877) 1820-ban szerzett ügyvédi oklevelet. Életpályájának állomásait számba véve okkal lehet az az érzésünk, hogy „szinte mindenütt ott volt”, s ráadásul időt, energiát nem kímélve tisztségeket is vállalt. Így például szerkesztette az 1832–1836. évi országgyűlés *Kerületi Naplóját*, Fáy Andrással karöltve bábáskodott az első takarékpénztár megalapításánál, s évtizedeken át volt annak választmányi tagja. Bertha volt az első titkára a Lovaregyletnek, de szintén alapítóként vette ki részét az Országos Magyar Gazdasági Egyesület megszervezéséből. 1853-ig látta el a Magyar Tudós Társaság ügyészi feladatait, utána pedig az Akadémia pénztári ellenőre volt. Rábízták a Széchenyi-szoborra gyűlt pénzek kezelését, egy időben pedig a királyi legfőbb ítélőszéknél pótbíráskodott. Mindemellert fiatal korától rendszeresen publikált verseket, irodalmi lapokban kisebb írásokat. Egyfajta szürke eminenciásként tartósan fontos szerepet játszott a reformkori és a '48 utáni közéletben, miközben e tisztségek egyikéből sem húzhatott rendszeres és jelentős jövedelmet.

Ennek megfelelően foglalkozáshoz való besorolása viszonylag egyszerű: ügyvédi praxist vitt, s abból élt. Ám akadémiai jelenléte döntően nem a jogi, jogtudományi területhez kötötte, hiszen egyfajta reformkori közéleti polihisztorként

tett szert a beválasztáshoz szükséges kapcsolati tőkére és tekintélyre.¹¹ Így a foglalkozás szerinti besorolása torzító hatással jár, hiszen Berthát – jobb híján – ebben a vizsgálatban csupán ügyvédként tartjuk majd számon.

Hasonlóval szembesülünk Kacs Kovics Lajos (1806–1891) pályája kapcsán. Ő is rendelkezett ügyvédi oklevéllel, s viselt is királyi, illetve vármegyei hivatali tisztségeket, de a reformkori országgyűléseken s a pesti reformkori irodalmi és közéletben való forgolódását sokkal inkább örökölt birtokainak jövedelme tette lehetővé. Kifejezetten a birtokjövedelme nyújtott számára menedéket a világosi fegyverletétel után is. Ezzel együtt 1848 előtt és után egyaránt volt Pest város főjegyzője, 1861-ben országgyűlési képviselő, 1848-ban minisztériumi osztálytanácsos. Ezáltal – hiába a megélhetést biztosító földbirtok – elsődlegesen talán mégis hivatalnokként tekinthetünk rá a foglalkozásszerinti besorolás alapján. De hosszú és gazdag pályája még annak kapcsán is zavarba hozza a kutatót, hogy milyen hivatalnokként tekintünk rá: szolgált városi, vármegyei, kormányzati és királyi tisztségben is. Akadémiai legitimációját részint gazdasági tárgyú, különböző műfajú írásai, részint gazdasági és pedagógiai szervező tevékenysége, részint – és talán főleg – a Bajza, Kisfaludy, Szemere, Vörösmarty, Toldy nevével fémjelzett irodalmi körökkel való kapcsolata biztosította.

Bertháéhoz és Kacs Kovicséhoz hasonlóan fordultatos, változásokban gazdag, s ezáltal nehezen tipizálható a bencés szerzetes Rónay Jácint János (1814–1889) élete. Hiába indult jól kategorizálható mederben a pályája (pap és szerzetesrendi tanár), 1848-as szerepvállalását követően emigrálni kényszerült, s londoni tartózkodása során újságcikkek, tankönyvek írójaként menekült a nélkülözéstől. Hazatértét követően pedig az Akadémia működtetéséből vette ki a részét, az MTA titkára volt, illetve az országgyűlés a tanügyi bizottság tagjának választotta meg – miközben egyre markánsabbá váltak természettudósi megnyilvánulásai. Ezek kategóriákba eleve nehezen sorolható vállalkások. Ráadásul jellemzően csupán néhány évig tartó foglalatosságok voltak, amit Rónay esetében az udvarnál nyert magánnevelői–házi tanítói poszt követett. Ilyen esetekben kénytelen voltam a besoroláson – némileg talán önkényesen – egyszerűsíteni: mivel sem hivatásos újságíró, sem politikus vagy szakpolitikus nem lett belőle, ezeket az átmeneti éveket nem jelenítem meg. Ily módon Rónay Jácint János neve mellett a pap–tanár–magánnevelő foglalkozásokat rögzítettem.¹²

Jól elkülöníthető az a néhány nagy utazó, akinek a foglalkozáshoz sorolása szintén nagyon nehézkes. Emellett pedig leginkább az író–költő–dramaturg–lapszerkesztő–politizáló–szervező tevékenységekkel jórészt párhuzamosan foglalkozó, egy-egy egyesületben vagy arisztokratánál esetleg még valamilyen formális tisztséghez is jutó kiválóságoknál válik nehezen szétszalazhatóvá, hogy valójában másfél évszázad távlatában minek is tekinthető az illető leginkább.

¹¹ Igaz, bizonyos jogtörténeti szövegek fordítójaként végzett tudományos relevanciájú munkát is, de az saját bevallása szerint sem volt kiterjedt vagy különösebben jelentős. Tóth 1877: 5–7.

¹² Pál 1976: 9–13. Ezt a megoldást sugallta az is, hogy minden különösebb kacskaringó az életpályáján a most vizsgált korszak után következett be.

A professziók közötti határok képlékenységét mérlegelve az alábbi megoldást alkalmazom. Nem tekintetem elsődleges vezérlőelvnek, hogy azonos kifejezéseket alkalmazzak: a foglalkozásszerkezet kialakulatlanágából fakadóan a szigorú kategorizálás helyett inkább sok helyen megtartottam az adott megélhetési forrást jobban kifejező egyedi megnevezést. Ezekből inkább csak második lépésben képeztem egy-egy nagyobb csoportot.

Ahol lehet, igyekeztem egyetlen foglalkozást/megélhetési forrást rendelni az illetőhöz. Ahol azonban ez a foglalkozásváltozások, tehát a karrier fordulatai miatt, esetleg a besorolási nehézségek okán nem volt lehetséges, ott legfeljebb négy kifejezésig bővítettem a listát. Négy foglalkozást csupán két esetben tüntettem fel: Csengery Antal és Hunfalvy Pál is három domináns foglalkozás (lapszerkesztő, tanár, ügyész; illetve ügyvéd, tanár, akadémiai könyvtáros) mellett, illetve után országgyűlési képviselő is volt egy ideig. Három foglalkozás feltüntetését további 28, két foglalkozás feltüntetését pedig további 77 esetben láttam szükségesnek. Négy személyt az adatok hiányosságai, megbízhatatlansága, illetve az életút szövevényes és helyenként homályos alakulása, s ezáltal az adatok besorolhatatlansága miatt kivettem az elemzésből.

Összesen tehát a 236 reformkori akadémikus közül 232-t tárgyalunk a továbbiakban, s közülük 124-et lehetett egyetlen foglalkozáshoz rendelni. Az életpályájuk során több foglalkozást is űzőket beleszámolva összesen 373 megélhetési forrást vagy életpálya-állomást azonosíthatunk.

A REFORMKORI AKADÉMIKUSOK FOGLALKOZÁSA

A vizsgálat legfontosabb tanulsága, hogy a Magyar Tudós Társaság első generációjának egyik legnagyobb csoportját (28,1%) olyanok alkották, akik valamikor a pályájuk során hivatásszerűen tanítottak (*1. táblázat*). E ponton a tanárok közé sorolom az egyetemi professzorokat és a magánnevelőket, illetve a mindössze két egyetemi magántanárt is. Ugyanakkor nem tekintetem a hivatásszerű megélhetés állomásának a protestáns értelmiségi utánpótlás-nevelés szerves részének számító néhány évi iskolai tanítószkodást, illetve a csupán egy-két évig tartó magánnevelői, praeparatori tevékenységet. Ezek sokkal inkább voltak a pályaszocializáció, semmint a már ténylegesen megindult szakmai életút részei. Fölöttébb izgalmas, hogy a kifejezetten iskolában (azaz felsőbb iskolában: akadémian, líceumban, protestáns kollégiumban, illetve gimnáziumban) tanító tanárok közül kiemelkedő akadémikusok csoportja (69 fő) is majdhogynem a legnagyobb társaságnak számított a reformkorban.

Viszonylag nagy, de a tanárok összesített csoportjánál lényegesen kisebb, 75 fős társaságot alkotnak az ún. tisztviselők. Ez egy meglehetősen színes csoport. Ebbe a gyűjtőkategóriába soroltam a nagybirtokosok uradalmi vezetőit (jószázigazgató, uradalmi ügyész, mérnök stb.), az arisztokraták szolgálatában álló magántitkárokat, a '48-as és az 1867 utáni időszak minisztériumi tisztviselőit,

a reformkorban a helytartótanácsban, a kamarai hivatalokban, netán az udvarnál vagy a vármegyék valamelyikénél szolgáló szakembereket, a városi polgármestert, de a színingazgatót és a gazdaságszervező egyesületi közigazdászt is.¹³ Ide tartozik néhány magántisztviselő is – jellemzően a korabeli hajózási, vasútépítési, bányatársaságoknál, cégeknél betöltött állást értve alatta. Egyesületi tisztviselőként ide-soroltam az Akadémia főállású vezetőjét, Toldy Ferencet, illetve gróf Andrássy Györgyöt, aki az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek s az elődszervezeteinek az élén töltött be tisztségeket. Andrássy persze nem ezekből a közéleti tisztségekből élt, viszont ezeknek köszönhette, hogy mint alapító és igazgató tagot 1832-ben a II. osztály tiszteleti tagjává is megválasztották.

A harmadik legnagyobb foglalkozási csoportot a papok alkotják – róluk külön alfejezetben szólok. A viszonylag gyorsan professzionalizálódó értelmiségi szakmák közül a jogászok képvisellete volt erősebb (31 fő), az orvosoké (15 fő) szerényebb. De a jogászként (bírói, ügyészi, ügyvédi, jogtanácsosi stb. beosztásban) dolgozók száma sem volt túlságosan nagy – a jogi oktatás kiterjedtségéből fakadóan eredetileg bátran feltételezhettünk volna ennél a 8,3%-osnál nagyobb részesedést. A reformkori közélet tipikus csoportjait képviselték a politikus (20 fő), a lapszerkesztő-újságíró (17 fő), illetve a művész kategória legnagyobb alcsoportját képező író akadémikus tagok (14 fő).¹⁴

Külön figyelmet érdemel a „hivatásos tudós” kategória. Önálló tudományos intézetek nem lévén, már az is szembeszökő lehet, hogy egyáltalán szükségesnek mutatkozott ennek a foglalkozáscsoportnak a kialakítása. Ehhez képest 15 fő tartós állását lehetett idesorolni, ami – más álláshelyek számarányához viszonyítva – nem kicsiny szám. Az egri líceum, majd pedig a gellérthegyi csillagvizsgáló alapító-igazgatója, Tittel Pál, vagy a bicskei obszervatórium alapítója, Nagy Károly éppúgy idesorolható, mint Henszlmann Imre művészettörténész (másodlagos foglalkozását tekintve írói besorolással), Fényes Elek statisztikus (másodlagosan politikusi besorolással), vagy az épp alakuló tudományos közgyűjtemények (múzeumok, könyvtárak, levéltárak) Akadémiáig jutó tudós szervezői, vezetői, tudományos munkatársai.

Végül azt az elgondolkodtató adatot érdemes mérlegelnünk, miszerint a reformkori Akadémia tagjai között katonatisztek, illetve a döntően birtokaik működtetéséből élő (onnan tehát nemcsak jövedelmet húzó, de más, pl. politikai tevékenységet nem folytató, hanem elsődlegesen ezzel foglalkozó) férfiak is külön-külön kétszer annyian akadtak, mint mérnöki tevékenységből élők. Ez, s az orvosok szerény száma egyaránt szikár adatokkal támasztja alá a műszaki- és természettudományok kezdeti alulreprzentáltságát firtató, a kezdetektől élénken megfogalmazódó kifogásokat.

¹³ Nehezen feloldható dilemma, hogy egy reformkorral foglalkozó tanulmányban feltüntessük-e azokat a foglalkozásváltásokat, amelyek csak 1848 után történtek meg. Mindkét lehetséges válasz mellett és ellen is szólnak érvek. Magam úgy döntöttem, hogy a teljes életpályát kategorizálom ily módon, ezzel éreztem kisebbnek a torzulást, illetve információvesztéséget.

¹⁴ Természetesen különösen az Akadémia első időszakában lényegesen többen jutottak a testületbe irodalmi munkásságuk elismeréseként. E helyütt csak a lényegében „főállású” írókra gondolok.

1. táblázat

A Magyar Tudós Társaság reformkori tagjai foglalkozáscsoportok szerinti bontásban

<i>Foglalkozás, megélhetési forrás</i>	<i>elsődleges besorolásként</i>	<i>másodlagos besorolásként</i>	<i>harmadlagos besorolásként</i>	<i>negyedleges besorolásként</i>	<i>összesen</i>	
tanár	73	27	5		105	28,3%
tisztviselő	50	18	7		75	20,2%
pap (lelkész, egyházi tisztviselő, táborigazgató, pap, szerzetes)	27	8	4		39	10,5%
jogász	17	10	4		31	8,4%
politikus (képviselő, követ)	10	5	3	2	20	5,4%
művész	6	11	2		19	5,1%
lapszerkesztő, újságíró	6	11			17	4,6%
hivatásos tudós	5	7	4		16	4,3%
orvos	13	2			15	4,1%
katona	12				12	3,2%
gazdálkodó	5	5	1		11	3%
mérnök	5	1			6	1,6%
egyéb	2	3			5	1,3%
összesen	232	108	31	2	371	100%

Forrás: a szerző saját összeállítása.

LELKIPÁSZTOR AKADÉMIKUSOK

Térjünk a tanulmány által vizsgált egyik fő foglalkozási csoportra: a lelkészekre. Összesen 39 olyan akadémikust azonosítottam, akik pályájuk egy meghatározó szakaszában papi szolgálatot teljesítettek. Ez a harmadik legnépesebb foglalkozáscsoportnak bizonyult ekkoriban. Kétharmaduk (26 fő) római katolikus, 15,4%-uk (6 fő) református, 12,8%-uk (5 fő) pedig evangélikus lelkész volt, valamint egy-egy unitárius és görögkatolikus pap is ide tartozik. A papok körében látványosan másként alakultak a felekezeti arányok, mint az akadémikus tagság egészében: a reformkori akadémikusok 52%-a római katolikus, 28%-a református és 12%-a evangélikus volt. Ezekhez az arányokhoz képest a papok körében a katolikus plébánosok és szerzetesek határozottan felül-, a református lelkészek pedig határozottan alulreprezentáltak voltak. Az evangélikus lelkészek és általában az evangélikus akadémikus tagok aránya lényegileg megegyező.¹⁵

¹⁵ Az Akadémia reformkori tagságának alapvető adatait egy korábbi tanulmányban részletebben közöltem (Ugrai 2022: 43–45). A prozopográfiai adattár építése olyan munkafolyamat, amelynek során az alapadatok kis mértékben változhatnak. Jelen tanulmány kedvéért az

Mindössze négy pap volt rendes tagja a reformkori Akadémiának: az alapításban, sőt már az évtizedekkel korábbi előzetes szervezői munkában is élen járó dunántúli evangélikus szuperintendens, Kis János; a téti, majd pázmándi katolikus pap, alesperes és költő Pázmándi Horvát Endre; a pályája elején segédlelkész, a végén pedig kanonok, de élete legnagyobb részében tanárként tevékenykedő katolikus Szilasy János; valamint a bakonybéli bencés szerzetes Guzmics Izidor. Összesen hét főt (17,9%) választottak be közülük tiszteleti tagként, a többiek levelező tagként váltak akadémikussá. (A teljes tagság 78%-a, 185 fő levelező tag volt. Rendes tag címet 25-en, tiszteleti címet pedig 26-an kaptak. Azaz a lelkészek körében a tiszteleti tagok enyhén felülreprezentáltak voltak.)

Kilenc-kilenc fő az I. (nyelvi-széptudományi) és a II. (philosophiai), 7 fő pedig a III. (történetírási) osztályba került. Érdekesség, hogy két főt, a csillagász Tittel Pált és a matematikus Taubner Károlyt a IV. (mathematikai) osztályba sorolták, a VI. (természettudományi) osztályba pedig a zoológus Petényi Salamon János került. Jellemző, a korábban már vázolt besorolási nehézségeket újabb példával illusztráló sajátos körülmény, hogy az evangélikus Taubner Károlyt tudományos működésénél talán sokkal erőteljesebben segítették az akadémiai elitbe társadalmi kapcsolatai: közel egy időben lett a pesti evangélikus gimnázium igazgatója, József nádor nejének, Mária Dorottya főhercegnének volt az udvari lelkésze és az Akadémia levelező tagja. Előzőleg inkább bölcséleti írásokat publikált, s csak ezt követően jelentek meg matematikai tárgyú írásai, tankönyvei. Ehhez képest lett személyes felemelkedésének kulcsjelentőségű időszakában, 1838-ban a IV. osztály tagja.

A levelező tagként megválasztott lelkészek közül mindössze négyen léphettek elő rendes, hárman pedig tiszteleti taggá. Szintén ketten igazgató tagok is lettek, de közülük az egyik az a Horváth Mihály (1809–1878) történetíró volt, akit előzőleg már rendes taggá és osztályelnökké is emeltek. Összességében tehát a 35 nem rendes tagként megválasztott akadémikus pap közül heten léphettek előrébb a belső ranglétrán. Ez a 17,9%-os arány a felét sem éri el a reformkori akadémikusok átlagának: a 185 nem rendes tagként bekerülő akadémikus közül később 52-en lettek rendes és 28-an tiszteleti tagok – ez összesen 43,2%-os arány. Ráadásul Szeder Fábíán (1784–1859) személyében visszalépésre is van példánk: őt 1831-ben osztálybesorolás nélküli levelező tagnak választották meg, mely tagságáról 1838-ban lemondott. Egyelőre csak feltételezhetjük, hogy ezeknek az adatoknak van jelentősége: számos hasonló vizsgálattal kell még ellenőrizni, hogy az akadémián belüli emelkedés összefüggött-e az illető foglalkozásával, tudományos diszciplínájával, földrajzi hovatarozásával, netán személyes kapcsolatrendszerével.

A 26 római katolikus pap vagy szerzetes közül öten bencés, négyen piarista, ketten ciszterci, egy fő pedig premontrei kötődésű tanulmányokkal rendelkezett. (E ponton erős kötődésre kell gondolnunk: mások esetében is előfordult, hogy időlegesen valamelyik szerzetesrend felsőbb iskolájában tanultak, a besorolásnál

alapadatokat nem számolom újra – erre csak évek múlva, a kutatás egy markáns szakaszhatáránál keríték sort.

viszont csak a tartós: teljes, vagy majdnem teljes értékű felsőbb stúdiumokat vettem számításba.) A pályafutást, az aktív lelkipásztori vagy szerzetesi szolgálatokat tekintve két fő bencés, egy-egy fő pedig ciszterci és premontrei kötődéssel rendelkezett. A szerzetesrendek e képviselője mind a stúdiumok, mind az aktív pályafutás tükrében alapvetően szerénynek, de kiegyensúlyozottnak tekinthető.

Az érintett római katolikus papi akadémikusok relatív többsége (11 fő) nyugat-dunántúli kötődésű volt mind iskolázását, mind pedig pályáját illetően. Dunántúl képviselőjét erősítették még a Fejér vagy Veszprém megyében szolgáló közép-dunántúliak (5 fő). Az ország többi része ehhez képest kisebb számban és arányban küldött római katolikus papokat, szerzeteseket a Tudós Társaságba: Közép-Magyarország 5, Észak-Magyarország 4, Dél-Magyarország 2, Dél-Dunántúl 1, Erdély pedig 3 főt delegált.

Az evangélikus lelkész akadémikusok közül tanulmányaik alapján négyen a nyugat-magyarországi, egy fő pedig a dél-alföldi kultúrrégióhoz tartozott. Pályájuk alapján ugyanezen személyek kapcsán Pest elszívó hatása hangsúlyozható: ketten maradtak a nyugat-magyarországi evangélikus kultúrrégióban, a másik három fő viszont Pesten boldogult felnőtt életében.

A református lelkész akadémikusok közül négyen az erdélyi kultúrrégióban tanultak (ketten-ketten Enyeden és Kolozsváron), két fő Debrecenben – s közülük az egyikük Komáromban is. Pályájuk során a négy erdélyi és egy debreceni maradt eredeti földrajzi közegében, egy fő pedig Bécsbe került. Ezek a területi megoszlást mutató számok mindkét protestáns felekezet esetében nagyon mások, mint amit a felekezethez tartozó összes reformkori akadémikus földrajzi hovatarozása mutat: ha nemcsak a lelkészeket nézzük, akkor lényegesen kiegyenlítettebb a protestáns kultúrrégiók akadémiai reprezentációja, ami azt jelenti, hogy a papok, lelkészek Akadémiára jutását csak bizonyos egyházi központok (az erdélyi központok és Debrecen) segítették érdemben.¹⁶

A 39 papként, lelkészként azonosított akadémikus közül 15-ről mondható el, hogy aktív pályájuk egészét lelkipásztorként szolgálták végig, s más hivatást nem űztek. Közöttük négy főpapot találunk: a szepesi püspök, majd egri érsek Pyrker László Jánost; Szepesy Ignác erdélyi, majd pécsi püspököt; a csanádi püspök, majd egri, végül kalocsai érsek Lonovics Józsefet; valamint a dunántúli evangélikus szuperintendens Kis Jánost.

Kétszer ennyien voltak azok, akik kifejezetten egyszerű papi szolgálati pályát futottak be: nemhogy főpapi székbe, de más különösebben komoly (pl. kanonoki, esperesi, valamilyen nevelőintézet-igazgatói) megbízatáshoz sem jutottak. Evangélikus részről Edvi Illés Pál; katolikus részről Egyed Antal, Kassai József, Pázmándi Horvát Endre, Szabó István; református oldalról Hetényi János és Kiss Bálint; valamint az unitárius Kriza János sorolható ide. Ők nyolcan jellemzően mindvégig gyülekezetek élén szolgálták Istent, jöllehet a gyülekezetek nagysága között érzékelhető különbségek mutatkoznak: Kriza János az

¹⁶ Ugrai 2022: 50–54.

unitáriusok központjában, Kolozsváron, Kiss Bálint a szentesi református gyülekezet élén, míg Pázmándi Horvát Endre Győr katolikus papjaként szolgált. Ezek sokkal tekintélyesebb állomáshelyek voltak, mint például Kassai József (Tarcál, Szerencs) vagy Szabó István (Osgyán, Guszóna, Pilis, Kazár), netán Edvi Illés Pál (Réti, Nagygeresd, Vanyola, Nemesdömölk) megbízatásai. Ennek a vizsgálati szempontnak a fő tanulsága tehát az, hogy az Akadémiára bekerülést nem segítette aránytalan vagy kiemelkedő mértékben, ha valaki főpapi tisztségbe került, s az sem akadályozta, ha valaki csupán átlagos gyülekezetekben, plébániákban tevékenykedett.

A papi pályától messzire kerülő tagok sorában mindössze az evangélikus Petényi Salamon Jánost említhetjük, aki valójában ornitológusként, s ebbéli minőségében a Nemzeti Múzeum állattárának őreként került az Akadémiára.

Van még egy nagyobb csoportja azoknak, akik életük során egy ideig papi szolgálatot teljesítettek, de nem kizárólag ezt a foglalkozást gyakorolták életvitelszerűen: 18 olyan egykori lelkész, plébános lett akadémikus, aki számottevő tanári tapasztalattal is rendelkezett – e két foglalkozás közös halmazát külön elemezzük egy későbbi fejezetben.

TANÁROK

Amint arról már esett szó, a tanítás bármely formájával foglalkozók alkották a reformkori akadémikusok legnagyobb csoportját. Am ezúttal az egyetemi tanárokat és magántanárokat, illetve a hosszán házitanítóként-magánnevelőként őket nem teszem elemzés tárgyává. Csak a professzionalizációs szempontból legmarkánsabban körvonalazható, aránylag kevés egyedi esetet kínáló felsőbb iskolai tanárok körét veszem alapul. Ebbe a 69 fős körbe tartoznak a gimnáziumok, királyi és nemesi akadémiák, protestáns kollégiumok és papnevelő intézetek tanárai.

A 69 tanár akadémikus közül 33 (47,8%) volt római katolikus, 6 (8,6 %) evangélikus és 27 (39,1%) református. Mellettük egy-egy unitárius, zsidó és görögkatolikus, tanárként is aktív akadémikussal is számolhatunk.

A 69 fő közül hatan voltak alapító rendes tagok a testületben – tehát az alapításnál a lelkészekkel ellentétben a tanárok alulreprezentáltak (8,7% vs. 10,6%) voltak. Még kevesebb, csupán három fő kapott tiszteleti tagságot, ez a 4,3%-os arány az átlagos 11%-hoz képest lényegesen alacsonyabb. Levelező tagból 18-an léptek elő rendes vagy tiszteleti taggá. Ez a 26%-os arány valamivel nagyobb, mint amit a lelkészek esetében tapasztalhattunk, de az akadémiai átlagtól (43,2%) jelentősen elmaradt.

A tanárként akadémikussá választottak osztályokba sorolása nem mutat a fentihez hasonló feltűnő eltéréseket. A teljes tagsághoz képest jelentősebb

eltérést csupán a II. (philosophiai) osztály számai mutatnak: itt a tanárok arányaiban sokkal többen voltak (9,3% vs. 23,2%).¹⁷

A további csoport sajátságos jellemzők elemzéséhez érdemes különválasztani a katolikus és protestáns tanárokat. Ezt több tényező is indokolja. Részint közismert, hogy gyökeresen eltérő egyház- és iskolaszervezeti logika jellemezte a piramis elvű, hierarchikus, felülről építkező katolikus, és az alulról szerveződő, decentralizált protestáns struktúrát. Részint a vizsgált korszakban a türelmi rendelet nyomán a protestánsok teljesen autonóm módon intézhették tanügyeiket. Ily módon nemcsak az uralkodói oktatáspolitikától és az ahhoz szorosan igazodó, egységes katolikus iskolázástól tartották távol magukat, hanem az egyes egyházkerületek is önálló iskolahálózatot tartottak fenn.

Római katolikus tanárok

A 33 római katolikus tanár közül a felsőbb tanulmányok helyszínét illetően legtöbben szombathelyi (esetleg kőszegi) (10 fő), illetve pannonhalmi és győri (összesen 10 fő), valamint pesti és váci (összesen 12-en) kötődésűek voltak. Nagyszombatban és Esztergomban 5, Nyitra, Privigye és Szentgyörgy iskoláiban összesen 4, Pozsonyban szintén összesen 4, Sopronban és Csornán összesen 5, Egerben 3, Székesfehérvárott szintén 3 fő tanult hosszabban.¹⁸ A felsőbb tanulmányok helyszínei között egyszer-kétszer előfordul Gyöngyös, Kassa, Kecskemét, Kolozsvár, Nagykároly, Nagyvárad, Sátoraljaújhely, Szeged, Veszprém és Zirc.

Tanári tevékenységük szintén Szombathellyel (7 fő) kötötte össze leggyakrabban a reformkori római katolikus akadémikusokat. Mellette Győr és a pesti piarista gimnázium (5-5), 4-4 esetben Vác és Szeged neve tűnik föl gyakrabban. A többi katolikus iskolaváros legfeljebb egy-két akadémikus szakmai karrierjében játszott – jobbára inkább csak epizódnyi – szerepet.¹⁹ A pesti tanintézetek közül persze nemcsak a piarista gimnázium delegált a Tudós Társaságba tagot.

¹⁷ A tanárok eloszlása az Akadémia osztályaiban: I. o. – 13 fő (18,8%), II. o. – 16 fő (23,2%), III. o. – 10 fő (14,5%), IV. o. – 9 fő (13%), V. o. – 5 fő (7,2%), VI. o. – 5 fő (7,2%), osztálybesorolás nélkül: 13 fő (18,8%).

¹⁸ A római katolikus szellemi elit tanulmányainak földrajzi helyhez (iskolához) kötése és az így kapott eredmények lajstromozása meglehetősen izgalmas, összetett módszertani problémával szembesíti a kutatót. Ezt részint az okozza, hogy az értékesebb tanulmányok rendre sok helyszín váltakozásával zajlottak – nem volt ritka, hogy valaki 5-6 iskolában is megfordult tanulmányai idején. Másfelől pedig ismerethiány magyarázza a nehézségeket: sok akadémikus esetében csak egy gyors felsorolást ismerünk arról, hogy hol tanult – de azt gyakran nem tudjuk, hogy hol mennyi időt töltött el. Így pedig nehéz megállapítani, hogy egy-egy helyszín milyen mélységű, kiterjedtségű tanulást takar. Ezért egyelőre helyesebbnek tűnik bizonyos gyakran összetartozónak bizonyuló iskolai helyszíneket együttesen kezelni. A fent vázolt módszertani problémát hosszabb munkával lehet csak kiküszöbölni.

¹⁹ Ábécérendben az egyszer-kétszer előforduló, római katolikus akadémikusoknak munkát adó gimnáziumok, líceumok, jogakadémiák, kolostori belső iskolák székhelyei: Bakonybél, Buda, Eger, Esztergom, Kalocsa, Kaposvár, Kassa, Keszthely, Komárom, Körmöcbánya, Kőszeg, Máramarosziget, Nagykanizsa, Nagyszombat, Pannonhalma, Podolin, Pozsony, Sátoraljaújhely, Sopron, Székesfehérvár, Szentgyörgy, Tata, Temesvár, Veszprém.

Ilyet mondhatott el magáról az angolkisasszonyok iskolája, a József Ipartanoda, valamint egy pesti magániskola is – mint ahogyan a bécsújhelyi katonai akadémia, a bécsi főreáliskola és a bécsi Theresianum, valamint a rohonci gazdasági iskola egy-egy tanára is bekerült az Akadémiára. A római katolikus felsőbb iskolai tanárok közül kilencen idővel a pesti egyetem professzorai is lettek.

Mindenesetre lényegi a különbség az iskolavárosok száma és az egyes helyszínekhez kötődők előfordulási gyakorisága terén aszerint, hogy az akadémikusokat kinevelő, vagy az őket foglalkoztató intézményeket vesszük szemügyre. Az akadémikus tanárokat foglalkoztató iskolák listája lényegesen hosszabb, s néhány kivételtől eltekintve minden iskolaváros csak egyszer-kétszer szerepel a listán. Az akadémikusokat kinevelő egykori iskolák helyszíneit illetően rövidebb a lista, s gyakoribb az ebben a szűkebb körben előforduló iskolavárosok ismétlődése.

Mindenképpen feltűnő a két halmaz közös nevezőjeként egyfelől Szombathely, másfelől pedig Győr (és sokkal kevésbé Pannonhalma) kiemelkedő reprezentációja az Akadémia tanár tagjainak a körében. Emellett Pest és Vác jelentősége áll vitán felül mindkét eddig alkalmazott vizsgálati irány alapján. A másik végletről, a hiányzókról nehezebb ilyen mérleget készíteni: az azért mindenképpen figyelemre méltó, hogy mind tanárokat kinevelő, mind tanárokat foglalkoztató iskolavárosként hiányzik a listáról a rangos püspöki székhely Pécs, de Eger vagy épp Kassa képviselőjét is okkal tekinthetjük szerénynek.²⁰

Protestáns tanárok, kollégiumi professzorok

Az evangélikus akadémikus tanárok száma nagyon alacsony volt. Mindössze hat tudós férfiről szólhatunk, ami azt is jelenti, hogy a kiterjedt felső-magyarországi iskolahálózat dacára a legtöbb intézmény egyetlen akadémikus tanerővel sem rendelkezett. Ennek persze fontos oka, hogy a Magyar Tudós Társaság hangsúlyosan törekedett a nemzeti nyelv ápolására, miközben a felső-magyarországi lutheránus iskolák és városok zömükben németajkúak voltak.

S mivel közülük az egyik a közismerten nehéz ember hírében álló, sokat költöző, munkahelyet gyakran változtató Magda Pál statisztikus volt, miatta még torzít is az intézménylista: Magda tanított ugyanis Besztercebánya, Csetnek, Karlóca, Lőcse, Sajógömör, Sopron és Szarvas iskolájában, valamint a Sárospataki Református Kollégiumban is. Így ő egymaga igen tekintélyesre duzzasztja a lutheránus akadémikus tanárok által szolgált iskolák névsorát. A nagyon speciális helyzetű Magda mellett csupán három evangélikus iskolavárost képviselt egy-egy tanár: Szarvast Vajda Péter, Eperjest Vandrák András, Késmárkot pedig Hunfalvy Pál. Taubner Károly és – a sokkal inkább gimnáziumalapító, semmint aktív tanár – Székács József a pesti evangélikus iskolaügy vezéreinek számítottak. Az érintett tanárok munkahelyét illetően tehát itt

²⁰ Az iskolaváros-hálózat korabeli összetétele még hosszas vizsgálatokat igényel. Szerencsére – épp a professzionalizáció-történeti kutatócsoportunknak köszönhetően – a 19–20. század fordulójára már rendelkezünk hasonló megközelítésű tanulmánnyal. Sasfi 2022.

is megfigyelhető a Tudós Társaság reprezentativitásra törekvése: a főbb oktatási centrumokból legalább egy-egy tudós tanár bekerült a tagságba. Érdekes, hogy két fontos lutheránus iskolaközpont, Pozsony és Sopron ezen a listán nem tűnik föl – ezeket a városokat lelkészek (és egyéb tudósok) képviselték az Akadémián.²¹

Az érintett evangélikus akadémikus tanárokat kinevelő iskolák listája jobban követi az evangélikus iskolahálózatról szóló történeti ismereteinket. Eszerint négyen tanultak Sopronban, egy-egy fő Pozsonyban, Győrött és Mezőberényben, ketten pedig az észak-magyarországi evangélikus kultúrrégió számtalan iskolájában fordultak meg. Ily módon a listán találhatjuk Csetnek, Dobsina, Eperjes, Kassa, Késmárk, Miskolc, Rozsnyó nevét.

Református részről már komolyabb, 27 fős társaságot alkotnak a tanárként (is) aktív reformkori akadémikusok. Tanulmányaikat illetően 12-en Debrecenben, 11-en Erdélyben, öten Sárospatakon tanultak, egy-egy fő pedig pápai, pesti és nagyváradi (katolikus) alma materrel rendelkezett. (Az erdélyiek közül egyébként négyen-négyen Nagyenyeden és Kolozsváron tanultak, de feltűnik az iskolák között Marosvásárhely és Zilah is.)²²

A tanári aktivitás szempontjából változik az összkép. Az akadémikus tanárokat foglalkoztató iskolavárosok nem feltétlenül képezik le a korabeli református iskolahálózat belső arányait, mivel a jegyzék a valóságosnál jóval szórtaabb, decentralizáltabb viszonyokra utal. Kilencen a Debreceni Református Kollégium professzorai voltak, öten Sárospatakon, négyen-négyen Kolozsváron és Nagyenyeden, ketten-ketten Marosvásárhelyen és Máramarosszigeten, szintén ketten Pesten tanítottak. Egy-egy fő élete során valamikor tanított Bécsben és a jászberényi katolikus kisgimnáziumban, Kiskunhalason, Nagykőrösön, Sopronban, Pápán, illetve Lőcsén.

A PÁLYAELHAGYÁS JELENSÉGE A TANÁROK KÖRÉBEN

Harminc olyan akadémikust azonosíthatunk, akik egész aktív pályafutásuk során kizárólag tanárként működtek. Körükben a protestánsok, s azon belül is a reformátusok jelentős többséget alkotnak. Református részről nem kevesebb, mint 16 olyan akadémikus írható össze, akik kizárólag tanári (kollégiumi professzori) tevékenységből éltek. Közülük öten Erdélyben (négyen Marosvásárhelyen, ketten Nagyenyeden és egy fő Kolozsváron is tanított), hatan Debrecenben, ketten Sárospatakon, egy fő (Tarczy Lajos) Komáromban és Pápán, egy akadémikus

²¹ Merthogy egyébként a lutheránus akadémikusok körén belül viszonylag markáns volt különösen a soproni illetőségűek jelenléte.

²² A gimnáziumi tanulmányaikat továbbá egy-egy fő Kisújszálláson, Komáromban, Mezőtúron, Miskolcon, Nagykállóban végezte. A tanulmányok szerves részeként négyen német nyelvet szepességi városokban tanultak egy-két évig: ketten-ketten fordultak meg e célból Késmárkon és Lőcsén. Ez a tanulmányi mintázat lényegében megfelel annak a képnek, amit az összes református reformkori akadémikus iskolázásáról kaptunk. Ugrai 2022: 52–53.

(a nyelvész Szilágyi István) a máramarosszigeti líceumban, egy pedig (Warga János) Nagykőrösön tanított. A csoporthoz sorolható továbbá az a Szőnyi Pál is, aki 1851-ben magánintézetet alapított Pesten, amivel megvetette aztán a reformátusok helyi gimnáziumának az alapjait. A debreceni professzorok közül Budai Ézsaiás, Kerekes Ferenc, Péczeli József, Sárvári Pál, Vecsei József; a sárospatakiak közül pedig Nyíri István és Somosi János jutott be az akadémiai csúcstelbe úgy, hogy más – leginkább egyházi – tisztséget nem viselt. Az evangélikusok részéről csupán ketten voltak kizárólag tanárok: a sok állomáshelyet kipróbáló Magda Pál, valamint az eperjesi kollégiumi professzor Vandrák András.

A római katolikusok részéről tízen egészítették ki ezt a csoportot. Arenstein József, Bitnicz Lajos, Nagy János, Szlemenics Pál, Szvorényi József mellett ebben a társaságban komoly csoportot alkottak a piarista tanárok, azaz Nagy Márton, Palotai József, Simai Kristóf és Széchy Ágoston.

A többiek a tanári pályát elhagyók vagy azt később választók voltak, s meglehetősen színes képet mutatnak. Egyik tipikus mintázata az életútnak, amikor a tanári állást – általában néhány esztendő után – valami másért elhagyták az akadémikusok. Erről beszélhetünk a kolozsvári történelem- és filológiatanár Szilágyi Ferenc esetében, aki 1848-ban Pestre költözött, s ott a szabadságharc után vállalta a kormány szócsövének, a *Magyar Hírlap*nak a szerkesztését. Néhány év múlva pedig a soproni tankerület protestáns iskoláinak lett a tanácsosa. (Ily módon őt egyébként nem soroltam a lapszerkesztők közé – 1850-es évekbeli munkáját császári hivatalnoki ténykedésnek tekintem.) A debreceni református kollégium jogtanára, Szűcs István az Entwurf idején szintén hasonló hivatali feladatokat vállalt: előbb a nagyváradi tankerület protestáns iskoláinak lett a felügyelője, majd pedig bírósági hivatalnok. A katolikus Hanák Jánost máramarosszigeti, váci, pesti és budai tanári állások után az egyetem könyvtárőrévé nevezték ki – más kérdés, hogy a szabadságharc foragata, valamint betegeskedése s korai halála miatt végül igazán el sem foglalhatta ezt a tisztséget.

Csatskó Imre 12 évig volt jogtanár Kassán, öt évig pedig Győrött. Ezt követően előbb Kassán ügyvédkedett, majd pedig a neoabszolutizmus éveiben különböző törvényszéki és bírói hivatalokban vállalt tisztségeket. A kiegyezés után az igazságügyi minisztériumban vett részt a törvényelőkészítő munkálatokban. Ezzel egyébként ő állt a pályaelhagyó tanárok közül a leghosszabb ideig a katedrán.

Nemeskéri Kis Pál előbb az Esterházyaknál, majd Ferenc József mellett volt magánnevelő. Ezt követően a Theresianum tanáráként működött, majd pedig a Bécsi Egyetem segédkönyvtárosa és királyi cenzor lett. Csak egészen rövid ideig volt – méghozzá Lőcsén – tanár a református Márton József. Három esztendő múltán Bécsbe költözött, ahol előbb a *Magyar Kurír*t és a *Magyar Hírmondót* szerkesztette, majd pedig János főherceg és Ferdinánd trónörökös magántanára volt. Bár kiválasztották a bécsi egyetem magyar nyelv és irodalom rendkívüli tanárának, díjazást nem kapott, ezért végül a bécsi magyar testőrséghez került magyartanárként. Szintén rövid ideig volt tanár a rohonci gazdatiszt-képző iskolában Vállas Antal. Ott csak két évig dolgozhatott: az intézet 1840. évi

megszüntetésével állását veszítette. Ezután iparegyesületi szervezkedésekben vett részt, illetve előkelő családoknál volt magánnevelő. A szabadságharc után Amerikába emigrált, s New Orleansban papként szolgált, majd ugyanott alapított hajózási iskolát és tudományos társaságot.

Akad példa az ellenkező irányú mozgásra is. Az orvosi pályára készülő, de attól egy félreértés miatt eleső, ugyanakkor az akadémiai elitbe költészete révén bekerülő evangélikus Vajda Pétert 1843-ban hívták meg a szarvasi evangélikus iskola tanárául – de aztán három év múlva, fiatalon meghalt. Előzőleg, a pesti reformkori közélet aktív tagjaként ő szerkesztette a *Hasznos Mulatságok* című folyóiratot, valamint részt vett az *Athenaeum* szerkesztésében is. Csécsi Nagy Imre szintén orvosi tanulmányokat követően két évig Pesten folytatott praxist, majd haláláig a Debreceni Református Kollégium ásványtani professzora volt.

Horváth József Elek és Hunfalvy Pál a jogi pályát hagyta el a tanári hivatásért. Előbbi Kőszegen lett ügyész, de néhány esztendő után Kaposvárra került, ahol a frissen alapított gimnázium igazgatója lett. Hunfalvy is csak négy évig folytatott ügyvédi gyakorlatot, ezt követően a késmárki evangélikus líceum tanáráként, majd igazgatójaként tevékenykedett. Igaz, ő nyolc év után elhagyta alma materét, s az Akadémia könyvtárnoka, 1861-től pedig országgyűlési képviselő is lett.

Gelei József előbb Bécsben volt a *Magyar Kurír* segédszerkesztője, s csak utána vállalt tanári feladatokat. Érdekesség, hogy II. József türelmi politikáját kihasználva előbb Jászberényben egy katolikus iskolában tanított, majd pedig a kiskunhalasi és a sárospataki református gimnáziumban dolgozott. Az egyik leghíresebb tanárrá vált személyiség kétségtelenül Erdélyi János volt. A reformkori pesti közélet közismert személyisége, a népdalgyűjtő és irodalmi működése révén is nevet szerzett, a szabadságharcban a Nemzeti Színház aligazgatójaként szerepet vállaló Erdélyi mintegy menedéket talált a neoabszolutizmus éveiben Sárospatakon, ahol aztán a tanítás mellett oroszlanrészt vállalt az iskolai és egyházi politikai közélet aktivizálásában is.

Csak egészen rövid ideig, szintén magát meghúzza lett tanár Csengery Antal. A nagyváradi születésű református jogász, publicista fontos pozíciókat töltött be életében: volt Bihar vármegye főügyésze, a Földhitelintézet elnöke, az Állami Számvevőszék alapítója és az 1870-es években országgyűlési képviselő is. Tanárként csak a világoesi fegyverletétel után, az 1850-es években a Szőnyi-féle magánintézetben, illetve a pesti protestáns teológiai intézetben működött, de mindez csak rövid epizód volt aktív pályáján.

A tanárként (is) azonosítottak közül tízen lettek később egyetemi professzorok, amit nem pályaelhagyásként, hanem előrelépésként is értelmezhetünk. Így például Imre János az egeri líceumból került a pesti egyetemre, Horváth Cyrill Szentgyörgy, Vác, Szeged és a pesti gimnázium (Szegeden és Pesten igazgató is volt) után került az egyetemre. Guzmics Izidort pedig Pannonhalmáról választották az egyetemre. Az unitárius Brassai Sámuel Kolozsváron lett egyetemi professzor, előzőleg a helyi unitárius főiskolán tanított.

Ezek az esetek, s pusztán a tény, miszerint a valaha tanárként is aktív akadémikusok több mint a fele pályája során elhagyta a katedrát, megmutatja a fokozatosan professzionalizálódó tanári hivatás társadalmi presztízsének korlátait. Ne feledjük, a vizsgált időszakban nem léteztek tudományos kutatóintézetek, egyetem is csak egyetlenegy működött. Ehhez mérten érdemes mérlegelni az információt: a Tudós Társaság tagságának csupán alig több mint a tizede futott be a szellemi elit csúcsáig elvezető pályát kizárólag tanári hivatását gyakorolva.

A PAPI ÉS TANÁRI HIVATÁS KÖZÖTTI ÁTJÁRÁS JELENSÉGE

Tizennyolc olyan reformkori akadémikust azonosítottam, akik életük során papi és tanári tisztséget is betöltöttek.²³ A két pálya közötti átjárás a római katolikusoknál volt gyakoribb: a 18-ból 14 (77,8%) eset hozzájuk köthető. Reformátusok esetében kétszer, az evangélikusok körében pedig egyszer fordult elő ez a pozícióváltás (a fennmaradó egy eset pedig a görögkatolikus Dohovics Vazulhoz köthető).

A református Hegedüs Sámuel 1809–1813 között Kolozsváron volt lelkész, majd a nagyenyedi, aztán pedig a kolozsvári kollégium professzora lett. 1829-ben viszont betegeskedése miatt ismét a papi pályát választotta: Torda, 1836-ban pedig Szászváros első lelkészévé választották. Az Akadémia pedig immár tordasi lelkészként fogadta soraiba. Nagyon hasonló a pályáíve a másik érintett református akadémikusnak, Herepei Károlynak. Ő 1825–1834 között szintén az igen tekintélyes kolozsvári lelkészséget vitte, s ezt követően választották meg előbb a kolozsvári, majd a nagyenyedi kollégium professzorának. 1841-ben azonban feladta a katedráját, s szülővárosába, Vízaknára ment lelkésznek. Akadémiai taggá 1838-ban, tehát tanári éveit választották.

Az evangélikusok részéről csupán Taubner Károly érintett ebben a halmazban. Órála már esett szó: pesti tanári és iskolaigazgatói működése mellett lett előbb 1838-tól Mária Dorottya udvari lelkésze, majd 1844-től tábori pap. Ebben a minőségében el is hagyta a tanári pályát, s Itáliában szolgált a következőkben. A halál is Veronában érte közel másfél évtizednyi lelkészi szolgálat után. Taubnert egyébként 1840-ben tanárként és udvari lelkészként választották akadémikussá. Mellette Székács Józsefet lehet még említeni. Ő a pesti magyar evangélikus egyházközség első papjaként, majd a bányai kerület szuperintendenseként elsősorban lelkész volt, s „csak” a pesti evangélikus gimnázium alapítójaként – valamint a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerkesztőjeként – tartja számon a neveléstörténet.

A 14 érintett római katolikus akadémikus pályáíve többnyire meglehetősen rokon módon alakult: a felszentelést követően néhány évig papi vagy segédlelkészi szolgálatot teljesítettek, majd két-három esztendő után valamelyik szerzetesrend vagy püspökség által fenntartott iskolába kerültek tanítani. Jellemző módon

²³ Módszertani megjegyzés: velük a korábbi fejezetekben papként és tanárként is számoltam – ezúttal tehát már „ismert”, mindkét részalmazban alapsokaságát alkotó pályájáról lesz szó.

pályájuk nem a katedrán fejeződött be, hanem plébánosként, prépostként, netán főpapként vagy épp a szerzetesrend valamilyen tisztviselőjeként (pl. birtokigazgatóként). Ez egy nagyon tipikus mintázatú szolgálati karrier, amire hat példát ismerünk. A premontrei Árvay Gergely 1823–1843 között Keszthelyen és Szombathelyen tanított – az utóbbi helyen a gimnáziumot vezette is; Beély Fidél József 1832–1848 között Bakonybélben tanított, 1855–1863 között pedig a kőszegi rendházat és gimnáziumot igazgatta; Buczy Emilt pedig 30 év tanítás után gyulafehérvári kanonokká neveztek ki. Kresznerics Ferenc az 1793-ban frissen alapított szombathelyi líceumban tanította a matematikát, tanári állását 1812-ig tartotta meg, élete utolsó két évtizedében Ság plébánosa volt. Szeder Fábian János pályakezdő korától kezdve két és fél évtizeden át tanárként és több helyen gimnáziumigazgatóként szolgált Esztergomban, Győrött, Sopronban, Nemesdömölkön, Nagyszombatban, Komáromban és Pannonhalmán. 1832-től Pannonhalmát szolgálta előbb levéltárnokként és könyvtárnokként, 1841-től pedig a bencés rend füssi jószágát igazgatta. Szeder egyébként 1831-ben lett alapítóként akadémikus, de tagságáról később lemondott. Szenczy Imre 1821–1823 és 1825–1845 között Keszthelyen és Szombathelyen viselt tanári tisztséget. 1823–1825 között a premontreiek csornai rendházának gazdasági felügyelője, 1845-től szintén Csornán volt prépostsági titkár, 1858-tól pedig a rend csornai prépostjává választották.

Nagyon hasonló mondható el további négy személyről, viszont az esetükben az iskolai oktatás valamilyen okból csupán néhány esztendőre szorítkozott. A ferences rendi Gegő Eleket radikális nézetei miatt háromévi tanítás után a feletesei helyezték Szombathelyre szerzetesnek – ő egyébként az angolkisasszonyok pesti intézetében tanított 1833-1836 között. A történész Horváth Mihály csupán 1844–1847 között tanított a bécsi Theresianumban, mivel hosszabban volt pap: pályája elején évtizedes szolgálatot teljesített alföldi mezővárosok plébánosaként (köztük Kecskeméten), majd 1857-ben hatvani prépost és plébános lett. Horváth esetében feltételezhető, hogy papi, magánnevelői, később pedig kiterjedt tudományos és közéleti tevékenysége között csak egyfajta ugródeszka volt a társadalmi-politikai elit iskolájában tanítani. Más okból sikerült rövidre Lányi Károly tanári karrierje: ő 1842-ben (kétévi pozsonyi lelkészség után) lett a nagyszombati líceum történelem-, később természettudomány-tanára. Mivel a szabadságharc idején szünetelt Nagyszombatban a tanítás, Soponya plébániáját foglalta el. 1851–1853 között még részt vett a nagyszombati tanítás és könyvtár újraindításában, illetve a nagyszombati könyvtár Esztergomba szállításában, de 1853-tól a Nyitra megyei Egbell plébánosaként szolgált élete végéig. Ugyancsak '48 vetett véget Rónay Jácint János tanári karrierjének: 1839-ben szentelték pappá, s hivatását Pannonhalmán két évig gyakorolta. 1841-ben bölcséleti doktorrá avatták Pesten, s ezt követően a szabadságharcig a győri líceumban tanított. Ezután kezdődött a korábban már vázolt kálváriája.

Három esetben a fentieknél komolyabb előrelépésben volt része az illetőnek. Bresztyánszky Adalbert 1810–1821 között tanított: Győrött a gimnáziumban és az akadémián. Ezt követően a pesti bölcsészkar professzora lett, 1838-ban pedig

tihanyi apáttá nevezték ki. Kopácsy József 1798-tól a veszprémi papnevelőben volt egyházjog- és egyháztörténelem-tanár. 1806-ban aztán Veszprémben plébánossá, alesperessé és kanonokká nevezték ki, igaz, a papi szeminárium igazgatóhelyettese maradt. 1817-től pristinai, 1822-től székesfehérvári, 1827-től pedig veszprémi püspök, 1838-tól pedig esztergomi érsek és hercegprímás lett. Kopácsy egyébként veszprémi püspök korában, 1831-ben választották az Akadémia tiszteleti tagjává. Szilasy János 1819–1821 között segédlelkészként működött, majd pedig 1819-től a szombathelyi papnevelő intézet tanára volt 1836-ig. Ekkor a pesti egyetemen a lelkipásztorkodás rendes tanára lett. 1851-ben nagyvárad kanonokká nevezték ki, itt is halt meg 1859-ben. Az Akadémiának alapító rendes tagja volt.

* * *

Ebben a tanulmányban a Magyar Tudós Társaság történetének első, 1830–1847 közötti időszakában taggá választottak kollektív biográfiái jellemzőit igyekeztem megvilágítani professzionalizációs szempontból. Először a reformkorban megválasztott 236 akadémikust próbáltam foglalkozáshoz, foglalkozásokhoz sorolni. Az egyes életutak változatossága nyomán több mint 370 megélhetést biztosító munkakört azonosíthatunk. Láthattuk, közülük a legtöbben tanítással foglalkoztak – s még az egyetemi professzoroktól, magánnevelőktől megtisztított ún. felsőbb iskolai tanárok csoportja is az egyik legnépesebbnek számított ekkoriban. A másik hagyományos, bár visszaszorulóban lévő értelmiségi hivatás képviselői, a papok a harmadik legnagyobb csoportot alkották. Ebben a hivatástörténeti megközelítésű vizsgálatban azt is tapasztalhattuk, hogy milyen alacsony volt a mérnökök, de még a jogászok, orvosok aránya is az akadémiai testületben.

A tanárok és a lelkészek csoportosajátos jellemzőit megvizsgálva néhány marékán észrevételt tehetünk. Nagyon látványos a református tanárok felülreprezentáltsága – mind általában a tanárok, mind pedig általában a református akadémikusok köréhez képest. Minden harmadik református akadémikus tanár volt, s minden negyedik akadémikus tanár református volt. Ehhez képest az evangélikus tanárok alacsony számukkal kifejezett ellenpólust képeztek – s még az évszázados tradíciójú iskolavárosaikat sem feltétlenül tudták képviselni a társaságon belül. Egyértelmű a római katolikusok felülreprezentáltsága a papok körében, s különösen látványos a Szombathely, Győr (és Pannonhalma), valamint a Pest és Vác mint szellemi központokhoz kötődőknek a nagy száma.

Adatokkal támasztható alá a papi és a tanári hivatás relatív alacsony presztízse az alapján, miszerint az átlagosnál lényegesen nehezebb volt e szakmák képviselőinek az akadémiai ranglétrán továbbjutni: az egyensúlyozó mechanizmus jegyében a bejutás még nem, a levelezőből rendes taggá vagy osztályelnökké válás viszont már komoly akadályokba ütközött a számukra. Szintén izgalmas jelenség, hogy az érintett akadémikusok körében csak a római katolikusok számára volt igazából lehetőség a papi és a tanári hivatás közötti átjárásra, s a főpappá emelkedésre. A protestánsoknál legfeljebb elvétve fordult elő ez a lehetőség: a két hivatásrend sokkal jobban el volt zárva egymástól.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bölling, Rainer 1983: *Sozialgeschichte der deutschen Lehrer. Ein Überblick von 1800 bis zur Gegenwart*. Göttingen.
- Bukodi, Erzsébet – Goldthorpe, John H. – Steinberg, Inga 2022: The Social Origins and Schooling of a Scientific Elite. Fellows of the Royal Society born from 1900. *The British Journal of Sociology* (73.) 3. 484–504. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12958>
- Fekete Gézáné 1975: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–1973*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Budapest. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MTA-KonyvtarKiadvanyai_EKK_18/?pg=7&layout=s – utolsó letöltés: 2022. december 20.
- Hammermayer, Ludwig 1976: Akademiebewegung und Wissenschaftsorganisation. Formen, Tendenzen und Wandel in Europa während der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Ischreyt, Heinz (Hg.): *Wissenschaftspolitik in Mittel- und Osteuropa. Wissenschaftliche Gesellschaften, Akademien und Hochschulen im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert*. Camen, Berlin, 1–84.
- Janz, Oliver 1994: *Bürger besonderer Art. Evangelische Pfarrer in Preußen 1850–1914*. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- Keller Márkus 2010: *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban*. L'Harmattan, Budapest.
- Keller Márkus 2021: Saját törvényeik szerint? A középiskolai tanárok szakmai autonómiája a 19. század végén. *Replika* 119–120. 85–98. <https://doi.org/10.32564/119-120.4>
- Kovács I. Gábor 2020: A magyarországi tudáselitek (1848–1944) és a felekezeti – művelődési alakzatok. In: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *HIT 2018. Hagyomány, identitás, történelem*. L'Harmattan, Budapest, 135–150.
- Nagy Péter Tibor 2013: Elitszociológia és neveléstörténet-írás. *Neveléstudomány* (1.) 3. 40–59.
- Pál Lajos 1976: *Rónay Jácint*. Akadémiai, Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes 1975: A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása 1825–1831. In: Pach Zsigmond Pál – Vörös Antal (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Akadémiai, Budapest, 9–28.
- Sasfi Csaba 2022: Középfokú iskolahálózat és városállomány Magyarországon 1910-ben. Az iskolai pályaválasztás szabadságfoka. *Aetas* (37.) 1. 21–39.
- Schorn-Schütte, Luise 1997: Zwischen „Amt“ und „Beruf“: Der Prediger als Wachter, „Seelenhirt“ oder Volkslehrer. Evangelische Geistlichkeit im Alten Reich und in der schweizerischen Eidgenossenschaft im 18. Jahrhundert. In: Schorn-Schütte, Luise – Sparr, Walter (Hrsg.): *Evangelische Pfarrer. Zur sozialen und politischen Rolle einer bürgerlichen Gruppe in der deutschen Gesellschaft des 18. bis 20. Jahrhunderts*. Kohlhammer, Stuttgart – Berlin – Köln, 1–35.
- Tackett, Timothy 1977: *Priest and Parish in Eighteenth-Century France. A Social and Political Study of the Curés in Diocese of Dauphiné 1750–1791*. Princeton University Press, Princeton.
- Tóth Lőrinc 1877: *Bertha Sándor emlékezete*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Ugrai János 2022: Protestáns kultúrrégiók a 19. század első felében. Az akadémiai csúcselit kollektív biográfiai elemzésének néhány társadalomtörténeti tanulsága. *Tér és Társadalom* (36.) 1. 40–58. <https://doi.org/10.17649/TET.36.1.3381>.

Tátrai Viktor

Professzionizáció és karriermobilitás

*A dualizmus kori városi rendőrkapitányok rekrutációjának prozopográfiai elemzése (1886–1918)**

A 19. századi magyarországi társadalmi átalakulás egyik fő tendenciája az urbanizáció felgyorsulása volt, ami több szempontból is átformálta a társadalmi szerkezetet. 1869 és 1910 között az 5000 főnél több lakossal bíró települések száma 239-ről 417-re, lakosságuk 2,9 millióról 6,2 millióra nőtt, ami az ország népességének 1869-ben 21,3%-át, 1910-ben már 33,8%-át jelentette.¹ A városok jogi helyzetét 1870–71-ben rendezték, az akkor kialakított rendszer alapjain – törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városok – a dualizmus korában nem változtattak. 1870-ben a 131 városi jogállású településen kb. 1,9 millió ember élt, 1910-ben a 138-ra bővült városállomány lakossága kb. 3,7 millió fő volt, ami azt jelentette, hogy az ország népességén belül 13,9%-ról 20,2%-ra nőtt a városi jogállású településeken élők aránya.

Az urbanizáció nemcsak az ország településszerkezetét alakította át, hanem a társadalom foglalkozásszerkezeti változásaival is szoros kölcsönhatásban volt. Új foglalkozások létrejöttével, mindenkori társadalmi funkciók ellátásának a megváltozott viszonyok következtében új szakmák keretei között történő megszervezésével járt együtt.² Új foglalkozások létrejötte természetesen soha nem előzmények nélküli, az újonnan megszerveződő hivatásoknak is megvannak a történelmi gyökereik. Az urbanizáció olyan társadalmi változásokkal járt együtt – pl. a városi bünelkövetés struktúrájának „modernizációja”, a felduzzadó városi lakosság regisztrációja és adminisztrációja stb.³ – amiket a hagyományos, rendi korszakból örökölt municipális városi rendészet a dualizmus korában már nem tudott a társadalmi elvárásoknak megfelelően kezelni. Ezek a változások a városi rendészet új keretek között történő megszervezését eredményezték.

* A tanulmány az NKFI FK 132451 sz. *A professzionizáció története Magyarországon a 19–20. században európai kontextusban* c. projekt támogatásával valósult meg.

¹ Katus 2021: 452–453. Az adatok Horvátország nélkül értendők.

² Hughes 1963: 658.

³ Bővebben: Perényi 2012.

KÖZIGAZGATÁS ÉS RENDÉSZET ÁTALAKULÓ KAPCSOLATA: ÖNÁLLÓSÁG, SZAKMAI AUTONÓMIA ÉS ÉLETPÁLYA ÖSSZEFÜGGÉSEI

A városi rendészet 1848 előtt a városi önkormányzatok hatáskörébe tartozott, szabályozására a városi magisztrátusok statútumokat alkottak, irányítását pedig eleinte maga a városi tanács, majd a 18. század közepétől a tanácsnak alárendelt kapitányi hivatal látta el, élén a városkapitánnyal, aki a bíró és (ahol volt) a polgármester után a városok harmadik legfontosabb tisztviselője volt. A kapitányt az előbbiekhöz hasonlóan általában a választott polgárság a belső tanács tagjai közül választotta a következő tisztújításig szóló mandátummal.⁴ A városigazgatás szakszerűsödését vizsgáló tanulmányok Max Webernek a racionális-legális uralom által gyakorolt bürokratikus igazgatásról kifejtett elméletét veszik alapul, és a szakszerűsödés kérdését általában két szempont alapján elemzik: a tanácsnokok és vezető tisztviselők képzettsége (jogvégtzettség terjedése) és pályafutása (megvalósul-e a hivatali előmenetel) áll a kutatások fókuszában.⁵ Országosan átfogó képpel még a szabad királyi városok vonatkozásában sem rendelkezünk, a fővárosban viszont a reformkor végére úgy tűnik, befejeződött a városi igazgatás fenti értelemben vett szakszerűsödése.⁶ A rendészet tehát a városi igazgatás integráns része volt, annak egyik kiemelkedő fontosságú ága, de önálló szakképzettséget nem igényelt, a városkapitányok karriermobilitása se tért el jelentős mértékben a többi tanácsnokétól, gyakran választották meg őket polgármesterré vagy diétai követté.⁷ Ennek azért van korszakunkban jelentősége, mert azok a hagyományos mobilitási csatornák, amin keresztül a városkapitányok rekrutációja zajlott, és az a feladatkör és szerepfelfogás, ami őket, mint a városi önkormányzat egyik vezető tisztviselőjét és képviselőjét jellemezte, a dualizmus korában még élő hagyomány volt.⁸

Az 1848. évi 23. tc. a tisztikar és így a városkapitányok választását új alapokra helyezte, a városi igazgatásban betöltött funkcióját, szerepkörét azonban nem érintette. Az 1870. évi 42. tc. és az 1871. évi 18. tc. a rendőrkapitányok választását ugyan meghagyta, annyiban azonban megszorította, hogy amíg 1848-ban a választójoggal rendelkező polgárok közvetlenül választhatták meg a városi tisztikart, addig az 1870–71. évi törvények mindkét várostípusban a közgyűlések jogává tették az előljároság választását. A döntő változás azonban az 1886. évi 21. és 22. tc.-el következett be, amikor a városi rendőrkapitányok választását Tisza Kálmán kormánya megszüntette, élethossziglan szóló kinevezésüket pedig a főispánok jogkörébe utalta. Az új törvények a városi rendőrségeknek

⁴ Nagy 1975: 434–439; Balázs 1980: 117–123; Tóth 2009: 112–114. A választás szabadságát korlátozta a tisztújításokra kirendelt királyi biztosok jelölési joga.

⁵ A városi igazgatás szakszerűsödésének kezdetét – a városi gazdálkodás vonatkozásában – az újabb kutatások a 18. sz. elejére teszik. H. Németh 2018.

⁶ Tóth 1996: 31–33; Tóth 2003: 439–441. Vö.: Szívós 1996: 12.

⁷ A jogvégtzettség valamivel alacsonyabb volt a körükben, mint a bírók, polgármesterek és főjegyzők között. A reformkorban követté választott városkapitányokra lásd Pálmány 2011: 1282–1503; Tóth 2015: 1097.

⁸ Az 1848 előtti városi rendészet feladatköreire lásd Kállay 1989: 53–75.

a közigazgatásban elfoglalt helyét, a városi önkormányzathoz való viszonyát lényegileg nem érintették, tehát a rendőrkapitányi hivatalok szabályozása és finanszírozása önkormányzati kézben maradt. A dualizmus korában a rendőri professzionalizáció útjában állt, hogy mind az állami törvényhozás, mind a városi szabályrendeletek újabb és újabb közigazgatási jellegű feladatokat utaltak a hatáskörükbe, ami ellen a rendőrtisztviselők tiltakoztak.⁹ A rendőri hivatás feladatkörének újradefiniálása, a közrendészettel össze nem függő tevékenységektől való megszabadítása a korabeli rendőri szakirodalom állandó témája volt, de törvényi újrászabályozására a világháború végéig nem került sor.

A professzionalizáció témaköre több szempontból is kutatható, vizsgáljunk a karriermobilitás, vagyis az életpálya felől közelít. Arra keressük a választ, hogy a dualizmus kori rendőrkapitányok közül hányan voltak, akiknek élethivatásuk volt a rendőri foglalkozás, és milyen eltérő karriertípusok léteztek ezen kívül. Harold L. Wilensky szerint létezik a professzionalizációnak egy tipikus, bár nem merev sorrendiségen alapuló folyamata, amiben az első lépés, hogy valamilyen feladat ellátása „főfoglalkozássá” (*doing full time*) alakul, ami azzal jár, hogy „ebben a korai szakaszban a szakma művelői szükségképp más szakmákból érkeznek.”¹⁰ Everett C. Hughes az életre szóló elköteleződést, az élethivatás jellegét hangsúlyozza a hivatások természetének.¹¹ Ez két kérdést is felvet a rendőrkapitányok karriermobilitását illetően: egyrészt, hogy milyen állásokból lettek kinevezve, másrészt, hogy mennyi ideig maradtak meg a rendőri foglalkozásnál, vagyis mennyire tekintették élethivatásuknak ezt a pályát. Mielőtt az egyes életpályák prozopográfiai vizsgálatára térnénk át, fel kell tenni a kérdést, hogy egyáltalán megfogalmazódott-e az igény, a törekvés a rendőrtisztviselők részéről, hogy mind a hagyományos városi igazgatástól, mind a szorosabb értelemben vett állami közigazgatástól megkülönböztessék a rendőri foglalkozást, és ezektől elkülönülve önálló hivatásként fogalmazzák újra önmagukat.¹² Vagyis a professzionalizáció történeti kutatásának nemcsak egy foglalkozás strukturális pozícióit kell figyelembe vennie, hanem a történelmi ágensek, a cselekvő egyének motivációit, érdekérvényesítési stratégiáit is vizsgálnia kell.¹³ A következőkben arra mutatunk rá, hogy az önállósodási törekvések hogyan kapcsolódtak össze a szakmai autonómiáért vívott harccal és az életpálya kérdéskörével.

Rédei Miklós győri rendőrtisztviselő 1892-ben írt hosszabb tanulmányt a városi rendőrségek újjászervezéséről. Ebben ugyan a rendészetet még nem választotta el teoretikusan a közigazgatástól, de azzal szemben egyértelműen

⁹ Miskolczy 1909: 10.

¹⁰ Wilensky 2010. 26. A *főfoglalkozásként (Haupt-Beruf)* gyakorolt hivatalnokoskodást a weberi bürokratizációs modell is használja, de mást ért alatta. Weber 1987: 228.

¹¹ Hughes 1963: 657. A professzionalizáció kutatásának különböző szociológiai irányzataira lásd Magos 2017.

¹² „Perhaps the way to understand what professions mean in our society is to note the ways in which occupations *try to change themselves or their image*, or both, in the course of a movement to become »professionalized«”. Hughes 1963: 658. (Kiemelés tőlem – T. V.)

¹³ Siegrist 2001: 12154, Larson 2017: XXI.

emancipálni törekedett. Szembeszállt azzal a közigazgatási-jogi szakirodalomban elfogadott általános nézettel, hogy a rendészet a közigazgatáshoz képest „alarendelt” jelentőségű, és hogy azzal elválaszthatatlanul össze van fonódva. Azt hangsúlyozta, hogy a rendészet „feladatát és célját tekintve önmagában befejezett, önálló államigazgatási tevékenységet képez, mely ha fontosabb nem is, de oly fontos mindenesetre van, mint a szorosabb értelemben közigazgatás” és kell, hogy „önállósággal bírjon. Önállóság alatt értvén a többi közigazgatási ágaktól való különállást.”¹⁴

Az önállóság hangsúlyozása, illetve kivívása több szempontból is fontos volt. Egyrészt része volt a társadalmi megbecsülésért, magasabb presztízserért vívott harcnak: a „közigazgatási hatóságok gyámkodása [...] árt a városi rendőrség tekintélyének és csorbát ejt azon az erkölcsi súlyon és erőn, mellyel bírnia okvetlenül kellene.”¹⁵ Másrészt erre alapozva megfogalmazható volt a szakmai autonómia követelése:

„a rendőrség céljában, feladatában és eljárásban rejlő sajtószerű szellem következtében azoknak miként való teljesítését más mint szakember sem megbírálni, sem ellenőrizni nem tudja [...] elismerem, hogy kiváló közigazgató tehetségek lehetnek az illetők, de ha nem voltak maguk is valaha rendőrségi tisztviselők, úgy kételkedem abban, hogy helyesen tudják megbírálni, vajjon a rendőrség eljárása egyes esetekben, de különösen a maga egészében, megfelel-e vagy sem a törvény, a kor- s legfőképp a nagy közönség együttes érdekeinek.”¹⁶

Harmadrészt az önállóság kivívása a saját feladat és hatáskör meghatározásán át vezetett, vagyis annak a tevékenységnek a körülhatárolásán, amire nézve a rendőrtisztviselők *kompetenciafőlényt* tudtak megfogalmazni és érvényesíteni.¹⁷ A társadalmi munkamegosztásból így kiharított terület *monopolizálása*, másoktól, különösen más közigazgatási tisztviselőktől való *elzárása (social closure)* a professzionizáció folyamatának első lépései közé tartozik, mert amíg nem sikerül érvényesíteni azt a felfogást, hogy a rendőri igazgatás sajátos feladatköre miatt elkülönül a közigazgatás többi ágától, addig bármilyen közigazgatási gyakorlattal rendelkező tisztviselő kinevezhető rendőrtisztviselővé.¹⁸ Ugyanezek a törekvések olvashatók ki Miskolczy László fővárosi rendőrkapitány 1909-es munkájából, ami felfogható az 1907-ben alakult Magyarországi Rendőrtisztviselők Országos Egyesületének (MROE) hivatalos programjaként is. Az a rendőrtisztviselők által

¹⁴ Rédei 1892: 6, 13. Lásd még: 16, 27.

¹⁵ Rédei 1892: 13–14.

¹⁶ Rédei 1892: 32.

¹⁷ Hughes 1963: 656. A részletezést mellőző programszerű tömörséggel: „El a rendőrségtől minden közrendészettel össze nem függő ügykezelést, tartozzék az akár az igazságszolgáltatáshoz, akár a közigazgatáshoz vagy a pénzügyhöz.” Rédei 1892: 83.

¹⁸ A professzionizáció monopolista irányzatára lásd például: Larson 2017. Az ezzel sok tekintetben rokonvonásokat mutató, a *social closure* koncepciója köré épülő neoweberiánus iskolára lásd Saks 2010, 2012.

gyakran hangoztatott nézet, hogy az elméleti kvalifikáció mellett a gyakorlati tudás is éppoly szükséges burkoltabb formában, de épp úgy a nem hivatásosok *kizárását* (*closure*) célozta.¹⁹ A rendőrtisztviselői állások kisajátításának, monopolizálásának központi jelentőségét mutatja, hogy a MROE-nek 1907. december 17-i alakuló közgyűlése is foglalkozott a kérdéssel:

„Szeged városának rendőrfőkapitányi állása rövid félév alatt két ízben üresedett meg. Betöltötték először egy ügyvéddel, s betöltötték most másodízben egy alügyésszel. Melőzve lettek mind a két esetben a rendőrségi szolgálatban felnőtt, kipróbált kompetensek. Úzus lett ma már, hogy az ily kinevezéseknél a főispánok a rendőrség kötelékén kívül álló egyénekkel töltik be a főkapitányi állásokat. [...] mit remélhetnek az arra hivatott s képesített rendőrtisztviselők, ha idegenek kinevezésével előttük az előlépés útját ily módon elzárják. [...] lehetnek kiváló ügyvédek és alügyészek minőségükben, de nem tudom elhinni, hogy csak közepes rendőrökké is válhatnak rövid időn belül.”²⁰

Miskolczy László 1910-ben egy törvényjavaslatot is írt a városi rendőrségek államosításáról, amit a MROE elfogadott és hivatalos álláspontjává tett. Ennek 39.§-a kimondja, hogy „A városi államrendőrség egységes szervezetet alkot, melynek kötelékében minden egyes hivatali állás rendszerint csak az intézmény kötelékébe tartozók által tölthető be.”²¹ Fontos kérdés, hogy a rendőrtisztviselők törekvése, az államosítás, hogyan egyeztethető össze a szakmai autonómiáért vívott harccal? Az, hogy egy bürokratikus szervezeten belül hogyan értelmezhető a hivatások önrendelkezése vagy a szakmai autonómia kérdése, már az 1950-es évek óta a professzionalizációval foglalkozó irodalom egyik központi problémája.²² A kezdeti kutatásokra a két munkaszervezési mód közti antagonisztikus ellentét feltételezése volt a jellemző, az 1960-as évektől kezdve viszont egyre több kutatás arra mutatott rá, hogy az éles szembeállítást az empirikus kutatások nem támasztják alá.²³ Más szerzők, pl. Hannes Siegrist továbbra is arra helyezik a hangsúlyt, hogy a bürokrácia korlátozza a hivatások autonómiáját.²⁴ Véleményem szerint nem az a kérdés, hogy korlátozza-e a bürokrácia a szakmai autonómiát, hanem hogy a rendőrök hogyan használták fel a professzionalizációs céljaik eléréséhez az „autonómia-diskurzust”.²⁵ A rendőrtisztviselők érvelése azon alapult, hogy a városi elit befolyása és a helyi politikai viszonyoknak való

¹⁹ „[...] az elmélethez gyakorlati ismeret is kell. Pusztá jogi ismeret gyakorlati tudás és ügyesség nélkül mit sem használ a rendőrségnél.” Rédei 1892: 82.

²⁰ *Közbiztonság* 1907. december 22. 420.

²¹ A törvénytervezetet közli: *Városok Lapja* 1911. április. 15. 166–169.; április 22. 175–177; április 29. 182–184.

²² Hinings 2001: 12160–12166.

²³ Hughes 1963-as és Wilensky 1964-es tanulmánya is a bürokratikus és a professzionális kultúra konvergenciáját hangsúlyozta. Hughes 1963: 663–665; Wilensky 2010: 36, 39. Vö: Larson 2017: 190, XXVII.

²⁴ Siegrist 2001: 12156.

²⁵ Siegrist 2021: 25; Keller–Kiss 2021.

kiszolgáltatottság sokkal jobban korlátozza a szakmai autonómia érvényesülését, mintha egy egységes állami kezelésben lévő bürokratikus szervezet tagjaiként végezhetnék a munkájukat.²⁶ Vagyis a szakszerű munkavégzés feltételeinek megteremtését éppen az államosítástól várták, ezért a municipalizmus hagyományos területi alapon szerveződő autonómiafelfogásával a hivatások professzionális autonómiakoncepcióját állították szembe.

A RENDŐRKAPITÁNYOK REKRUTÁCIÓJA A FŐISPÁNI JELENTÉSEK FÉNYÉBEN, 1886–1903

Annak ellenére, hogy az 1886. évi 21. és 22. tc. a városi rendőrkapitányok kinevezésének a jogát a főispánokra ruházta, Tisza Kálmán 1886. november 19-én valamennyi főispánnak elküldött *bizalmas* rendeletével „felkérte” a címzetteket, hogy „a rendőrkapitányok kinevezése előtt, a kinevezésre legalkalmasabbnak vélt egyén iratait és minősítvényi táblázatát” terjesszék fel hozzá.²⁷ A rendelet szövegszerűen nem tartalmazott semmi utalást arra, hogy a főispánoknak a miniszter *jóváhagyását* kellene kérniük a kinevezéshez, így explicit módon nem korlátozta a főispánok törvényben biztosított jogát, mégis tagadhatatlan, hogy ezt a funkciót töltötte be. A rendelet létezése tehát azokat a véleményeket látszik alátámasztani, amik a dualizmus kori politikai-kormányzati rendszer centralizált és autokratikus vonásait emelik ki,²⁸ de a hatalom tényleges gyakorlásának feltérképezése szempontjából fontos eldöntendő kérdés, hogy a kinevezésről szóló döntéseket valójában hol hozták meg: a Belügyminisztériumban vagy a főispáni hivatalokban.

A Belügyminisztériumi Levéltárban a rendőrkapitányok iratai és minősítvényi táblázatai nem maradtak fenn, a főispánok többsége viszont véleményes jelentés formájában indokolta a döntését, amikből tehát megismerhetjük a kiválasztás szempontrendszerét, és azt, hogy a hatalom gyakorlói milyen elvárásokat fogalmaztak meg a városi rendőrségek vezetőivel szemben. A főispánok többnyire csak a saját jelöltjük jellemzésére szorítkoztak, néha azonban minden pályázót értékeltek.²⁹ A Tisza Kálmán által meghonosított gyakorlatnak Tisza István vett véget első miniszterelnöksége idején. Arra hivatkozva, hogy „a főispánt ezen jogának gyakorlásában korlátozni nem kívánom”, 1903. december 23-án hatályon kívül helyezte édesapja rendeletét.³⁰ Az 1886 és 1903 között eltelt 17 évből összesen 116 olyan főispáni jelentés maradt fenn, ami a rendőrkapitányok kinevezésével foglalkozik, ezekben 150 pályázó van név szerint megemlítve, akik

²⁶ A helyi eliteknek való kiszolgáltatottsággal szemben megfogalmazott szakmai autonómia a köztisztviselők tanárok érvelésére is jellemző volt. Keller 2021: 269.

²⁷ MNL OL K149 1909 18. tétel 277.

²⁸ Péter 1998a: 10. Lásd még: Péter 1998b: 27; Péter 1998c: 167–171.

²⁹ Az állásokat többnyire nyílt pályázaton hirdették meg.

³⁰ MNL OL K149 1909 18. tétel 277.

közül 124-et ki is neveztek rendőrkapitánnyá.³¹ A jelentések Bártfától Pancsovaig és Kőszegtől Máramarosszigetig összesen 84 várost érintenek, ezek közül 15 törvényhatósági, a többi rendezett tanácsú város volt. Nem maradt fenn tehát minden városból és minden, ez alatt a 17 év alatt történt kinevezésről főispáni jelentés, ennek ellenére az a véleményem – tekintettel a források nagy számára és országos lefedettségére –, hogy a vizsgált időszakra vonatkozóan arra nézve, hogy milyen szempontok játszottak szerepet a rendőrkapitányok kiválasztásában, általános következtetések vonhatók le.

A főispáni jelentésekben megjelenő érveket a következő szempontok szerint csoportosítottam az 1. táblázatban:

1. A főispán a döntéshozatalhoz kikérte-e mások véleményét (*konzultáció*)
2. Megemlítette-e a főispán, hogy milyen a jelölt helyi megítélése, népszerűsége (*helyi megítélés*)
3. A főispán kitért-e rá explicit módon, vagy megadott-e a jelöltjéről olyan információkat, amiből azt a következtetést lehet levonni, hogy a jelölt ismeri a helyi társadalmi és politikai viszonyokat (*helyismeret*)
4. Szólt-e a főispán a jelölt elméleti kvalifikációjáról vagy jogi ismereteiről (*elméleti kvalifikáció/jogi ismeretek*)
5. Fontosnak tartotta-e kiemelni a főispán, hogy az általános jogi és közigazgatási tapasztalatokon felül rendőri szakképzettséggel vagy tapasztalattal rendelkezik a jelöltje (*rendőri szakképzettség/tapasztalat*)
6. Milyen erkölcsi tulajdonságokat tartott fontosnak a főispán (*erkölcs/jellem*)
7. Írt-e a főispán explicit módon politikai szempontok mérlegeléséről (*politikai szempont*)
8. Utalt-e a nemzetiségi kérdésre a főispán (*nemzetiség*)
9. Előkerültek-e felekezeti szempontok (*felekezet*).

A legfontosabb módszertani megjegyzés a táblázat elemzéséhez, hogy a közzétett adatok abszolút értékéből nem vonható le semmilyen következtetés, mert egyedül a főispánok egyéni belátásán múlt, hogy milyen szempontokat emeltek ki a jelentésükben, így egy szempont megjelenítésének a hiányából nem lehet arra következtetni, hogy az a döntéshozatal során sem játszott szerepet. Voltak olyan főispánok, akik egyáltalán nem tartották fontosnak a jelöltjük jellemzését, vagy csak nagyon általános, az elemzés szempontjából nem hasznosítható érvet/érveket írtak, pl. „minden tekintetben megfelelt”. Másrészt bizonyos szempontoknak különböző városokban eltérő a relevanciája, pl. nemzetiség. Aminek az elemzés szempontjából jelentősége van az az egyes szempontok megjelenésének egymáshoz viszonyított aránya, és bizonyos szempontok megjelenésének időbeli tendenciája. Mielőtt ezek elemzésére térnék rá, érdemes visszatérni ahhoz a kérdéshez, hogy a miniszter milyen mértékben vonta magához a kinevezési jogkört.

³¹ Néhány főispán egy jelentésben számolt be több város élére szánt jelöltjeiről. A jelentések a BM rezervált iratai között (MNL OL K149) a vonatkozó évekhez tartozó 17., 18. és 19. tételszámok alatt található.

1. táblázat

A rendőrkapitányok kiválasztásának szempontjai a főispáni jelentésekben 1886–1903

<i>Évszám</i>	<i>Jelentések száma</i>	<i>konzultált</i>	<i>helyi megtétele</i>	<i>helyismeret</i>	<i>elméleti kval. / jogi ismeret</i>	<i>rendőri szakkép. / tapasztalat</i>	<i>erkölcs. jellem</i>	<i>politikai szempont</i>	<i>nemzetiség</i>	<i>felekezet</i>
1886	4	–	1	2	1	–	2	–	1	–
1887	8	1	3	5	3	–	3	1	–	1
1888	4	–	–	1	2	–	–	–	–	–
1889	8	3	3	–	2	–	5	1	–	–
1890	24	4	11	21	8	–	15	7	1	–
1891	16	4	3	13	5	2	10	6	2	–
1892	9	2	1	7	2	–	4	1	1	–
1893	4	–	1	3	4	–	2	1	–	1
1894	2	–	–	–	1	–	1	–	–	–
1895	3	–	–	–	1	–	–	–	1	–
1896	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–
1897	3	1	–	3	2	–	–	1	–	–
1898	2	1	–	2	1	–	1	1	–	–
1899	3	1	1	1	–	1	1	1	–	–
1900	6	–	–	2	2	3	3	1	1	–
1901	12	6	2	4	–	4	3	2	–	–
1902	5	1	2	4	2	1	1	1	–	–
1903	2	–	–	1	2	–	–	–	–	–
Összesen	116	24	28	69	38	11	51	24	7	2

Forrás: Saját számítás, ami az általam készített adatbázison alapszik. Egyszerűsített változatát az *E-Függelék* tartalmazza.

A 124 kinevezett rendőrkapitány közül 5 esetében a főispán csak a kinevezés megtörténte után terjesztette fel a jelentését, ezeket az eseteket a miniszter kivétel nélkül jóváhagyólag tudomásul vette. A maradék 119 kinevezésre ajánlott pályázó közül mindössze 3 esetben fordult elő, hogy a miniszter megpróbálta befolyásolni a döntéshozatalt, és ezek közül is az egyikben végül a főispán akarata érvényesült. 1887-ben Baján a főispán a rendőr alkapitányt preferálta Scheibner Gyula hivatalban lévő rendőrkapitánnyal szemben, akinek a kinevezése a főispán szerint „a város közönségénél igen nagyfokú ellenszenvre találna.” A miniszter válaszában viszont arra hivatkozva, hogy Scheibner kvalifikációja magasabb, és egyébként is „egyáltalában nem méltányos hogy a régi választott tisztviselők teljes indoklás nélkül mellőztessenek”, kerek pereg kijelentette, hogy „nevezetnek

kineveztetése eszközendő”, amit a főispán engedelmesen végre is hajtott.³² A másik alkalom, amikor a miniszter sikeresen beavatkozott a döntéshozatalba, 1891-ben Nyíregyházán történt, erre az esetre még más okból kifolyólag majd visszatérek. A harmadik alkalom viszont, amikor a miniszter szintén megpróbált beavatkozni a főispán jogkörébe, a gyöngyösi rendőrkapitány, Nékám Ede ügye volt, akit a főispán preferált. A miniszter ekkor is határozottan leszögezte, hogy Nékám „kinevezése közérdekből nem eszközölhető”, Kállay Zoltán főispán viszont kevésbé volt szervilis, és jelöltjéhez ragaszkodva hosszú válaszban hatásosan érvelt a döntése mellett, olyan alternatívát helyezve kilátásba, ami után a miniszter inkább megváltoztatta eredeti döntését, és elfogadta a főispáni jelöltet. A maradék 116 rendőrkapitány esetében a Belügyminisztérium nem interveniált.³³ A rendelet alkalmazását vizsgálva kijelenthető, hogy 2-3 esetet leszámítva a rendőrkapitányok kinevezéséről a főispánok autonóm módon döntöttek, vagyis nem került sor a hatalom – további – centralizálásra, a jogállami normákat betartotta a mindenkori belügyminiszter.

A hatalomgyakorlás módját is érinti az a kérdés, hogy a főispánok kikérték-e a helyi vezetők véleményét mielőtt meghozták a döntésüket. Bár ilyen *konzultációs* kötelezettséget a törvény nem írt elő, mégis azt látjuk, hogy a 116 főispáni jelentésből 24-ben a főispánok megemlézték a miniszternek, hogy legalábbis meghallgatták a helyi vezetők véleményét is, mielőtt megtették javaslatukat. Kikkel konzultált a főispán?³⁴ Az alispán (9), polgármester (8), a városok tekintélyes polgárai (8),³⁵ a képviselőtestület (3), a városi tanács (1) és egy esetben még a református esperes is meg van említve. Az egyik feltűnő jelenség, hogy az alispánok vezetik a listát. Ez akkor lesz érthető, ha tudjuk, milyen sok vármegyei tiszviselőt neveztek ki rendőrkapitánynak. A másik érdekes jelenség, hogy a városok választási legitimitáció nélküli „tekintélyes polgárai” ugyanannyiszor kerülnek említésre, mint a választott polgármesterek, ami a hatalomgyakorlás elitista jellegére utal – persze a virilizmus korában ez nem meglepő. Ennek ellenére a 116 jelentésből 28-ban a főispánok szóltak a jelöltjük *helyi megítéléséről*, az értelmezésre váró kérdés csak az, hogy kiknek a véleményét vették számításba. Néhány esetben egyáltalán nem utal társadalmi csoportra a jelentés, csak a jelöltnek a városban „megelégedést keltő működéséről” ír, vagy arról, hogy „városi küldöttség jelentkezett” a főispánnál, ami a jelöltet támogatja. Máskor a „közhangulat” támogatásáról, vagy „közmegelekedésről” írt a főispán, sőt ennél is tovább menve „az egész város őt óhajtja”, vagy „mindenki által megbecsült” jelöltre szolt. Úgy vélem ezeket a jelzőket nem kell szó szerint venni, olyan retorikai fogások, amik a jelölt

³² MNL OL K149 1890 18. t. 275. 119 sz./1887 res.

³³ Ezek az adatok nem támasztják alá a „miniszteri omnipotencia” vagy „miniszteriális despotizmus” narratíváját. Péter 1998a: 14–15; Péter 1998d: 392.

³⁴ Zárójelben, hogy hány jelentésben lettek megemlítve.

³⁵ Változatos megfogalmazások szerint: „tekintélyes polgárok”, „a város mérvadó egyéniségei”, „illetékes egyének”, „a város közönségének is intelligenciájának jobb része” stb.

helyi támogatottságának hangsúlyozását szolgálták, nem valószínű, hogy az alacsonyabb néposztályok véleménye fogalmazódna meg benne.

A főispánok által leggyakrabban említett szempont egyértelműen a leendő rendőrkapitányok *helyismeretével* volt kapcsolat.³⁶ Ennek jelentősége különösen feltűnő, ha az elméleti kvalifikáció vagy a speciális rendőri tapasztalatok említésének gyakoriságával vetjük össze. Ez a szempont pozitív és negatív értelemben is előkerült a jelentésekben, az alkalmasságot alátámasztandó abban a formában, például, hogy „az itteni viszonyokkal teljesen ismerős”, „a helyi viszonyokat és embereket apróra ismeri”, vagy mint az elutasítás egyik szempontja: „az itteni szempontokat éppen nem ismeri”. Csak két olyan jelentést találtam, amikor a helyismeret ellenkező előjellel szerepelt a főispán érvelésében. 1901-ben azzal érvelt a szepesi főispán, hogy „súlyt helyezek arra is, hogy rendőrkapitánnyá lehetőleg idegen, vagyis olyan egyén neveztessek ki, aki az illető városban összeköttetésekkel nem bír”,³⁷ 1902-ben Lukács György hódmezővásárhelyi főispán pedig Szalay József békésmegyei tb. főszolgabíró kinevezése mellett hozta fel pozitívumként, hogy a vásárhelyi „helyi társadalomtól a legteljesebb függetlenségben van, ami rendőrkapitánynál elengedhetetlen feltétel”.³⁸ Mindkét esetben látható, hogy a helyismeret hiányát a helyi társadalomtól való függetlenség pozitívumával igyekeztek elfedni, arról azonban, hogy ez egyenesen elengedhetetlen feltétel lenne a kinevezéshez a többi főispán nyilvánvalóan nem tudott. Ellenkezőleg, a helyi beágyazottság jelentősége olyan evidencia volt a dualizmus korában, hogy a legtöbb főispán ezt nem is tartotta szükségesnek külön kiemelni, elég volt arra utalni, hogy mióta tisztviselője az adott városnak a kiszemelt egyén. Néhány eset azonban mégis rámutat ennek jelentőségére.

Börzsöny Bélát, aki 1890. február 1-jén lett fővárosi rendőrségi tisztviselő, 1891 márciusában nevezte ki a somogyi főispán Kaposvár rendőrkapitányává, de nem sokáig maradt vidéken.³⁹ 1892 májusában már azért eszedezett a belügyminiszternél, hogy visszatérhessen Budapestre az államrendőrséghez, ezért a miniszter a somogyi főispánt szólította fel, hogy tegyen jelentést arról, miért akarja mostani állását elhagyni a kaposvári kapitány. A főispán ennek okát abban látta, hogy bár „a hozzá fűzött várakozásoknak mindenben megfelelt”, de „mint kinevezett és nem e megyebeli ember a városi hatóságok és képviselő testület részéről nem részesül azon kellő támogatásban, amelyet hivatalos ügyködésében méltán megvárhatna”.⁴⁰

Básthy Barna nyíregyházi vagy Lankovits József szombathelyi kapitánnyá való kinevezése is a helyi társadalmi beágyazottság fontosságára hívja fel a figyelmet. Básthy esetében a szabolcsi főispán azzal érvelt 1899 januárjában, hogy

³⁶ Azokat az eseteket is besoroltam ide, amikor a jelentésből „csak” annyi derült ki, hogy a leendő kapitány már eddig is az adott város tisztviselője volt.

³⁷ MNL OL K149 1901 18. t. 243.

³⁸ MNL OL K149 1902 18. t. 9.

³⁹ Államrendőrségi kinevezése: MNL OL K148 143. d. 1890.XIV.F 484.

⁴⁰ MNL OL K149 1893 18. t. 777.

„független vagyoni helyzeténél fogva a helybeli társadalomban előkelő helyet foglal el”, így „a helybeli tekintélyes parasztgazdákra is nagy befolyással bír.”⁴¹ Még tanulságosabb a vasi főispán Radó Kálmán érvelése, aki Lankovits Józsefről annak ellenére írta 1891. március 16-án, hogy „öt tartom a legalkalmasabbnak”, hogy „a kinevezésre egyéb elméleti qualificatiója egyáltalán nincsen is, mint csupán az, hogy ezen hivatalt már 6 év óta viseli”. Sőt azt is megírta a főispán a miniszternek, hogy „ezen hivatal viselésére fogyatékos képességei őt [Lankovitsot] hivatottá nem teszik”. Az alkalmasság fő kritériuma tehát az a „közóhaj” volt, amit a városi közgyűlés „egyhangú határozata” juttatott kifejezésre az iránt, hogy „a város a jelenlegi kapitány iránt teljes bizalommal viseltetik s őt hivatalában továbbra is alkalmaztatni, vagyis kineveztetni kéri.” A főispán jelentése szerint Lankovits „saját önértetét s városi iparúzó polgártársai önértetét is nagyon megnyugtatóná, ha mint kinevezett tisztviselő is viselhetné, bár rövid ideig eddigi állását, melyre mint a város egyik tekintélyes és vagyonos iparúzó polgára lett 6 évvel ezelőtt megválasztva.” Radó annak ellenére javasolta Lankovits kinevezését, hogy pályázott olyan tisztviselő is a kapitányi állásra, akit „elméleti qualificatiója, előtanulmányai s eddigi gyakorlati kiképzetése” alapján is teljesen képesítettnek tartott a főispán.⁴² Az eset világosan bizonyítja, hogy az alkalmasság döntő kritériumának nem a szakképzettség, hanem a helyi beágyazottság bizonyult, fontosabb volt a szombathelyi polgárok számára, hogy a város egy helyi tekintélyes polgára viselje a hivatalt, és ezt a hagyományos felfogást a hatalom is akceptálta.

Mind a bürokratizáció, mind a professzionalizáció szempontjából fontos vizsgálati kérdés a következő két szempont, az *elméleti kvalifikáció* és a *gyakorlati szakképzettség*.⁴³ Abból, hogy a 116 főispáni jelentésből csak 38 tért ki az előbbi szempontra, nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, egyrészt mert az 1883. évi I. tc. csak a törvényhatósági jogú városok főkapitányai számára írta elő a jogvégeztséget,⁴⁴ másrészt mert a jelentés mellé csatolt minősítvényi táblázatban a jelölt iskolai végzettsége biztosan fel volt tüntetve. Amire érdemes felhívni a figyelmet, hogy a kisebb városokba gondot jelenthetett az alkalmas jelölt megtalálása.⁴⁵ Az eddig tárgyalt szempontok jelentőségében a vizsgált 17 év lefolyása alatt feltűnő változás nem volt észlelhető, ellentétben a *speciális rendőri tapasztalatok* említésének a tendenciájával. Nem soroltam be ide azokat az eseteket,

⁴¹ MNL OL K149 1899 18. t. 26.

⁴² MNL OL K149 – 1891 – 18. t. – 194.

⁴³ Előbbit a jogi ismeretek említésével együtt mutattam ki.

⁴⁴ A városok szervezeti szabályrendeletei rt. városokban is előírhatták (Nagy 1912: 304–312). A köztisztviselők minősítéséről szóló törvényjavaslat indoklásához (1882. január) Tisza Kálmán csatolt egy kimutatást, hogy az akkor hivatalban lévő rendőrkapitányok közül hányan felelnek meg a törvényben előírt követelményeknek. Ebből az derül ki, hogy a 25 törvényhatósági város rendőrkapitánya közül 19 volt jogvégzett (bár 5-en államtudományi államvizsga nélkül), míg hatan érettségivel sem rendelkeztek. A rendezett tanácsú városoknál 114-ből 39 jogvégzett volt (közülük 14-nek hiányzott az államvizsgája) 64-en viszont érettségivel se rendelkeztek. *Képviselelőházi irományok* 1881–1884: VI. 93–115.

⁴⁵ Lásd például a 3 ezer fős Erzsébetváros vagy 7 ezer fős Igló esetét, ahova a főispánok hosszas keresgélés után sem találtak alkalmas jelöltek. MNL OL K149 – 1890 – 18. t. – 275.

amikor a főispán konkrétumok nélkül beszélt a jelölt „szakképzettségéről” vagy tapasztalatáról, csak amikor fontosnak tartotta kiemelni, hogy az általános közigazgatási tapasztalatokon felül, kifejezetten rendőri szakképzettség és/vagy gyakorlat teszi a jelöltet alkalmassá. Arra voltam ugyanis kíváncsi, milyen gyakran jelenik meg az a felfogás a főispánok gondolkodásában, hogy a rendészeti feladatok ellátása az általános közigazgatási és jogi ismeretekhez képest valami mást, többet igényel. A rendőri foglalkozás professzionizációja szempontjából ennek kiemelt jelentősége van, ugyanis mint láttuk, a korszakban egyes rendőrtisztviselők már megfogalmazták a közigazgatástól való elkülönülési, önállósodási igényeiket, és a rendészeti tevékenység ellátásában mutatkozó kompetenciaförlényüket. A kimutatásból látható, hogy ez a szempont lényegében a századfordulón jelent meg. 1900-ban, amikor Szilágy vármegye főispánja, Wesselényi Miklós báró Zilah rtv. rendőrkapitányi állását kívánta betölteni, kijelentette, hogy „ezen állást a rendőrségi szolgálat tökéletesbítése végett az államrendőrség alkalmazottjaiból óhajtom betölteni”, így esett a választás Takács Jánosra. Takács egész életében a fővárosi rendőrségnél dolgozott: már a budapesti egyetem jogi karán folytatott tanulmányai mellett, mint díjnok, majd mint gyakornok, végül r. írnok.⁴⁶ Mint a felhozott példából és a kimutatásból látható, a századforduló az az időszak, amikor a főispánok kinevezési szempontjai között megjelenik ez a közigazgatástól elkülönülő, önálló rendőri hivatás kialakulása felé mutató felfogás, vagyis hogy a rendőri szolgálat speciális szakképzettséget igényel. Az ilyen jellegű főispáni érvelések alacsony száma viszont azt mutatja, hogy ez a megfontolás csak a kinevezések csekély számában jutott érvényre, hogy pontosan milyen arányban, azt az egyes kapitányok életútjának vizsgálata döntheti csak el.

A főispáni jelentésekben a helyismeret mellett a másik leggyakrabban megjelenő szempont a leendő rendőrkapitány *erkölcsét, jellemét, személyiségjegyeit* érintő értékelés volt: a 116 jelentésből 51-ben találtunk erre vonatkozó információkat. A főispánok ezeket a jelzőket leíró értelemben használták, számunkra viszont azt mutatja meg a forrás, hogy *a hatalom szemszögéből* mik voltak azok az *elvárások*, amiket egy rendőrkapitánnyal szemben támasztottak. A következő összesítés azt mutatja, hogy az 51, erre a szempontra kitérő jelentésben ezek a tulajdonságok hányszor fordulnak elő. A három dobogós helyre egyértelműen a megbízhatóság (27), a szorgalom/buzgóság (22) és az erélyesség/határozottság/szigor (14) került. A középmezőnybe kerültek a lelkiismeretesség, a társadalmi magatartás/magaviselet/modor és a művelt/értelmes/eszes (10–10–9) kategóriákba sorolható jelzők. A jelöltek tapintatossága, köteleességérzete és munkabírása 5–5–5 jelentésben, a becsületesség/tisztesség, pontosság és tapasztalat/jártasság 4–4–4 jelentésben, míg a higgadtság/józság, ügyesség, tehetség és igazságosság/részrehajlatlanság kategóriába sorolható jelzők 3–3–3–3 főispáni jelentésben merültek fel mint a kiválasztás szempontjai. Az a tény, hogy a megbízhatóság ilyen fontos szempont volt a főispánok, tágabban értelmezve a hatalom birtokosai számára,

⁴⁶ MNL OL K148 194. d. 1896.XIV.F 2621/1895; MNL OL K149 1901 18. t. 240.

átvezet minket a következő elemzési szempontra, hogy milyen gyakran jelent meg explicit módon *politikai szempont* a kinevezések indoklásaiban.⁴⁷

A 116 főispáni jelentésből 24-ben fordult elő a leendő rendőrkapitány politikai megbízhatóságára való utalás: „politikai tekintetben kifogástalan”, „politikai magatartása példaszerű” stb. Értelmezésre váró kérdés, hogy mit értettek a főispánok a jelölt politikai megbízhatósága alatt. Szoros értelemben ez lehetett pártpolitikai megbízhatóság, a kormánypárthoz való lojalitás, tágabb értelemben, hogy a '67-es kiegyezéssel rendszert nem kérdőjelezik meg, legtágabb értelemben viszont érthették alatta egyszerűen a magyar állameszméhez való hűséget. Ez utóbbi értelmezés akkor lenne valószínűsíthető, ha azt látnánk, hogy főleg nemzetiségek által lakott városokban került elő a politikai megbízhatóság kérdése, így pl. Versec, Zombor, Pancsova, Újvidék, Szászrégen stb. esetében. Ezzel szemben olyan tisztán magyarok lakta városokban is előfordult, mint Veszprém, Eger, Hajdúböszörmény, ahol ennél biztos szorosabb értelemben használták a főispánok a kifejezést. Egészen egyértelmű, hogy a legszorosabb értelemben, pártpolitikai szempontból értendő például Gyöngyös, Cegléd, Kőszeg vagy Nyíregyháza esetében.

Nékám Ede gyöngyösi ügyvédet (1876–1881), korábban járásbíró (1871–1876) 1881-ben, majd 1884-ben újra megválasztották a város rendőrkapitányává. 1890-ben, mikor lejárt a mandátuma, Kállay Zoltán főispán őt akarta újra kinevezni immár élethossziglan, amivel szemben – mint már említettem – a miniszter óvást emelt. Kállay már az első, 1890. május 11-i jelentésében is megemlítette Nékámról, hogy „úgy társadalmilag mint politikailag is teljesen megbízható”, a miniszter elutasító válaszára írt viszontválaszában, már azt is érvként hozta fel Nékám jelölése mellett, hogy „politikai magatartása miatt különben is üldöztetésnek kitétt”. Ha esetleg a miniszter mégse fogadná el Nékámot, a gyöngyösi járásbírói aljegyzőt állította alternatívának a főispán, akiről azt közölte, hogy igazából nincs más kifogása ellene, „csak is politikai magatartása miatt van észrevételem, a menyinyiben a múlt választásnál jelen állásban is erősen kitétte magát az ellenzéki jelölt mellett”, ezért „kinevezése előtt mindenesetre beszélnem kell jövő magatartása tekintetében.”⁴⁸ A felkínált alternatíva nem nyerte el a belügyminiszter tetszését, ezért újabb leiratában inkább beleegyezett Nékám kinevezésébe.

Visszatérve a fentebb említett nyíregyházi esetre, a szabolcsi megyeszékhelyről Kállay András főispán 1891. június 10-én írta meg hivatalos jelentését a belügyminiszternek, amiben a három pályázó közül tulajdonképpen egyik mellett sem foglalt állást, és politikai szempontoknak sem adott hangot. A hivatalos jelentés mellett azonban fennmaradt még aznap írt magánlevele is, amiből kiderül, hogy a kinevezés kérdésében a kormánypárt városi elnökével került összetűzésbe. „Vannak bizonyos dolgok, amiket egy hivatalos irat keretébe foglalni nem lehet és nem szabad, ilyeneket terjesztek elébed” – indokolta a Szapárynak küldött

⁴⁷ Hangsúlyozandó, hogy ebbe a kategóriába, azok az esetek, amikor csak általánosságban szolt a főispán a jelölt megbízhatóságáról, nem kerültek besorolásra.

⁴⁸ MNL OL K149 1891 18. t. 7.

bizalmas hangú levelet Kállay. „Van szerencsém értésedre adni, hogy a szabadelvű pártnak legbuzgóbb tagja e városban Básthy Barna – a jövő hétfőn megejtendő tisztújításnál csak úgy nyerheti el az első tanácsnoki állást – ha rendőr kapitánynak Kerekréthy (a hivatalban lévő kapitány – T. V.) neveztetik ki. Ámde a városi szabadelvű párt elnöke megfoghatatlan indokokból (...) Sztárek Ferencz rendőrkapitánysága mellett agitál” – adott hangot értetlenségének a főispán. Kállay tehát Kerekréthyt preferálta politikai okokból kifolyólag, a miniszter viszont a Szabadelvű Párt helyi vezetőjével értett egyet, és távirati válaszában csak annyit közölt a főispánnal, hogy „Sztárek Ferencz mint legalkalmasabb nevezendő ki.”⁴⁹

Hasonló módszerhez nyúlt a vasi főispán, Reiszig Ede 1898-ban, amikor hivatalos jelentésében csak annyit írt, hogy a „helyi viszonyok figyelembevételével” Kőszegi József helyi könyvkereskedőt (sic!) tartja a legalkalmasabbnak a kőszegi rendőrkapitányi állásra. Még aznap küldött magánlevelében viszont őszintébben szólt ezekről a „helyi viszonyokról”: „hogy kinevezésre a pályázók közül őt szemeltem ki, annak főoka az, miszerint sajnálattal kellett arról meggyőződést szereznem, hogy Kőszegi kineveztetésének megghiúsulása esetén az ottani szabadelvű párt nem csak teljesen leszerelne, de teljesen fel is oszolhatna, mi azon vidéken, hol erős néppárti áramlattal kell küzdeni, oly végzetessé válhatnak, hogy ez iránt a felelősséget nem vállalhattam magamra.” Az is kiderül e levélből, hogy „tudományos qualificatio tekintetében a pályázók közül többen Kőszegi József elé helyezendőek volnának.”⁵⁰ A főispán tehát a miniszterre akarta hárítani a kényes döntés ódiáját, aki azonban válaszában a főispán „mérlegelésére és elhatározására” bízta a választást, így vissza hárítva rá minden felelősséget. A politikai és a professzionális szempontok ütközéséből utóbbi húzta a rövidebbet: a könyvkereskedőből lett Kőszeg rendőrkapitánya.⁵¹

Kevesbé voltak fenntartásai Beniczky Ferencnek azzal kapcsolatban, hogy miket szabad egy hivatalos irat kereteibe foglalni, amikor a ceglédi rendőrkapitány hivatalára pályázó jelölteket jellemezte. Az egyik helyi jelöltet „botránys politikai múltja” miatt tartotta alkalmatlannak, a kinevezésre ajánlott Dr. Arányi Lajos árvaszéki ülnökről viszont azt írta, hogy „az egyetlen számottevő híve a tisztikarban – sőt mondhatom Czepléd városában – a szabadelvű pártnak”. Ez esetben ugyan nem volt olyan ellenmondás a politikai és a szakmai szempontok között, mint Kőszegen, mégis nyilvánvaló a kinevezés politikai motiváltsága.

A politikai megbízhatóság kérdésének egy speciális vetületeként is felfogható a *nemzetiségi* szempontok mérlegelése. Összesen hét főispáni jelentésben találtam ennek nyomát, a következő települések vonatkozásában: Fogaras (45%), Versec (10%), Újvidék (32%), Nagykikinda (18%), Szentgyörgy (13%) és két esetben

⁴⁹ MNL OL K149 1891 18. t. 600. Básthy Barna, a Szabadelvű Párt e legbuzgóbb tagját rendőr alkapitánynak választották meg.

⁵⁰ MNL OL K149 1898 18. t. 147.

⁵¹ Ezek az esetek rámutatnak, hogy a hivatalos felterjesztésekben foglalt érvek közel se nyújtanak teljes képet a kiválasztás mechanizmusáról.

Nagyőrce (47%).⁵² Mindegyik település többségében nemzetiségek által lakott volt. Fogaras helyzete speciális, mert a korszakban jogilag nagyközségnek számított, így nem a főispán nevezte ki a rendőrkapitányt, ennek ellenére a vármegye főispánja 1886. november 30-án azzal a kéréssel kereste meg a belügyminisztert, hogy engedélyezze egy rendőrkapitány általa történő kinevezését a városba.⁵³ Indoklása szerint mivel a vármegye lakosságának „9/10 mind román, sem szabad királyi, sem rendezett tanácsú város nincsen” a megye területén, ezért szükség lenne valakire, „ki a rendőrkapitányi teendőket a közügy és a magyar állam egésze javára teljesíthesse.” A minisztérium teljesen célszerűnek, sőt szükségesnek ítélte az intézkedést, ennek ellenére a jogállami normákat betartva úgy határozott, hogy mivel „a fennálló törvény világos rendeletével ellenkező – nem teljesíthető.”⁵⁴

Tanulságos még a nagyőrcei eset, ugyanis az 1862-ben alapított evangélikus gimnázium volt az első szlovák tannyelvű középiskola, így a kétezernél is kevesebb lakossal rendelkező városka története összefonódott a szlovák nemzeti mozgalommal. Országos figyelmet akkor kapott a város, amikor a három 1874–75-ben bezárított szlovák gimnázium közül szintén Nagyőrceinek jutott ki az elsőség.⁵⁵ A Gömör megyei főispán, Fáy Gusztáv „tekintve a városnak múltban tanúsított hazaellenes intentióit, s hogy jelen felserdült elemei még a nemzetiségi üzelmek miatt beszüntetett gymnasiumban nevelkedtek”, 1890-ben a következő indoklással javasolta Szentmiklóssy Béla kinevezését: „a rendőrkapitányi állásra oly egyén jelölését tartom kívánatosnak kinek feltétlen hazafisága teljes biztosítékot nyújt az iránt, hogy állásában a magyar érdekeket szívvel lélekkel támogatni fogja.”⁵⁶

Az utolsó vizsgált szempont, a *felekezeti kérdés* csak két főispáni jelentésben került elő, mindkét szer az izraelita vallás kapcsán. 1887-ben Trencsénben a főispán Dr. Weiner Samut szerette volna kinevezni, de ennek útjában állt, hogy a főispán szerint „a közhangulat Dr. Weiner kinevezése ellen van”, mert „bár elismeri képességét és alkalmas voltát, de óvakodik semita rendőrkapitánytól, – véleményem szerint teljesen helytelenül ez esetben.” Végül Weiner Samu – immár Boros Samu néven – megkapta a kinevezést a rendőrkapitányi állásra.⁵⁷ A másik eset Kaposváron történt, ahol Kovács Soma, bár „teljesen qualificálva van”, kinevezését mégis elutasította a főispán „tekintettel arra, hogy Kaposvárott az iparos-elem nagy száma miatt az antiszemita velleitások bármikor felmerülhetnek: őt ezen állásra semmi szín alatt sem tartom kinevezhetőnek”.⁵⁸

Ha a főispáni jelentések alapján kell összefoglalóan jellemezni a rendőrkapitányok rekrutációjában szerepet játszó tényezőket, akkor azt mondhatjuk, hogy

⁵² A zárójelben megadott érték az 1900-as népszámlálás során magukat *magyar anyanyelvűeknek* vallók kerekített aránya.

⁵³ Fogaras 1870–1876-ig törvényhatósági joggal rendelkező város volt, 1876–1906-ig nagyközség, 1907-től rendezett tanácsú város. Deák 1989: 918.

⁵⁴ MNL OL K149 1890 18. t. 275. 973/1886.

⁵⁵ Demmel 2021: 174–180.

⁵⁶ MNL OL K149 1891 18. t. 704. 140/1890.

⁵⁷ MNL OL K149 1890 18. t. 275. 138/1887 sz. főispáni jelentés; Szentiványi 1895: 49.

⁵⁸ MNL OL K149 1893 18. t. 777.

a legfontosabb szempontnak a leendő rendőrkapitány helyi beágyazottsága tűnik. Emellett az általános jogvégtzettség, de legalábbis valamilyen közigazgatási tapasztalat számított még fontos tényezőnek, azonban ezt a követelményt a politikai szempontok olykor már felülírták, melyek között a szorosabb értelemben vett pártpolitikai szempontok is egyértelműen kimutathatóak. Az a felfogás, hogy egy városi rendőrség vezetőjének az általános jogi és közigazgatási ismereteken kívül nem árt, ha van a rendőri foglalkozásról szerzett gyakorlati szakképzettsége és tapasztalata, csak a századfordulón kezdett megjelenni. Ez alapján elmondhatjuk, hogy 1886 és 1903 között a főispánok többnyire egyáltalán nem tartották fontosnak, hogy professzionális, hivatásos, tapasztalt rendőrtisztviselőket nevezzenek ki a városi rendőrségek élére.

A TÖRVÉNYHATÓSÁGI JOGÚ VÁROSOK RENDŐRFŐKAPITÁNYAI 1886–1918

A vizsgálati csoportba az 1886 és az 1918-as őszirózsás forradalom között törvényhatósági jogú város rendőrségének élére kinevezett rendőrfőkapitányok kerültek be (lásd *E-Függelék*).⁵⁹ A vizsgált 33 év alatt összesen 85 főkapitánya volt a 25 városnak, akik közül 78 volt főispán által kinevezett. Ez azt jelenti, hogy az 1886-ban választás útján hivatalban lévő 25 főkapitányból, amikor lejárt a mandátumuk 18-at (72%) újra kineveztek, tehát a városoknak ebben a körében jelentős személycserére nem került sor. A pozsonyi, selmecbányai, temesvári és zombori választott főkapitányok mandátumuk lejárta előtt hunytak el, így ezekben az esetekben a főispánnak módjában sem volt kinevezni őket. Zechmeister Károly győri főkapitány 1888 márciusában azért hagyta el a rendőri pályát, mert Győr polgármesterévé választották. Az aradi főkapitány pedig sajtóhírek szerint idős kora és betegeskedése miatt kérte nyugdíjazását, tehát önként vonult vissza.⁶⁰ Egyetlen eset volt, amikor a főispán nem nevezte ki a korábbi választott főkapitányt, annak ellenére, hogy az megpályázta az állást: Hajagos Illés kecskeméti főkapitány helyett Vámos Béla, a kecskeméti jogakadémia tanára került a rendőrség élére.

A főkapitányi tisztség jelentősége az életúton belül

Az, hogy 25 városba 33 év alatt 78 főkapitányt neveztek ki, azt jelenti, hogy az *élet hosszigan szóló kinevezés* nem jelentett *élet hosszigan szóló hivatalviselést*. Minimum kettő, de inkább 3–4 főkapitány váltotta egymást az alig több mint három évtized alatt, sőt, négy városban 5 főkapitány működött ez alatt az idő

⁵⁹ Miskolc esetében, ami csak 1907-ben lett thjv., az 1886–1907 között kinevezett két főkapitányt is figyelembe vettem, a Kolozsvárra 1901-ben kinevezett Kolossváry Gyulát, aki hivatalát soha nem foglalta el, kihagytam.

⁶⁰ *Fővárosi Lapok* 1890. február 11. 298.

alatt. Legalább három időmetszetben érdemes megvizsgálni, hogy mennyi volt a főkapitányok átlagéletkora.⁶¹

2. táblázat

Törvényhatósági jogú városok rendőrfőkapitányainak átlagéletkora

	1886*		1900		1914	
Átlagéletkor	50 év		45 év		45 év	
Legfiatalabb	Ruttner Sándor	32 év	Sárkány Ferenc	33 év	Rimóczy József	34 év
Legidősebb	Hajagos Illés	68 év	Lázár Benedek	62 év	Angyal Armand	61 év

* Az adat az összes hivatalban lévő főkapitány életkorának átlaga.

Forrás: Saját számítás, ami az általam készített adatbázison alapszik. Egyszerűsített változatát az *E-Függelék* tartalmazza.

Tanulásként fogalmazható meg, hogy a választásról a kinevezésre való átállás viszonylag jelentős mértékben, 5 évvel csökkentette a főkapitányi kar átlagéletkorát, valamint a szélsőértékek egymáshoz közelítésével – 1886-ban még összesen hét főkapitány volt 60 évnél idősebb, 1914-ben már csak egy – a főkapitányi kar korfája homogenizálódott. Érdemes megvizsgálni azt a kérdést is, hogy hány éves korukra sikerült elérni a főkapitányi posztot.

3. táblázat

Életkor a főkapitányi kinevezés idején

Életkor	24–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59
Fő	4	18	23	14	9	4	1

Forrás: Saját számítás, ami az általam készített adatbázison alapszik. Egyszerűsített változatát az *E-Függelék* tartalmazza.

Immár csak a 78 kinevezett főkapitányt figyelembe véve, átlagosan 38 éves korukban szerezték meg ezt a pozíciót. A 73 tisztviseelő közül, akiknél megtudtam állapítani ezt az értéket, a legfiatalabb az 1867-ben született Sárkány Ferenc volt, aki alig töltötte be 24. életévét, amikor Komárom főkapitányává nevezte ki a főispán. A fiatal tisztviseelő számára minden rendelkezésre állt, hogy gyors rajtot vegyen a köztisztviselői pályán: ősi nemesi cím, helyben jól beágyazott család, földbirtokos édesapa, a nagybátyja pedig komáromi városi tanácsnok, városkapitány és az 1847–48-as országgyűlésen a város követe volt.⁶² Már 22 éves korában egyhangúlag Komárom megyei aljegyzőnek választották, és másfél év se telt el, hogy 1891 áprilisában megkapta a kinevezését. 11 évig volt a város főkapitánya, 1912 áprilisában országgyűlési követnek választották a Munkapárt támogatásával, 1917 júniusában Tisza István osztálytanácsosként maga mellé vette

⁶¹ A 78 főkapitányból 47-nek ismerjük napra pontosan a születési/keresztelési idejét, 10-nek tudjuk pontosan a születés évét, és további 16-nak tudjuk körülbelül a születése évét (jellemzően a halálakor feltüntetett életkorából visszszámolva), vagyis a 78 főből 73 esetben rendelkezünk az átlagéletkor számításához megfelelő pontosságú adattal.

⁶² Kempelen 1915: 241–249; Pálmány 2011: 1449–1450.

a Miniszterelnökségre, 1924-ben helyettes államtitkári címet kapott, 1927-ben hunyt el.⁶³ Mint a 3. táblázatból is látható, a legtöbb főkapitány, szám szerint 41, a harmincas éveiben kapta a kinevezését, ehhez képest a negyvenes éveiben már alig több mint fele ennyien, 23-an váltak főkapitánnyá. Az a tény, hogy 45 rendőrfőkapitányt már 40 éves kora előtt kineveztek erre az állásra, arra enged következtetni, hogy sok főkapitány számára ennek a pozíciónak az elérése nem a karrier csúcspontját jelentette. Hogy ez mekkora arányban volt jellemző, és milyen mobilitási pályák álltak még nyitva a főkapitányok számára, az életút részletes vizsgálata adhat választ, de előtte még érdemes a csoport egészére vetni egy pillantást, abból a szempontból, hogy hány évig töltötték be ezt a pozíciót (4. táblázat).⁶⁴ 11,5 év a főkapitányi hivatalban töltött évek átlaga, ami megint távol eső szélsőértékek eredménye.

4. táblázat

A főkapitányi hivatalban töltött idő

Év	<5	5–9	10–14	15–19	20–24	25–29	30<
Fő	14	24	15	15	4	6	1

Forrás: Saját számítás, ami az általam készített adatbázison alapszik. Egyszerűsített változatát az *E-Függelék* tartalmazza.

A legrövidebb pályafutás Baksa Lajosé, aki négy hónapig állt a szegedi rendőrség élén. Hódmezővásárhelyi ügyvéd volt, amikor kinevezték főkapitánnyá, de amikor a református egyház egyetemes konventje előadónak választotta, lemondott.⁶⁵ A leghosszabb ideig Angyal Armand győri főkapitány töltötte be ezt a hivatalt, 1888 márciusától 1919. februári nyugdíjazásáig. A főkapitányok majdnem fele, 38 fő kevesebb mint 10 évig volt főkapitány, ugyanakkor 11-en több mint húsz évig. Ez előrevetíti, hogy többféle karriertípus létezett.

A felekezeti státusz jelentősége

Bár a főispáni jelentésekben csak kétszer találkoztunk azzal, hogy felekezeti szempontot mérlegeltek volna a kiválasztás során, érdemes egy pillantást vetni a főkapitányok felekezeti státuszára. A 78 főkapitányból 72-nél sikerült megállapítani, hogy milyen vallási felekezethez tartozott. Országos arányszámokhoz viszonyítva látható, hogy a katolikusok és a reformátusok erősen, az evangélikusok enyhén felülreprezentáltak, a többi felekezet viszont erősen alulreprezentált, de kérdéses,

⁶³ *Pesti Hírlap* 1912. április 11; *Budapesti Közlöny* [BK] 1917. június 16; Új Nemzedék, 1924. augusztus 9.

⁶⁴ A 78 főkapitányból 2-en, Szalay József és Hadady Endre két thj. város főkapitánya is volt, esetükben összeadtam az éveket.

⁶⁵ *Szeged és Vidéke* 1907. október 25. 2.

hogyan van-e értelme ilyen összevetésnek, vagy a népesség helyi összetételéhez való igazodás jelentett-e esetleg befolyásoló tényezőt?⁶⁶

5. táblázat

A rendőrfőkapitányok felekezeti eloszlása

római lat. katolikus	református	evangélikus	izraelita	görög keleti
46 (63%)	18 (24,7%)	6 (8,2%)	1 (1,4%)	2 (2,7%)

Forrás: Saját számítás, ami az általam készített adatbázison alapszik. Egyszerűsített változatát az *E-Függelék* tartalmazza.

Utóbbi feltevést legegyszerűbben úgy vizsgálhatjuk meg, ha megnézzük, hogy a nem katolikusok vajon olyan városokba kerültek-e kinevezésre, ahol az adott felekezet jelentős arányban volt jelent. Vegyes a kép: a reformátusoknál és az egyetlen zsidó főkapitánynál egyértelmű az összefüggés, az evangélikusoknál és a görög keletiekénél csak részben. A 18 református főkapitányból 15-öt valóban olyan városba neveztek ki, ahol a reformátusok jelentős arányt képviseltek: Debrecenbe, Hódmezővásárhelyre, Marosvásárhelyre, Szatmárnémetibe, Kolozsvárra, Miskolcra és Kecskemétre. Az izraeliták aránya a törvényhatósági jogú városok közül Nagyváradon volt a legmagasabb, és az egyetlen zsidó főkapitány, Gerő Ármin itt lett kinevezve. Igaz, hogy az ő kinevezésekor a főispán nem utalt felekezeti szempontokra, jelentésében csak annyit írt, hogy „nemcsak felebbvalóinak, hanem az egész város lakosságának teljes megalégedését és osztatlan bizalmát érdemelte ki, s a társadalomban hasznos működése által igen tekintélyes helyet vívott ki magának”, ugyanakkor már kinevezése előtt a Katolikus Néppárt sajtója fulmináns cikkekben támadta meg Gerőt, pontosabban a nagyváradit „kazárokat”, protestánsokat, szabadkőműveseket és az indifferens katolikusokat, amiért egy zsidót akarnak megtenni főkapitánynak.⁶⁷

A főkapitányi kar felekezeti összetételét vizsgálva tanulságként ugyanaz fogalmazódik meg, amit már a főispáni jelentések is sugalltak: úgy tűnik, a felekezeti szempont közvetlenül nem befolyásolta a főispánok választását, ez azonban nem mondható el a helyi társadalmakról. Mivel a főkapitány kinevezésénél a főispánok általában tekintettel voltak a jelölt helyi támogatottságára, így közvetve mégis megjelenhetett ez a szempont. A kaposvári és a nagyváradit eset között is ebben látom a fő különbséget: a somogyi városban az izraelita jelölt nem rendelkezett a helyi társadalomban támogatottsággal, Nagyváradon viszont igen, így utóbbi helyen keresztülvihető volt a kinevezése, függetlenül a felekezeti és pártpolitikai támadásoktól.

⁶⁶ 1900-ban Magyarországon a teljes népességben a római katolikusok aránya 48,69%, a reformátusoké 14,41%, evangélikusoké 7,48%, izraelitáké 4,94%, görög keletieké 13,06%, a görög katolikusoké 10,93%, unitárius 0,41%, egyéb 0,08%.

⁶⁷ MNL OL K149 1901 18. t. 109; *Alkotmány* 1900. szeptember 22. 9; *Alkotmány* 1900. október 20. 9.

A lokális kötődés: „helyiek” és „jövevények”

A helyi kötődés megléte – a főispáni jelentések elemzése szerint – talán a legfontosabb szempont volt a kiválasztásban, ezért ebből az aspektusból is meg kell vizsgálni a főkapitányi kar összetételét. Alapvetően két kategóriába osztottam a főkapitányokat – van-e helyi kötődésük vagy nincs. Előbbiek esetében pedig három tényező figyelembevételével azt próbáltam eldönteni, milyen a helyi kötődés erőssége. Az már világos, hogy a helyi kötődés a városi társadalom, főleg a helyi elit támogatottságának megszerzése miatt volt fontos, ezért döntő tényezőnek azt vettem, hogy a korábbi életút során viselt-e az adott városban hivatalt a leendő főkapitány. Ha ez megvolt, akkor feltehető, hogy ismerte a helyi társadalmi, politikai viszonyokat, kapcsolatokat épített. A kötődés erősségének megítélésénél azt vettem figyelembe, hogy vajon a főkapitány szocializációja kötődött-e a városhoz, amit a középiskoláztatás helyszínének vizsgálatával próbáltam operacionálizálni, tekintve, hogy a nyolc évfolyamos középiskola tekinthető a másodlagos szocializáció fő színhelyének. Szintén a kötődés erősségének indikátoraként vettem számba a születés helyét, abból a feltételezésből kiindulva, hogy ott családi-rokoni kapcsolati hálózattal rendelkezhetett a főkapitány. A három tényezőt nem kezelem egyforma minőségként, hanem rangsort felállítva, a helyi kötődés kialakulása szempontjából a legfontosabbnak a korábbi pályafutást, legkevésbé fontosnak pedig a születés helyét tekintem.⁶⁸

A kinevezés előtti életutat vizsgálva, 76-ból 48 főkapitány (63%) már a megbízása előtt is annak a városnak volt tisztviselője, vagy abban a városban dolgozott (pl. mint ügyvéd) ahová a kinevezése szolt, tehát csak 28 tekinthető „idegennek”. 52 főkapitány esetében sikerült megállapítani, hogy hova jártak középiskolá(k)ba, közülük 29-nek (56%) abban a városban (is) zajlott a másodlagos szocializációja, aminek később a rendőrfőkapitánya lett. És végül az 58 főkapitányból, akinek sikerült megállapítani a születési helyét, már csak 22-en (36%) voltak helyiek tekinthetők.

6. táblázat

A rendőrfőkapitányok kötődése a városhoz

„Jövevény”, nincs kötődés	„Helyi”, van kötődés		
	van	erős	nagyon erős
28	16	21	11

Forrás: Saját számítás, ami az általam készített adatbázison alapszik. Egyszerűsített változatát az *E-Függelék* tartalmazza.

Így a három vizsgált tényezőt egymásra rétegződő struktúrának foghatjuk fel, ami alapján a következő látszik. Két főkapitányról nem állt rendelkezésre elég

⁶⁸ A rangsor kialakítását a forrásadottságok is indokolják, mert a korábbi pályafutásra kettő kivételével minden főkapitány esetében találtam adatokat, a születés helyét 58 (74%), a középiskoláztatást 52 főkapitány esetében (67%) sikerült megállapítani.

adat, hogy eldöntsük, volt-e helyi kötődése vagy sem, 48-nak biztosan volt. Közülük legalább 21-nek kifejezetten erős helyi kötődése volt, vagyis nem csak az adott városhoz kötötte a felnőttkori karrierje, de vagy ott is született, vagy oda járt középiskolába, míg legalább 11 főkapitányra mind a három ismerv igaznak bizonyult: abban a városban született, amiben középiskolába járt, és ahová felnőttkori karrierje is kötődött.⁶⁹

Karriertípusok

Az eddigi elemzésből is látható volt, hogy a rendőrfőkapitányok eltérő jellegű életutakon jutottak el a kinevezésükig, ezért megpróbálom a legjellemzőbb karriermobilitási pályákat tipizálni. Első körben megkülönböztettem a tisztán köztisztviselői életpályákat a vegyestől, tehát az olyan életutaktól, ahol a *főfoglalkozás* a magánszféra és a közszféra között változott.⁷⁰ A továbbiakban a köztisztviselői pályákat négy fő kategóriába soroltam: 1. *közigazgatási tisztviselő*, 2. *hivatalnok-politikus*, 3. *katonahivatalnok* és 4. *közigazgatási-igazságügyi tisztviselő*. Utóbbiba azokat a karriereket soroltam, amikor valamelyik főkapitány az igazságügyi rendszerben is dolgozott, pl. ügyész, bírósági tisztviselő, bíró.⁷¹ *Katonahivatalnoknak* soroltam be azt, aki tényleges katonatiszti pályafutását feladva lépett át a közigazgatási pályára. Ez jellemzően egyirányú mobilitási pályát jelentett, szemben a hivatalnok-politikus karrierrel, ahol az is elképzelhető, hogy bukott politikusok keresnek ideiglenes vagy végleges „mentsvárat” a közigazgatási pályán, illetve az is, hogy közigazgatási tisztviselők táplálnak politikusi ambíciókat.

Végül a *közigazgatási tisztviselő* kategóriáját megint négy további alkategóriára osztottam: *általános közigazgatási karriernek* tekintettem, ha a tisztviselő városi, megyei, állami pozíciók között szabadon mozgott, hagyományos *városi tisztviselői* karrier alá pedig azt soroltam be, amikor egy konkrét város különböző hivatalaiban felfelé lépkedve haladt valaki, végső soron a tanácsnoki vagy polgármesteri pozícióig. Ha esetleg több városnál is töltött be valaki hivatalokat, de csak városi tisztviselő volt, azt is ide soroltam. A polgármesteri állást tehát nem politikai, hanem a hagyományos városi tisztviselői életpálya lezárásaként kezeltem.

Professzionális rendőrtisztviselői karriernek azt tekintettem, amikor valaki egész életében (illetve a vizsgált korszakban) rendőrként dolgozott, tehát a karriermobilitása a rendőri foglalkozáson belül értelmezhető, annyi „engedménnyel”, hogyha valaki, mielőtt rendőri pályára lépett volna, pár évig (kb. 5 év)

⁶⁹ Azért szükséges kiemelni, hogy „legalább”, mert nem állt mindenkiről mindhárom információ rendelkezésre, tehát a helyi kötődés erősödésének irányába nyitott a rendszer.

⁷⁰ A *főfoglalkozás* váltása a professzionalizáció szempontjából megkülönböztetendő attól, hogy valaki előkelő hivatali és társadalmi állása miatt, a főfoglalkozása mellett gazdasági, egyházi vagy civil társaságokban is pozíciókat tölt be.

⁷¹ Csak a kinevezett igazságügyi hivatalnokokat soroltam ide, aki ügyvédként praktizált a *vegyes karrier*ek közé soroltam.

más foglalkozást űzött, de miután rendőr lett már nem hagyta el ezt a hivatást, pláne, ha emellett szakcikkeket írt, vagy aktívan részt vett a rendőrök szakmai szervezkedésében, kollektív érdekvédelmének megszervezésében, akkor szintén ide soroltam be.

A *félprofesszionális rendőri karriernek* azt az átmenetet tekintetem, ha valaki mielőtt a rendőri pályára lépett volna, hosszabb ideig valamilyen más foglalkozást űzött, miután viszont rendőrtisztviselő lett, nem hagyta el a pályát és/vagy amíg rendőrtisztviselő volt szintén részt vett a rendőrök szakmai-érdekvédelmi szervezkedésében.⁷² Általában minden életút értelmezésére igaz, hogy az egyetem elvégzését követő, kb. 23–25 éves kor körül kezdődő korai pályaszakaszt (kb. 5 év) még inkább az útkeresésre jellemző bizonytalanabb periódusnak tekintetem, és a 28–30 éves kort követő életútra helyeztem a hangsúlyt. A besorolásnál a teljes életutat vettem figyelembe, ha valakire az életút túl nagy szakaszára nem találtam adatot, inkább nem soroltam be sehova. Mielőtt a teljes életpálya alapján felállított karriertípusokat vennénk szemügyre, vessünk egy pillantást arra, hogy közvetlenül milyen pozíciókból nevezték ki a főkapitányokat.

7. táblázat

A főkapitányi hivatalt közvetlenül megelőző állás

municipális rendőrtisztv.	20	városi pénztári ellenőr	1
városi tanácsos	13	földbirtokos	1
fő/szolgabíró	9	katonatiszt	1
ügyvéd	9	alügyész	1
államrendőrségi tisztv	6	jogakadémiai tanár	1
városi fő/aljegyző	6	ogy-i képviselő	1
városi árusz. ülnök	2	megyei árusz. ülnök	1
polgármester	1	közig. gyak.	1
városi fogalmazó	1	ismeretlen	2
megyei aljegyző	1		

Forrás: Saját számítás, ami az általam készített adatbázison alapszik. Egyszerűsített változatát az *E-Függelék* tartalmazza.

Látható, hogy a korszak egészében a 78-ból mindössze 26 főkapitány (33%) került ebbe a pozícióba közvetlenül *rendőrtisztviselői* állásból, legyen az akár municipális (thjv., rtv.), akár állami rendőrség. Ez elég beszédes adat a rendőri foglalkozás professzionizációjának kezdeti stádiumáról. Az a kétharmad, aki nem a rendőri foglalkozáson belülről rekrutálódott, elég változatos helyekről érkezett. Ha a különböző *városi tisztviselőket* a polgármestertől a pénztári ellenőrig összeadjuk egy kategóriába, akkor ez a csoport 24 fővel majdnem ugyanakkora, mint az összevont rendőrtisztviselői kategória. A maradék körülbelül egyharmad részből a legnagyobb csoportot a megyei tisztviselők (12 fő) alkotják, szorosan

⁷² A kifejezés értelemszerűen elhatárolandó attól, amikor makroszociológiai szempontból egy ideáltípus fejlődéshez viszonyítva egész foglalkozásokat minősítenek *félhivatásnak* (*semi-profession*).

követik őket az ügyvédek (9 fő), a többiek pedig már csak 1–1 fővel képviseltetik magukat. Ezek az adatok is előrevetítik, hogy a dualizmus kori rendőrfőkapitányok jelentős része nem szakmai karrierrel, vagyis nem egy professzionális életút során jutott ebbe a pozícióba, még egyszerűbben megfogalmazva: nem hivatásos rendőrtisztviselő volt. Nézzük immár az életút egészét, a teljes karriermobilitást figyelembe vevő karriertípusokat.

Kezdjük a kisebb létszámú kategóriákkal. *Katona-hivatalnok*knak végül senkit nem soroltam be, mert bár Pataky Sándor személyében volt olyan katonatiszt, aki tényleges szolgálatban lévő cs. és kir. századosként lett megválasztva Miskolcon rendőrfőkapitánnyá, de mivel 1892 szeptemberében a tiszáninneri református egyházkerületnél egyházkerületi pénztárnokká választották, ezért lemondott a rendőrfőkapitányi állásáról, így az ő pályafutását a vegyes karrierek közé soroltam. A *hivatalnok-politikusi* karrierek közé egyedül Sárkány Ferenc komáromi főkapitányt soroltam be, akinek már megismerkedhettünk a pályafutásával. Ennek ellenére másik hat főkapitány is megpróbálkozott az országos politikai karrierrel, közülük négyen sikeresen.

8. táblázat⁷³*A rendőrfőkapitányok karriertípusai (1886–1918)*

Karriertípusok/Év		1886	1896	1906	1916	Összesen 1886–1918
I. Köz- tisztviselő	a) Professzionális	1	5	7	11	19
	b) Félprofesszionális	8	10	7	6	19
	c) Városi tisztviselő	5	5	6	4	18
	d) Ált. közigazgatási	1	3	2	2	6
	2. Hivatalnok-politikus	0	1	1	0	1
3. Katona-hivatalnok	0	0	0	0	0	
4. Közigazgatási-igazságügyi	1	0	0	1	4	
II. Vegyes		5	2	1	1	12
Nem került besorolásra		5	0	1	0	6
Összesen		26	26	25	25	85

Forrás: Saját számítás, ami az általam készített adatbázison alapszik. Egyszerűsített változatát az *E-Függelék* tartalmazza.

Balla Emil újvidéki és Szalay József hódmezővásárhelyi és szegedi főkapitány indult ugyan országgyűlési választáson képviselőjelöltként, de nem választották meg őket. Oberhammer Antal pécsi főkapitány csak a két világháború között

⁷³ Az egyes éveknél azért fordulhat elő 26 fő, mert 1886-ban és 1896-ban egy-egy városban főkapitány csere volt, így az adott évben két személy is hivatalban volt. Az egyes évekről készült metszetek (1886, 1896, 1906, 1916) természetesen nem adhatók össze, és nem adják ki a korszak egészében szolgált főkapitányok számát, mert egyes főkapitányok pályafutása olyan rövid volt, hogy egyik metszetbe se került bele, másoké pedig olyan hosszú, hogy több időmetszetben is szerepelnek.

lett Pécs képviselője. Szluha Ágoston szegedi, Bernády György marosvásárhelyi és Vámos Béla kecskeméti főkapitányok, akik szintén parlamenti képviselők voltak egy darabig, azért nem ebbe a kategóriába kerültek, mert mindhármójukra a vegyes karrier volt jellemző. Szluha Ágostonnak ügyvédi, Bernády Györgynek gyógyszerészi, Vámos Bélának pedig hosszú jogakadémiai tanári szakasz is volt a pályafutásában. Balla Emil kivételével, aki a Néppárt jelöltje volt, mindannyian kormánypárti színekben politizáltak, és azt a négy főkapitányt, akit megválasztottak országgyűlési képviselőnek, abban a városban választották meg, ahová a főkapitányi karrierje is kötődött.

A *közigazgatási-igazságügyi karriertípus* négy főkapitányra volt jellemző, Hevér Géza szabadkai, Jójárt János újvidéki, Peterdy Kálmán pozsonyi és Somogyi Szilveszter szegedi főkapitányra. Mind a négyen az igazságügyi tisztviselői karrier felől indultak, és onnan tértek át a közigazgatási pályára. Hevér Géza és Jójárt János közigazgatási pályáját a városi tisztviselői jelleg dominálta, mert mindketten városi tanácsosokból lettek rendőrfőkapitányok. Somogyi Szilveszter szegedi főkapitány közigazgatási pályájára is a hagyományos városi tisztviselői mobilitási pálya volt a jellemző. Szegedi családból származott, 16 éves koráig a tanulmányait is a szegedi piaristáknál végezte és az igazságügyi tisztviselői karrierje is Szegedhez kötődött, ahol joggyakornoki éveit után, 1896-ban járásbíró-sági aljegyző, 1899-ben bírósági jegyző, majd még ebben az évben törvényszéki albíró lett. 1902-től 1907-ig szegedi alügyész volt. Ekkor cserélte fel az igazságügyi karriert a szegedi főkapitányi állásra, innentől kezdve viszont nem a professzionizálódó rendőrtisztviselői életutat járta, hanem a városi hivatalnokit. Hét évnyi főkapitányi szolgálata után 1915-ben megválasztották Szeged polgármesterévé, és egészen 1934-ben bekövetkezett haláláig a város első számú vezetője maradt. Peterdy Kálmán viszont öt évnyi igazságügyi tisztviselői pálya után a vármegyei közigazgatásban helyezkedett el. Közel 11 évnyi szolgabírói karrier után lett előbb esztergomi rendőrkapitány (1909–1915), majd onnan került át a pozsonyi főkapitányi székbe, ahonnan az impériumváltás során menekült el. Esztergomi kapitányi kinevezésétől kezdve már a félprofesszionálisnak nevezhető rendőri karrier jellemezte életútját, ugyanis repatriálása után is megmaradt a rendőri pályán (kerületi főkapitány) egészen 1922-ben bekövetkezett haláláig.

Hat főkapitány életútja mutatta az *általános közigazgatási karrierre* jellemző mintázatot. Ezekben az a közös, hogy már a karrier indulásától kezdve folyamatosan a közigazgatási tisztviselői pályán mozognak, de nem kötődnek annak valamelyik ágához, hanem a városi, vármegyei és állami állások között viszonylag szabadon mozognak. A hat főkapitányból öt délvidéki főkapitánynak mutat közelebbi rokonságot a pályája, mind az öten hosszabb vármegyei szolgálattal kezdték, szolgabírói vagy főszolgabírói állásból lettek kinevezve 1–1 délvidéki, jellemzően inkább nemzetiségek által lakott város rendőrségének élére: Bandl Rezső Temesvárra, Lestyánszky János Pancsovára, Payerle Nándor Újvidékre, Szekeres Zoltán Versecre, Trenka Kálmán pedig Zomborra. Bandl Rezső hosszú, 16 évnyi főkapitányi szolgálat ellenére sem maradt meg a rendőri hivatásnál,

a hagyományos mobilitási pályán mozogva temesvári városi tanácsos, majd polgármester-helyettes lett belőle, egészen az 1918-as hatalomváltásig. Lestyánszky János és Trenka Kálmán viszont megmaradt a rendőri pályán. Lestyánszky 1905-ben állami szolgálatba lépett, és határrendőrségi kapitány, majd tanácsos lett 1918 végéig, a soproni határrendőrségi kapitányság vezetőjeként fejezte be rendőri karrierjét, Trenka Kálmán viszont megmaradt városi rendőrfőkapitánynak 1918 után is, az 1920-as években a bajai városi kapitányság vezetője lett, 1936-ban vette fel a Boromissza Kálmán nevet, és ebben az évben nyugdíjazták.

A következő csoport a *vegyes karriert* felmutató főkapitányok kategóriája, ahova 12 főkapitányt soroltam. Természeténél fogva ez a legheterogénebb csoport, hiszen bárkit, aki a közszolgálati pályája mellett főfoglalkozásként a magán-szférában is dolgozott, ide soroltam be. A tipikus ok, amiért ide kerülhetett valaki, hogy ügyvédi magánpraxisa is volt, vagy a közszolgálati pályája előtt, vagy az után, esetleg előtte és utána is. A 12 főből 7 főkapitány (Baksa Lajos, Balla Emil, Korbai Károly, Markovics György, Róth Vilmos, Saád Lajos, Szluha Ágoston) volt gyakorló ügyvéd. Ketten (Pataky Sándor és Baksa Lajos) református egyházi tisztviselői állásért hagyták ott a főkapitányi állást, őket emiatt is a vegyes kategóriába soroltam. Balkay Adolf a komáromi főkapitányi állását egy jószágigazgatói állásért hagyta ott az Esterházy-hitbizomány kedvéért. Lukács Béla földbirtokosból lett kinevezve miskolci főkapitánnyá, Bernády György pedig gyógyszerészként kezdte a pályáját, míg Korbai Károly ügyvédi praxisán kívül, a két világháború között már újság főszerkesztőként is dolgozott. Végül Vámos Béla azért került a vegyes kategóriába, mert a kecskeméti református jogakadémia tanára volt évtizedeken át.

Az utolsó három karriertípus lényegében egyforma arányban képviselteti magát a mintában: a *városi tisztviselői* karriertípus 18 fővel, a *professzionális rendőrtisztviselői* karrier 19 fővel, és a kettő közti átmenetet jelentő *félprofesszionális* csoport szintén 19 fővel.

A hagyományos *városi tisztviselői* karrier lényegében a rendi korszak városkapitányi karriermintájának örökségeként élt tovább a dualizmus korában. A csoport jellemzője, hogy kifejezetten erős a helyi kötődése, a 18 főből csak kettőnél nem tudtam kimutatni, hogy lenne, ellenben 5-nél legalább erősnek, 6-nál nagyon erősnek találtam a városhoz kötő szálakat. Ezt a karriertípust leginkább az jellemzi, hogy már a főkapitányi állásba is hosszú, ugyanabban a városban befutott tisztviselői szolgálattal jut el (18-ból 16-an), de nem marad meg főkapitánynak, hanem visszalép választott városi tisztviselői állásba, jellemzően vagy városi tanácsnoknak, vagy polgármesternek, természetesen ugyanabban a városban, ahová addig is kötötte mind a karrierje, mind a szocializációja. A 18 főből 11-en maradtak a főkapitányi állás után a város szolgálatában, hárman főkapitányként haltak meg, egy fő pedig marad a városban ügyvédként. Kilóg a csoportból Hegedüs Sándor marosvásárhelyi főkapitány karrierje, akinek nincs Marosvásárhelyhez kötődése, Debrecenben született, szilágysomlyói újságíróból lett városi jegyző, majd rendőrkapitány, végül a város rendőrkapitánya 1889–1902-ig.

1902-ben kinevezték Marosvásárhely rendőrfőkapitányává. Eddig a pontig tehát a professzionizálódó rendőrtisztviselő életútját járta, ráadásul ő volt az egyik kezdeményezője, főszervezője és első elnöke a rendőrtisztviselők országos szakmai egyesületének (MROE), de 1908-ban otthagyva rendőrfőkapitányi állását, visszatért városi főjegyzőnek Szilágysomlyóra. Az ő pályája tehát a városi tisztviselő és a félprofesszionális karriertípus között mozgott, de mivel nem maradt meg a rendőri pályán, így a városi tisztviselőkhöz soroltam.

A *professzionális rendőri karriertípus* fő jellemzője, hogy a városi tisztviselőkkel ellentétben alapvetően nem egy városhoz, hanem a szakmájukhoz, a hivatásukhoz kötődnek. Ez nem jelenti, hogy ne lehetne erős lokális identitásuk is, de nem ez konstituálja a csoportot, hanem az élethivatásszerűen űzött rendőri foglalkozás. Összehasonlítva Nagyvárad két egymást követő főkapitányának az életútját, egyértelmű lesz a különbség. Rimler Károly és Gerő Ármin is 1857-ben született, Rimler Nagyváradon, Gerő Ungváron. Mindkettőjüket 1884-ben választották meg Nagyváradon városi fogalmazónak, Rimler Károly tb. aljegyző lett, katonai előadó, majd 1890-ben a főispán őt nevezte ki rendőrfőkapitánynak. 1900 szeptemberében főjegyzőnek, majd 1902-ben polgármesternek választották Nagyváradon. 1919 júniusáig maradt a Partium „fővárosának” polgármestere. Ez egy klasszikus városi tisztviselői életpálya. Ezzel szemben Gerőnek már 1885-től kezdve jelentek meg szakkikerei a közigazgatás, a rendészet, valamint a büntetőjog témakörében. 1886 februárjában rendőr alkapitánynak választották, 1890-ben és 1896-ban újraválasztották, majd Rimler főjegyzővé választása után 1900-ban már őt nevezte ki a főispán Nagyvárad új rendőrfőkapitányává. 1918 végéig megmaradt ebben az állásban. 1911-ben megválasztották a Magyarországi Rendőrtisztviselők Országos Egyesületének társelnökévé. Nagyvárad két egymást követő rendőrfőkapitányának életútja világosan mutatja az eltérő szerepfelfogást, a hivatásos rendőrtisztviselő és a hagyományos városi tisztviselői karriertípus közti különbséget.

A professzionális rendőrtisztviselők között külön alcsoportot alkotnak azok, akik a fővárosi államrendőrségnél kezdték a pályájukat, majd onnan lettek kinevezve egy vidéki város rendőrkapitányságának vezetőjévé. Bottka Sándor, Hadady Endre, Molnár Mihály, Nessel Károly és Rostás István mindannyian a budapesti egyetem jogi karát elvégezve egyből a fővárosi rendőrségnél kezdték a karrierjüket mint rendőrségi díjnok, gyakornok, írnok, illetve Rostás mint detektív. Hosszabb-rövidebb ideig szolgáltak az államrendőrségnél (3–14 év), majd innen nevezték ki őket egy olyan vidéki város rendőrségének élére, amihez semmilyen helyi kötődésük nem volt. Nessel Károly kivételével, akit betegség miatt 1908-ban nyugdíjaztak, a többiek legalább 1918-ig megmaradtak rendőrfőkapitánynak. Ezek a karrierok rámutatnak Budapestnek mint kibocsátó központnak a szerepére a rendőri professzionizáció vidéki központjaiban.

Elhatárolható a professzionális rendőrfőkapitányok között egy másik alcsoport is, akik a budapesti „jövevényekkel” szemben erős lokális identitással, helyi kötődéssel rendelkeztek abban a városban, ahol befutották a karrierjüket. Ebbe

az alcsoporthba tartozik Angyal Armand győri, Buócz Béla verseci, Greén Nándor aradi, Heimler Károly soproni, Kutsera István pozsonyi, Vaszary Gyula pécsi vagy Végh Gyula debreceni rendőrfőkapitány. Harmadik alcsoporthként pedig azok a karrieriek fűzhetők egy csokorba, akik, bár nem rendelkeztek erős helyi identitással abban a városban, aminek a főkapitányai lettek, de nem is Budapest-ről kerültek a városi rendőrség élére. Éliássy Sándor a besztercebányai kapitányság éléről került Komáromba, Kuti István Kolozsvárról Selmecebányára, Ozory István Debrecenben volt 12 évig tisztviselő, ebből 10 évig rendőrtisztviselő, mielőtt a szatmárnémeti kapitányság élére került volna, Rimóczy József több mint hat évig volt kolozsvári alkapitány, mielőtt miskolci főkapitánnyá nevezték ki, Varga Lajos pedig Gyula és Kaposvár rendőrkapitánya is volt mielőtt Marosvásárhelyen átvette a rendőrség vezetését.

* * *

A rendőrfőkapitányok karriertípusait bemutató 8. táblázatban közölt négy időmetszetet (1886, 1896, 1906, 1916) egymás mellé helyezve, nemcsak egy statikus képet kapunk arról, hogy a vizsgált korszakban (1886–1918) a törvényhatósági jogú városokban működő 85 rendőrfőkapitány között milyen arányban oszlottak meg a különböző karriertípusok, hanem ezek változásából egy tendencia is kirajzolódik. 1886-ban a 26 hivatalban lévő főkapitányból csak egy karrierje tekinthető professzionálisnak, 1916-ban már 25-ből 11 sorolható ebbe a kategóriába. A professzionális és félprofesszionális kategória együtt pedig 9-ről 17-re nőtt ez alatt a 33 év alatt, míg a többi kategória, különösen a vegyesnek minősített életutak jelentősége csökkent. Nem célunk átfogó értékelést adni a rendőri foglalkozás dualizmus kori professzionalizációjáról, hiszen számos kérdést nem vizsgáltunk. A tanulmány egyik fő eredménye, hogy a történeti szociológia intézményi fejlődésre koncentrááló makroszintű perspektívája mellett mikroszinten, az életút, a karriermobilitás vizsgálatán keresztül, a karriertípusok közti arányok változásában is megragadhatónak bizonyult a rendőri professzionalizáció folyamatának kezdete.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K148 Belügyminisztériumi Levéltár – Elnöki iratok.

K149 Belügyminisztériumi Levéltár – Rezervált iratok.

Kempelen Béla 1915: *Magyar nemes családok IX.* Grill Károly, Budapest.

Képviselőházi irományok 1881–1884. 6. kötet. Budapest.

Miskolczi László 1909: *A vidéki rendőrség államosítása. Rendőrségi jogképzés.* Légrády, Budapest.

Nagy Ferencz 1912: *A magyar városi jog*. Budapest.
Rédei Miklós 1892: *Magyarország városi rendőrsége és annak újjászervezése tekintettel a közigazgatás államosítására*. Győr.

[Szentiványi Zoltán] 1895: *Századunk névváltoztatásai 1800–1893*. Budapest.
Alkotmány, 1900.
Budapesti Közlöny, 1917.
Fővárosi Lapok, 1890.
Közbiztonság, 1907.
Pesti Hírlap, 1912.
Szeged és Vidéke, 1907.
Új Nemzedék, 1924.
Városok Lapja, 1911.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balázs Péter 1980: *Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején*. Akadémiai, Budapest.
- Deák Ernő 1979–1989: *Das Städtewesen der Länder der ungarischen Krone (1780–1918)*. I–II. Wien.
- Demmel József 2021: *Szörnyeteg Felső-Magyarországon? Grünwald Béla és a szlovák–magyar kapcsolatok története*. Budapest.
- H. Németh István 2018: Állam és városok – a szakszerűsödés felé vezető első lépések a városi igazgatásban, 1670–1733. *Századok*, (152.) 771–808.
- Hinings, C. R. 2001: Professions in Organizations. In: Smelser, Neil J. – Baltes, Paul B. (eds.): *The International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. New York – London, 12160–12166. <https://doi.org/10.1016/B0-08-043076-7/04251-0>
- Hughes, Everett C. 1963: Professions. *Daedalus* (92.) 4. 655–668.
- Kállay István 1989: *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686–1848*. Budapest.
- Katus László 2021: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs.
- Keller Márkus 2021: Saját törvényeik szerint? A középiskolai tanárok szakmai autonómiája a 19. század végén. *Replika* (22.) 119–120. 85–98. <https://doi.org/10.32564/119-120.4>
- Keller Márkus – Kiss Zsuzsanna 2021: Hivatások autonómiája. *Replika* (22.) 119–120. 7–16. <https://doi.org/10.32564/119-120.1>
- Larson, Magali Sarfatti 2017: *The Rise of Professionalism. Monopolism of Competence and Sheltered Markets*. London – New York. <https://doi.org/10.4324/9781315134635>
- Magos Gergely 2017: Mérlegen a hivatások. A professzionizációs paradigma historiográfiája. *Aetas* (32.) 2. 138–157.
- Nagy Lajos 1975: Budapest története 1790–1848. In: Kosáry Domokos (szerk.): *Budapest története. A török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Budapest, 255–556.

- Pálmány Béla 2011: *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848.* Budapest.
- Perényi Roland 2012: *A bűn nyomában. A budapesti bűnözés társadalomtörténete 1896–1914.* Budapest.
- Péter László 1998a: Bevezetés. In: Péter László: *Az Elbától Keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből.* Budapest, 7–15.
- Péter László 1998b: Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa? In: Péter László: *Az Elbától Keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből.* Osiris, Budapest, 17–36.
- Péter László 1998c: Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése. In: Péter László: *Az Elbától Keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből.* Budapest, 148–186.
- Péter László 1998d: „Mindig az államot magát tartottam a főszereplőnek” (Interjú. Készítette: Deák Ágnes.) In: Péter László: *Az Elbától Keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből.* Budapest, 385–394.
- Saks, Mike 2010: Analyzing the Professions: The Case for the Neo-Weberian Approach. *Comparative Sociology* (9.) 6. 887–915. <https://doi.org/10.1163/156913310X522624>
- Saks, Mike 2012: Defining a Profession: The Role of Knowledge and Expertise. *Professions & Professionalism* (2.) 1. 1–10. <https://doi.org/10.7577/pp.v2i1.151>
- Siegrist, Hannes 2001: Professionalization/Professions in History. In: Neil J. Smelser – Paul B. Baltes (eds.): *The International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences.* New York – London, 12154–12160. <https://doi.org/10.1016/B0-08-043076-7/02710-8>
- Siegrist, Hannes 2021: Professzionális autonómia a modern társadalomban, tudományban és kultúrában. *Replika* (22.) 119–120. 17–36.
- Szívós Erika 1996: Városvezető elit Pesten a XVIII–XIX. század fordulóján. In: Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából XXV.* Budapest, 27–60.
- Tóth Árpád 1996: Hivatali szakszerűsödés és a rendi minták követése. Pest városi tisztviselői a reformkorban. In: Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából XXV.* Budapest, 27–60.
- Tóth Árpád 2003: Kormányhűség? Oligarchia? Szakszerűség? Városi tisztviselők Pesten a reformkortól 1849-ig. *Fons* (10.) 3. 431–444.
- Tóth Árpád 2009: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között.* Pozsony.
- Tóth Árpád 2015: Nemesség, polgárság és honorácior értelmiség határán. Városi tisztviselők a késő rendi társadalom korszakában. *Századok* (149.) 1093–1111.
- Weber, Max 1987: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I. Szociológiai kategóriáiban* (Ford. Erdélyi Ágnes.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Wilensky, Harold L. 2010: Minden szakma hivatás? *Korall* (11.) 42. 19–53.

E-Függelék elérhető a Korall honlapján (www.korall.org) az „E-Függelék” menüpontban.

Papp Viktor

Ügyvédi praxis a horizonton

*Az ügyvéddé válás motivációi a hosszú 19. században**

A professzionalizációs paradigma egyik fő kérdése, hogy mennyire határozta meg a személyek életét a foglalkozásuk. Ez a kérdés különösen felértékelődik a 19. század folyamán, amikor a foglalkozás mellett még a származás, a rendi státus, a vallásfelekezeti hovatartozás is fontos alkotóeleme volt az identitásnak.¹

Amennyiben egy hivatást teszünk meg a vizsgálat tárgyának, talán elsőként merül fel a kérdés, hogy miért éppen azt az adott hivatást választotta a vizsgálat alanya. Az ügyvédi hivatás történetével kapcsolatban a pályaválasztás motivációi és a jogi diplomával szóba jöhető alternatív karrierlehetőségek kérdései nem minden esetben kerültek tisztázásra a korábbi vizsgálatok során. A közvetlenül az ügyvédséggel foglalkozó legfrissebb publikációk hipotéziseit sorra véve ugyanakkor az a kép rajzolódik ki, hogy lényegében egyértelmű folyamatok vezettek az ügyvédi hivatás kialakulásához a 19. század végére.

Navratil Szonja jogászi hivatásokat elemezni kívánó munkájában arra jutott, hogy a századfordulóra a magyar bírói kar egyre inkább egy kasztszerű, de legalábbis a zsidó vallásúak elől elzárt, konzervatív értékrendet közvetítő hivatásrenddé vált, míg az ügyvédség a jogállam őrének szerepében találta meg hivatásának társadalmi feladatát. Mindkét jogi hivatás egyértelműen és jelentősen átalakult a 19. század végére, 20. század elejére, a hivatást űzők társadalmi állása, valamint származása azonban súlyos nyomokat hagyott a hivatás arculatán, társadalmi elismertségén. Emellett megfigyelhető volt a bírói kar érdekezésszerűsége a fennálló hatalommal, amit a közös társadalmi gyökerek is tápláltak. E megközelítés szerint végeredményben tehát az államhoz és a kormányzathoz fűződő kapcsolat és a társadalmi presztízs miatt az előbbi hivatás inkább sikeres, az ügyvédek pedig inkább sikertelen története rajzolódott ki a 19. század végén, 20. század elején.² A zsidó vallásúak ügyvédi hivatás iránti fogékonyságát egyesek a keresztény felekezetűektől eltérő iskoláztatási stratégiákkal magyarázták, és hangsúlyos volt az a tézis, miszerint a zsidók elől elzárt hivatali állások miatt léptek sokan a szabad és független ügyvédi pályára.³ Mindehhez az is hozzátartozik, hogy az ügyvédi diplomával

* A tanulmány az NKFI FK 132451 sz. *A professzionalizáció története Magyarországon a 19–20. században európai kontextusban* c. projekt támogatásával valósult meg.

¹ A professzionalizáció általános áttekintésére lásd Burrage 1990; Sugarman 1993; Wilensky 2010 [1964]; Siegrist 2021; Magos 2017. A magyar viszonyokra lásd mindenekelőtt Szívós 2000; Halmos–Szívós 2010; Keller 2010; Keller–Kiss 2021.

² Navratil 2014: 82–83, 98.

³ Karády 1997: 82–84, 2005: 205; Kovács M. 2001: 50–51; Pálffy 2008: 41–47.

rendelkező nemesi és honorációr státusú személyek a társadalmi elismerés, a karrierlehetőség, a nyugdíj miatt előszeretettel pályáztak valamilyen közhivatali állásra. Az itt sorolt megállapítások közvetve vagy közvetlenül elsősorban a két világháború közötti publicisztikára, illetve tudományos művekre vezethetők vissza, amelyek a középosztály problematikájába ágyazva tárgyalták a kérdéskört.⁴ Szende Pálnak, a századfordulós ügyvédség legtöbbet hivatkozott ismerőjének észrevételei szintúgy rendszeresen kimutathatók mind a publicisztikai irodalomban, mind a jog- és társadalomtörténeti feldolgozásokban.⁵ Ezek a megállapítások mindenekelőtt Szende „feudális” és „merkantil” ügyvédi kategóriáit veszik alapul, mely kategóriák jelentős mértékben hangsúlyozzák a társadalmi, illetve vallásfelekezeti hovatartozás jelentőségét az ügyvédségen belül.⁶

SZEMÉLYES TÖRTÉNELEM ÉS „PUHA” FORRÁSOK

A következő oldalakon arra vállalkozom, hogy a professzionalizációt „alulról” mutassam be, és annak 19. századi, személyes vonalát tegyem láthatóvá. Vajon miképp tekintettek az ügyvédi hivatásra maguk az ügyvédek? Egyáltalán, hivatásként fogták-e fel ügyvédi tevékenységüket? Úgy, mint amely teljes személyt és életre szóló elköteleződést kíván meg az azt gyakorlótól?

Jelen elemzés nem a politikátörténeti cezúrák (1848, 1867, 1918), és nem az ügyvédség intézménytörténete kapcsán kiemelt dátumok (1874) felől közelít tárgyköréhez.⁷ Helyette olyan történészek által megalkotott fogalmakkal kívánok operálni, melyek utólagos konstrukciók, nem olvashatók a kútfőkben, ám mégis alkalmasak a történeti idő problematizálására. A tapasztalati tér és a várakozási horizont ugyanis egymásba fűzi a múltat és a jövőt, jelen esetben összekapcsolja egymással a más korszakokban, más évtizedekben praktizáló ügyvédek történeti idejét.⁸

⁴ Hajnal 1942: 165–200; Bibó 1986 [1947]: 505–523; Weis 2013 [1930]: 74–88.

⁵ Szende 1912: 29–43, 194–206.

⁶ Az előbbi fogalmat, mely „nem teljesen szabatos, de kifejező műszóval” illeti az ügyvédi kar egy részét, Szende azokra értette, akik régi nemesi családból származnak, vagy azonosulnak az úri középosztály ideáljával, akik jó kapcsolatokat ápolnak a bíróságokkal és a közigazgatással, mivel összetartja őket az „osztályérdek”. A merkantil ügyvédek ezzel szemben többségében zsidó származásúak, még ha számtalan más vallású és társadalmi állású polgár is van soraik között. Ezek az ügyvédek az ipar és kereskedelem területén dolgoznak, és kapcsolataik révén előszeretettel vannak jelen vállalatok alapításánál és üzemeltetésénél. A merkantil ügyvédség további jellemző vonása az ügyvédi praxis családon belüli örökítése. Szende 1912: 36–41.

⁷ 1874-ben az ügyvédek korszerű rendtartást nyertek el, felállították az ügyvédi kamarákat, törvénybe iktatták az etikai kódexet. A hivatás életében bekövetkező jelentős változásokról: Korsós-né Delacasse 2006, 2012.

⁸ „A tapasztalat nem más, mint jelen lévő múlt, melynek eseményeit magunkba kebelezünk és felidézhetjük. A tapasztalatban a múlt racionális feldolgozásai tudattalan viselkedésmódokkal ötvöződnek, amelyek nem feltétlen vannak már jelen a tudatban. Kinek-kinek saját tapasztalata mindig tartalmaz és megőriz továbbá idegen tapasztalatokat is, amelyeket nemzedékek vagy intézmények közvetítenek” – írja Koselleck a tapasztalati tér kapcsán. „Hasonló mondható a várakozásról is: az is egyszerre személyes és személyek közti; a várakozás is a mában zajlik:

E fogalmak alkalmazása azért is szükségszerű, mint azt a későbbiekben még látni fogjuk, mert az ügyvédek a legkritikább esetben beszéltek „elhivatottságról”, „hivatásról” a most bemutatott forrásokban. Ugyanúgy alulreprezentált a kollegialitás, a szolidaritás jelensége. Nem használták például az „ügyvédség”, az „ügyvédi kar”, a „hivatásrend”, a „kolléga” kifejezéseket sem. Ez már csak azért is érdekes, mert az ügyvédi hivatás az elsők között lépett a professzionalizáció útjára.⁹ A különféle naplókban és visszaemlékezésekben ennek azonban alig találjuk nyomát.

Az elemzéshez személyes, „puha” forrásokat használtam fel.¹⁰ A napló „napról napra teremti az állandóan változó azonosságot”, melyben a szerző önmagának írja meg önmagát. Nem az egymásra következő jeleneket veti papírra tehát egy-egy napló oldalain annak szerzője, hanem már a kezdettől fogva a saját maga által írtak újraolvasásának eltervezését végzi el.¹¹ Ezzel szemben a visszaemlékezés, más nevéen memoár vagy önéletírás egy adott időpontból visszatekintve alkotja meg az élettörténet összefüggéseit.¹²

A felhasznált személyes források műfajukat és keletkezési idejüket tekintve nem mondhatók reprezentatívnak. Lényegében az esetlegesség eredménye, hogy mely évtizedből vagy korszakból milyen jellegű forrást sikerült feltárnom. A kitűzött cél az volt, hogy olyan, már publikált, tehát könnyebben hozzáférhető napló vagy memoár kerüljön elemzésre, melyet rövidebb vagy hosszabb ideig ügyvédként praktizáló személy, vagy legalább jogot végzett és az ügyvédi hivatás felé nyitott egyén jegyez.

A reformkor időszakából így Szárazberky Nagy József memoárja,¹³ illetve Szűcs Sámuel¹⁴ és Alexy Lajos¹⁵ naplói kerültek a látókörmbe. A neoabszolutizmus

megjelentett jövő lévén olyasmit vesz célba, ami még nincs itt, ami nem tapasztalatainkban, hanem csak a következtetéseinkben él. Remény és félelem, vágy és akarat, aggodalom és racionális elemzés, befogadó szemlélet és kíváncsiság alakítják és alkotják a várakozást.” Koselleck 2003: 407.

⁹ Wilensky 2010 [1964]: 20–26; Halmos–Szívós 2010: 14.

¹⁰ A kvalitatív módszerek történeti alkalmazására lásd például Gyáni 1996, 2000; K. Horváth 2015: 21–43; Kövér 2017: 235–239; Rainer M. 2018: 258–268.

¹¹ Lejeune 2003: 212–213.

¹² Kövér 2011: 222. Az élettörténet először az etnológusok, később a szociológusok szótárába szivárgott be. Az élettörténet fogalmának alkalmazásakor feltételezhető, hogy maga az élet is egy történet, és hogy az élet egyben az individuális létezéssel kapcsolatos események együttese, amely egyszersmind történetként és e történet elbeszéléseként fogható fel (Bourdieu 2002: 68). Az élettörténet és az életpálya fogalmának különbözőségére: Niedermüller 1988: 379–383.

¹³ 1800-ban született Nagyváradon, elszegényedett nemesi családba. Édesapja községi jegyzőként szolgált. A középfokú tanulmányokat követően a Bihar vármegyei főjegyző mellé került gyakorlonknak, majd országgyűlési írnok volt Pozsonyban, később Pestre ment jurátusnak. Élete során ügyvédként és vármegyei hivatalnokként is dolgozott. Visszaemlékezését az 1870-es években vetette papírra. Szárazberky Nagy 1931.

¹⁴ Református kisnemesi jogászcsaládba született 1819-ben Miskolcon. Édesapja, aki 1810-ben fejezte be jogi tanulmányait, előbb uradalmi ügyészként, majd önálló ügyvédként dolgozott, és aktívan szerepet vállalt a társasági és közéletben. Szűcs Sámuel naplójegyzeteiben vallott önmagáról és mindennapjairól, 1835-től kezdve egészen 1889-ig. Szűcs 2003.

¹⁵ 1826-ban született Rozsnyón, édesapja jómódú kereskedő, édesanyja rozsnói kereskedőfamília tagja. 1845 és 1848 között a késmárki Evangélikus Líceumba járt, majd Pesten tette le az

időszaka meglehetősen forráshiányos ebből a szempontból, mindössze Busbach Péter¹⁶ politikai visszaemlékezése hasznosítható az 1850-es évekre nézve. Az ügyvédi rendtartás bevezetésének idején keletkezett Csorba Géza¹⁷ feleségével, Táncsics Eszterrel közösen vezetett naplója, a századfordulós állapotok felderítésére pedig két visszaemlékezést (Arató Jenő,¹⁸ Harrer Ferenc¹⁹) sikerült hasznosítanom.

AZ ÜGYVÉDI DIPLOMA MEGSZERZÉSE MINT KULCSÉLMÉNY

Ahhoz, hogy valaki ügyvédként praktizálhasson, minden korszakban szükséges volt jogi tanulmányokat folytatni.²⁰ A jogi végzettség tehát előfeltétele az ügyvédi diploma megszerzésének. A jogi tanulmányokra való beiratkozás motivációiról az összegyűjtött források azonban alig szólnak. Busbach Péter úgy emlékezett, a birtokos nemesség előszeretettel taníttatta gyermekeit, amikor pedig erre sor került, akkor „kizárólag a jogi pályára léptek.” Ez ugyanakkor messze nem jelentette azt, hogy magáért az ügyvédi hivatásért választották a jogi tanulmányokat vagy szerezték meg az ügyvédi képesítést. Véleménye szerint ez a nemesek körében inkább „ambitióból, mint ma is megszerzi egyik-másik fiatal mágnás a bölcsészeti vagy jogi doktor czimet, vagy egy bajor kir. herczeg az orvostudori diplomát”

ügyvédi vizsgát. Rövid ideig nemzetőrként szolgált, idősebb korában feltehetően a családi kereskedést vezette. Naplóját tanulóévei alatt, az 1848. évi forradalmi eseményeket is dokumentálva vezette (Alexy 2014). Alexy Lajos naplójának felhasználására: Vörös 1985; K. Horváth 2015.

¹⁶ 1827-ben született német származású, evangélikus közrendű családba. A forradalom és szabadságharc idején honvédszázadosi rangig emelkedett, majd ügyvédként praktizált. Budapest főváros törvényhatósági bizottságának tagja, később több cikluson keresztül országgyűlési képviselő. Mindenekelőtt politikai karrierjét bemutató visszaemlékezése 1899-ben látott először napvilágot. Busbach 1906.

¹⁷ Evangélikus nemesi család sarja, édesapja ügyvédként dolgozott. Az 1870-es évek legelején Pesten tanulta a jogot, 1873-tól a pesti királyi főügyészségen helyezkedett el írnokként. Ebben az évben vette nőül Táncsics Mihály Eszter nevű lányát. Csorba ügyvédi vizsgájának teljesítése után rövid ideig praktizált, majd alkalmazásban állt, mint ügyészségi fogalmazó és mint közjegyző-helyettes. A politikai ambíciókat is dédelgető ügyvéd újságírással is foglalkozott (Táncsics–Csorba 1994: 5–7). A házaspár által jegyzett napló kurióznak számít, hiszen Csorba Géza és Táncsics Eszter közösen, pontosabban szólva egymást felváltva vetették papírra mindennapjaik történéseit 1873 és 1876 között. A házaspár által írt napló legfeljebb egyharmada lett kiadva, a napló forrásértékére lásd Gyáni 1996. Csorba Géza politikai motivációira: Gerhard 2010.

¹⁸ Arató – születési nevén Neusiedler – Jenő a 19. század végén született német származású családba Nagykanizsán. Édesapja előbb ügyvédként, később ítélőtáblai bíróként futott be karriert. Arató a pécsi jogi líceumban végezte jogi tanulmányait, később édesapja nyomdokaiba lépett mint bíró (Arató 2007). Arató Jenőre lásd még Schweitzer 2005.

¹⁹ Harrer Ferenc 1874-ben született Budapesten, édesapja Óbuda polgármestere volt. Az állam- és jogtudományi tanulmányokat követően a fővárosi hivatal szolgálatába állt, várospolitikusi és szakírói tevékenysége mellett később, 1918-ban és 1919-ben néhány hónapig külügyminiszterként is dolgozott. Visszaemlékezése halála előtt egy évvel, 1968-ban jelent meg. Harrer 1968.

²⁰ A jogi képzések történetére lásd Kun 1895; Eckhart 1936; Szabó 1995; Ladányi 2007; Ámán 2020. Az ügyvédi vizsga történetére: Varga 1937; Degré 1984, 2006.

történt.²¹ Harrer Ferenc egy fél évszázaddal későbbi időszakra visszaemlékezve is hasonlóképp vélekedett a jogi tanulmányok iránti általános érdeklődésről:

„Magyarországon valamikor minden főiskolai hallgató, akinek máshoz különös hajlama nem volt, a jogi pályára lépett. Ilyen alapon lettem 1891 szeptemberében én is jogász, bár nem is mondhatom, hogy ne lett volna kedvem a jogi tanulmányokhoz.”²²

Ami leginkább érdekes, hogy mindketten háttérbe szorították a személyes és családi motivációkat e kérdés kapcsán, s helyette arról írtak, hogy mi volt az egyes társadalmi rétegek körében a szokás, ami szerves részét képezte észleléseiknek.

A jogi tanulmányok folytatása messzi gyökerekre nyúlt vissza a nemesi rétegek körében,²³ a felsőfokú oktatási intézmények szűkössége miatt pedig a nem nemesek is jelentős számban a jogi képzésben láthattak perspektívát.²⁴ A jogi képzés általános voltával is magyarázható, hogy a most felidézett forrásaink alig, vagy egyáltalán nem szólnak a jogi képzés melletti elhatározásról. A pályaválasztás kulcsélménynek is tekinthető, azonban a „puha” források kulcsélmények szerinti elemzése korlátok közé szorított, hiszen ami evidens vagy általános dolognak számított a korszakban, arról nem számoltak be a visszaemlékezésekben és a naplókban.²⁵

A jogi képzés után folytatott ügyvédi gyakornoki idő, illetve az ügyvédi diploma megszerzése jól láthatóan más minőséget képviselt az élettörténetekben. Szűcs Sámuel az 1830-as évek végén töltötte joggyakorlatát, a pesti évekről így emlékezett meg: „Pesten lakásom’ célja volt elébb mint királyi táblai jegyző, törvénybeni gyakorlatot venni, ’s e’ pálya’ megfutásával ügyvédi oklevelet nyerni.” Szűcs tehát határozottan arra készült, hogy a jurátusi évek kitöltése után teljesíti az ügyvédi vizsgát, de távlati céljairól ekkoriban még nem szólt naplójában.²⁶ Az ügyvédi karrier és kilátások már azelőtt foglalkoztatták, hogy letette volna a képesítő vizsgát, amelyre egyébként 1841-ben került sor. A fiatal pályakezdő

²¹ Busbach 1906: II. 119.

²² Harrer 1968: I. 42.

²³ Viczián 2006: 144–145.

²⁴ Sasfi Csaba nemesi memoárokat elemző tanulmányában arról írt, hogy a birtokos nemesség döntő része jogot végzett, majd ügyvédi vizsgát is tett. A birtokos nemesség általános műveltségének fontos része volt a jogi ismeret, a politikai szférában a hatalomgyakorlás (törvényhozás, bíraskodás), a magánszférában pedig a birtokszerzés és birtokgazdálkodás miatt. A szegényebb nemesi rétegek számára pedig megélhetést nyújtó foglalkozást kínált a jogi végzettség vagy az ügyvédi diploma, legyen szó akár közhivatalokról, akár ügyvédkedésről, akár uradalmi igazgatósról. Sasfi 2001: 42–43.

²⁵ „A módszer, a kulcsélmények elemzése is mérsékelt terjeszkedést tesz lehetővé. A középfokú tanulmányok elkezdése a jobbmódú nemesifjak körében szinte magától értetődőnek számított, így a visszaemlékezések erről szinte egyáltalán nem szóltak. Egyedül annál a szerzőnél exponálódik a probléma, ahol az apa negatív tapasztalatok birtokában ellenezte a taníttatást”. Kövér 2017: 238. Vö. Sasfi 2001.

²⁶ Szűcs 2003: I. 100.

– az előbb közölt mérlegelés ellenére – nem Pesten, hanem szülővárosában, Miskolcon kívánta életét beteljesíteni.

Mérföldkőnek számított az ügyvédi diploma megszerzése más személyeknél is. Igaz, a tanulásra nem egyformán helyeztek hangsúlyt. Alexy Lajos 1848 szeptemberében ugyan a reggeli és délelőtti órákat a vizsgára való felkészülésnek tartotta fenn, jurátusi joggyakorlatát nem töltötte le.²⁷ A kevésbé motiváló jurátusi évek ellenére Alexy számára mindazonáltal kulcsfontosságú volt az ügyvédi diploma megszerzése:

„Végre tehát elértem három évi küzdelmem végcélját; elértem azt mi nekem annyi nyugtalanságot okozott, s az utolsó időben a legbizonytalanabbnak mutatta magát. Elértem az ügyvédi diplomát, mely nélkül, nekem legközelebb múltott 3 évem, világi előmenetelemre nézve teljes elvesztettnek tűnt elő. Jelenleg már mindenem keresztül mentem, s a bizonytalanság eddigi aggasztó érzetét, jelenleg a bizonyosság édes érzete váltá fel keblemben!”

Alexy számára az ügyvédi diploma által nyújtott „bizonyosság édes érzete” azért is szembetűnő, mert már ekkor megfogalmazódott benne, hogy Mosonmagyaróvárra, a gazdasági akadémiára kíván beiratkozni, és gazdaszásként szeretne tevékenykedni. Esetében a mintakövetéssel sem számolhatunk, hiszen édesapja kereskedőként dolgozott, jogi végzettséggel nem rendelkezett.

Busbach Péter ugyancsak kulcsélményként emlékezett ügyvéddé válására. 1857-es ügyvéddé avatása idején – későbbi visszaemlékezése szerint legalábbis – „tele örömmel és boldogsággal” céljához jutott, arra a pályára, „hová kora ifjúságom óta törekedtem”.²⁸ Ez pedig azért is különösen érdekes, mert az 1850-es évekre az osztrák neoabszolutista kormányzati döntéseknek köszönhetően jelentősen átalakult az ügyvédkedés intézménye.²⁹ De miért éppen az ügyvédséget választotta? Megfogalmazása szerint az ügyvédi hivatással olyan pálya nyílt meg előtte, mely mindig is eszménye volt, és melyen szorgalommal és kitartással jövőt biztosíthatott magának.³⁰ Busbach várakozási horizontján az ügyvédi hivatás olyan alakot vett fel, mely tökéletesen alkalmas volt arra, hogy karriert építsen, felemelkedjen és befolyást szerezzen.³¹

²⁷ „Reggel legelőre is egy velem ugyanazon házban lakó Erényi József nevű ügyvédtől – ugyanattól ki azon aug[usztusban] ki kísért növel oly toárdul bánt – nála volt jurátusságomról egy hamis bizonyítványt szerevén. (Ez csak egy haszontalan forma, s azok az urak magok is tudják, hogy az hamis.)” Alexy 2014: 106.

²⁸ Busbach 1906: II. 122.

²⁹ „Azelőtt az ügyvédek jelleme fölött a közvélemény örkdött, mely különösen a közgyűléseken nyilvánult, a közvéleménytől félelem mind az ügyvédek, mind a megyei tisztikart képes volt a becsület korlátai között megtartani. A központositott önkényes kormány alatt a közvélemény elnémult.” (Szárazberky Nagy 1931: 210–211). Az 1850-es évek körülményeire lásd Németh 2006, 2008.

³⁰ Busbach 1906: II. 122.

³¹ „Pályát törni, ezen gyökeret fogni, hatáskört hódítani, befolyást és nevet szerezni, a mely tán egy szűk község, járás vagy megye határán túl terjed: ez a vágy minden ép szívű és szellemű ifjú

A „HIVATAL NEM VISELÉS ESZMÉJE”

Szárászberky Nagy József a Bihar vármegyei főjegyző, Detrich Miklós mellett töltötte gyakornoki idejét, amikor elhatározta, hogy ügyvéd lesz. Figyelemreméltó ez esetben, hogy az ügyvédség mellett azért tette le a voksát, hogy elkerülje a vármegyei hivatalt, illetve a hivatalon belüli politikai csatározásokat:

„A megyei gyakornokságom alatt abban állapotam meg, hogy ügyvéd leszek és kerülöm a megyei hivatalt, mely a pártok szenvedélyétől tétetett függővé és amelyben csak vagonos ember maradhat önálló; szegényebb, a hivatalra rászorult ember jellege pedig nagy próbára van kitéve, midőn a pártok követeléseit által hanyattatják.”³²

Szárászberky Nagy kezdetben tehát nem kívánt megyei közhivatali állást betölteni. Ez a kérdés, vagyis valamilyen közhivatali állás betöltése jogi végzettség vagy ügyvédi diploma segítségével, visszatérő jelenségnek számított az egész században. Talán ebből is kifolyólag számos feldolgozása áll rendelkezésünkre, igaz, a közhivatali állások 19. századi történetének szintetizálása még várat magára.³³

Nem feledkezhetünk meg ugyanakkor arról sem, hogy egy közhivatali – és természetesen bármilyen más – állás betöltése egy-egy élettörténeten belül könnyen lehet csak egy időleges állapot, a lehetőség a pályaváltásra, egy új karrier építésére – különösen egy ügyvédi diploma birtokában – bármikor fennállhatott.

Szűcs Sámuel az ügyvédi diploma megszerzését követően – ahogy azt már fentebb jeleztem – szülővárosába költözött. Ám Miskolcon ekkoriban nem voltak adottak a lehetőségek egy frissen végzett – és kevésbé tehető köznemesi származású – ügyvéd számára, hogy önálló irodát nyisson. Szűcs emiatt is folyamodott a közgyűléshez, hogy a megyei alügyészi állásra nevezzék ki. Saját szavai szerint „nem vala szándékom magán ügyvédségnél egyebet viselni, de, komolyabb megfontolás után, elhatározám magamat e’ hivatal (megyei ügyészség – P. V.) kérésére.” Döntését azzal indokolta, hogy a hivatal betöltésével lehetősége adódik a szakmai fejlődésre, jogi ismereteinek elmélyítésére és kapcsolatainak kiépítésére. Ekkoriban úgy tartotta, a hivatal elfoglalása még nem jelentené feltétlenül az önálló praxisról való lemondást, igaz, néhány évvel korábban „ábrándozásimban felvillant, a’ hivatal’ nem viselés’ eszméje.”³⁴ Szűcs várakozási horizontján fontos helyet foglalt el egy ügyvédi iroda, itt más tényezők is szerepet játszottak az elvárt karrierrel kapcsolatban, mint Szárászberky Nagynál. Példaként szolgálhatott édesapja ügyvédi praxisa, a megyei hivatali ismeretek és a személyes

kebelében és agyában motoszkál, s ha erre összpontosítja egész istenadta erejét, tudva, hogy pályáján mindent saját erejével, saját munkájával, támasz nélkül kell kiküzdenie: van-e, lehet-e ennél erősebb hajtóerő?, nemesebb, tiszteletreméltóbb ambíció?” Busbach 1906: II. 123.

³² Szárászberky Nagy 1931: 25.

³³ A témában született írások közül mindenképp: Nagy 1981; Balázs 1986; Szabó 1991; Benedek 1987, 2001; Pap 2016.

³⁴ Szűcs 2003: I. 105.

kapcsolatok pedig jól hasznosíthatók voltak egy ügyvédi praxis keretein belül is. Ezzel szemben Szárazberky Nagy mintha csak „búvóhelyként” tekintett volna az ügyvédi tevékenységre.

Mindezek fényében nem meglepő, hogy Szűcs Sámuel a hivatali évek alatt sem tett le az önálló ügyvédi karierről. Ennek jegyében két év után, 1843-ban – fivérével, Miklóssal egyetemben – lemondott alügyészi állásáról.³⁵ Lépését így indokolta:

„A’ mint, gondolkozásommal legszebbnek, ’s legszabadabbnak látom, a’ magán ügyészkedést [t.i. magán ügyvédkedést], mind inkább erősödém azon feltételben, hogy e’ pályára képezsem magamat. Megyei hivatalt eddig is, csak azért viseltem, hogy, legalább, kezdő éveimben is, szolgáljak valamit Borsodnak, esmérkedjem ügyeivel, főbb embereivel, a’ mellett mint újoncz ügyvédnek légyen foglalatosságom.”³⁶

A személyes motivációk mellett számolnia kellett a családi körülményekkel is, hiszen lemondásakor hunyt el édesapja, aki így ügyvédi irodáját lényegében fiára hagyta. Az ügyészi állást azért sem tartotta megfelelőnek, mert úgy látta, hogy „gyengéd természete” nem alkalmas kizárólag a bűnösökkel való foglalkozásra. Szűcs ekkoriban erősen ragaszkodott ahhoz, hogy édesapja ügyeit és ügyfeleit átvegye, magánpraxisát elismertesse jogászai körökben. Ezzel magyarázható, hogy a neki felkínált főjegyzői állást nem fogadta el 1843-ban.³⁷ Szűcs Sámuel várakozási horizontja itt jól megragadható, láthatóan bízott abban, hogy az édesapjától örökölt iroda és klientúra szakmai szempontokból ellensúlyozni tudja a kiszámíthatóbb jövedelmet jelentő hivatali állást, amit odahagyott. Az ügyvéd sorai nem tisztázzák azt a kérdést, hogy a reformkorban bizonyos közigazgatási állások valóban magasabb jövedelemmel kecsegtettek-e, mint az önálló ügyvédkedés.

Akár a szabad ügyvédkedés nem hozta meg a kívánt (anyagi) sikereket, akár addigi „hajlamaiban” csalatkozott is Szűcs, 1845-ben végül újra hivatali állásba került, ekkor fogadta el a megyei táblabírói kinevezést, egy évvel később pedig árvaszéki ülnök, sőt, 1848-ban – ideiglenes jelleggel – már megyei aljegyző volt.³⁸ Az önálló praxissal a szabadságharcot követően lényegében felhagyott, ugyanis 1855-ig nem volt hajlandó az osztrák kormányzat által bevezetett törvényekből vizsgázni. 1864-ig mindenesetre újra ügyvédként dolgozott, ekkortól pedig a Magyar Földhitelintézet megyei bizottmányának jegyzőjeként tevékenykedett, a kiegyezést követően tért vissza a hivatali szolgálatba mint megyei árvaszéki ülnök.³⁹

Szűcs Sámuel esete jól rávilágít arra a jelenségre, hogy a szabad ügyvédség intézménye és a megyei hivatalvállalás nagyon sok esetben egyszerre volt jelen az ügyvédek életében. Várakozási horizontjukon ott lebegett az ügyvédi professzió,

³⁵ Szűcs 2003: I. 15.

³⁶ Szűcs 2003: I. 148.

³⁷ Szűcs 2003: I. 153.

³⁸ Szűcs 2003: I. 15.

³⁹ Szűcs 2003: I. 15–16.

ám a megyei közhivatali állás betöltése továbbra is meghatározó elemét alkotta tapasztalati terüknek, mely egyszerre támaszkodott saját élettapasztalatukra, és a felmenők, főleg az ügyvédként praktizáló édesapák létbizonytalanságaira. Bár létezett határozott szándék az ügyvédi tevékenységre, ez nem tűnt egyszerűen járható útnak több tényező együttes hatásából kifolyólag. Szűcs már ügyvédi vizsgája előtt tájékozott volt a pesti ügyvédi viszonyok felől, ám városába hazatérve, a fentebb írt indokokra visszavezethetően, nem ügyvédként, hanem hivatalnokként kezdte meg pályafutását. Annak ellenére, hogy megjelent gondolkodásában a „hivatal nem viselés” eszméje, csak akkor tudott és vállalkozott lemondani a biztos alkalmazotti jövedelemről, amikor édesapja halála után átvehette annak ügyvédi irodáját, vele pedig ügyfeleit. Benyomásait szemügyre véve szó sem volt arról, hogy egy közösséghez, egy hivatáshoz csatlakozott volna az ügyvédi tevékenységnek köszönhetően, naplójában ugyanis sem ügyvédekről, sem az ügyvédekhez fűződő viszonyáról nem tett említést. Az 1840-es években az ügyvédek számára valós alternatívaként szolgált a megyei hivatali állások betöltése, ám a folyamat messze nem egyirányú volt, és lényegében elfedte a személyes motivációkat és karrierutakat, melyről a „puha” források tanúskodnak.

A század második felében a különféle hivatali pozíciók továbbra is fontos szerepet játszottak egyes ügyvédek életében. Naplója tanúsága szerint az 1873-as, 1874-es években Csorba Géza nem szeretett ügyészi írnokként dolgozni, helyette ügyvédjelölti gyakorlatára és az ügyvédi vizsgára kívánt fókuszálni.⁴⁰ Ez az észrevétel fontos indikátora annak, hogy sokan kényszerűségből, az állandó fizetés miatt vállaltak el különféle közhivatali munkákat, végső céljuk sokkal inkább az ügyvédi hivatás gyakorlása volt. A hivatali elfoglaltság azonban megnehezítette az ügyvédi vizsgára való felkészülést, a képesítő vizsgát csak második nekifutásra sikerült Csorba Gézának abszolválnia 1876-ban.⁴¹ Ezt követően Csorbáék Komáromba költöztek, a magánügyvédeké azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket,⁴² az ügyvéd 1879 és 1881 között újfent az ügyészségnél dolgozott, ekkor már mint fogalmazó. Felesége halála után Komáromban kereste a boldogulást, a sikeres ügyvédi karriert és a biztos anyagi helyzetet azonban még az sem biztosította számára, hogy újránősült egy Vas megyei nemesi birtokos család lányával.⁴³

Harrer Ferenc már egyetemi évei alatt bírónak, később pedig a közigazgatási jog egyetemi tanárának készült, megállapítása szerint a századfordulón

⁴⁰ „1874. március 1. (vasárnap): Elbeszélte Géza, hogy áll az ügye, s hogy – mivel az ügyészek mindig veszekszenek vele – kénytelen odahagyni ezt a hivatalt, s ügyvédhez [t.i. ügyvédjelöltnek] menni.” Táncsics–Csorba 1994: 143. Vö. Gerhard 2010: 195.

⁴¹ Táncsics–Csorba 1994: 314–315, 383. Az ügyvédi diploma megszerzésének napja lényegében a családi ünnepnapok köré tartozott, vö. Gyáni 1996: 138.

⁴² „Miután nekem sem sikerült az ügyvédekésem oly rövid idő alatt – az öregek türelmetlenkedtek – és visszatértünk közösen Budapestre 1879 végén, illetőleg 1880 évi áprilisban.” Idézi Révész é. n.: 164. Vö. Gerhard 2014: 208.

⁴³ Táncsics–Csorba 1994: 105.

„Elterjedt szokás volt ugyanis, hogy még vagyonos apák is jogász fiaikat már az egyetemi évek alatt elhelyezték hivatalba, hogy ezzel egyrészt jövedelemhez juttassák őket, másfelől korán megkezdhessék velük a szolgálati évek gyűjtését a magyar középosztály ideálja, a nyugdíj számára.”⁴⁴

Hogy mit is értenek szereplőink hivatal alatt, az személyenként és korszakonként is változó. Az 1900-as évtized végén a pécsi joglíceumot látogató Arató Jenő nem gondolt az ügyvédi vizsgára, az ügyvédkedésre, ahogy fogalmazott, „az, hogy bírósághoz megyek annyira magától értetődő, hogy eszembe sem jut, hogy más-hová is mehetnék.”⁴⁵ A lehetősége mindazonáltal megvolt, hiszen tanulmányai alatt három különböző ügyvédnél is volt irodai segéd, itt elsőkézből sajátíthatta el az irodai munka alapját, mint ahogy megismerkedhetett a bíróságok munkájával és személyzetével.⁴⁶ Arató ugyanakkor tendenciózusan arról írt, hogy mindössze két lehetőség állt nyitva előtte az abszolutórium megszerzését követően:

„[...] egyelőre nem menni hivatalba, hanem erős iramban tanulva 3-4 hónapos időközökben letenni a második és a harmadik szigorlatot is és csak doktorrá avatás után állni be a hivatalba, avagy nyomban hivatalba menni és a hivatalos elfoglaltság mellett rendelkezésemre álló szabad időben tanulgatva lassan-lassan letenni a szigorlatokat.”⁴⁷

E szerint csakis a hivatal játszhatott szerepet karrierje megindításában, csak-hogy ez a hivatal nem valamilyen vármegyei vagy minisztériumi alkalmazást tart, hanem az apa által kitaposott ösvényen való haladást, a bírói állást. A hivatal ekképp egy volt ügyvéd gyermekének megfogalmazásában a bírói élethivatást is jelenthette. Ez az új szempont mindenképp hangsúlyozandó, az a kérdés pedig továbbra is nyitott, hogy mennyire volt szabad a bírói, ügyészi és ügyvédi, illetve közjegyzői hivatások között az átjárás, milyen mértékű volt e hivatások állományában a fluktuáció és generációváltás.⁴⁸

A kép további árnyalásához ráadásul még egy jelenséget érdemes számításba venni. Szárazberky Nagy József az ügyvédi diploma átvételét követően kapott egy ajánlatot, hogy költözzön Bács vármegyébe egy fiatal szolgabíró mellé, akinek jogi tanácsadója lenne. Ügyvéd lehetett volna tehát, ám perek nélkül, feladata részeként mindössze tanácsokkal kellett volna ellátnia a szolgabírót.⁴⁹ Bár a friss diplomás ügyvéd nem vállalta el ezt a – későbbi korok szóhasználatával élve – jogtanácsosi megbízatást, az eset jól rávilágít, hogy mennyire változatos

⁴⁴ Harrer 1968: I. 51.

⁴⁵ Arató 2007: 117.

⁴⁶ Arató 2007: 88–89.

⁴⁷ Arató 2007: 116–117.

⁴⁸ Vonatközö empirikus kutatások hiányában ehhez lásd Králik 1903; Rokolya 2013; Navratil 2014.

⁴⁹ Szárazberky Nagy 1931: 52.

munkaköröket tölthetett be valaki egy ügyvédi diplomával, és hogy milyen magasfokú lehetett az egymásrautaltsága az ügyvédi és a vármegyei hivatali munkának.

A PROFESSZIONALIZÁCIÓ JELEI

Az ügyvédi és a vármegyei hivatali munka több ponton való összekapcsolódása azt is eredményezhette a reformkorban, hogy az ügyvédi hivatás szakmai kereteit nem lehetett egyértelműen lehatárolni, a vármegyének dolgozó ügyvéd eszménye nehezen illeszkedett volna a függetlenség ideájához. A szakmai függetlenség ugyanis – a kollegialitással és a szolidaritással szemben – sajátos jegye volt a reformkori ügyvédek várakozási horizontjának. Szárazberky Nagy esete legalábbis erre enged következtetni.

Az ügyvéd, miután elutasította a Bács vármegyei állást, Nagyváradra költözött, ahol aljegyzői megbízatást nyert, melyet csak vonakodva fogadott el. Bár ő továbbra is ügyvédnek készült, a barátok, a kollégák mindig a hivatali pálya kiszámíthatóságával érveltek előtte. A memoár szerzője azonban nem tudott lemondani a számára legfontosabbról, a függetlenségről:

„Én úgy éreztem, hogy az én kedélyállapotomra, hogy megelégedett legyek, szükséges, hogy véleményemre nézve felülről-alulról független legyek és erre az ügyvédi pályát tartottam legalkalmasabbnak, mely illendő jövedelmet biztosít, elég munkakört nyújt, hogy kortársaimnak jót tegyek, ad becsületet is, mely ha gyengevilágú is, de amennyi fénye van, azt nem kölcsönzi mástól, hanem önmagának köszöni.”⁵⁰

Erre, tehát a függetlenségre utalt Szűcs Sámuel is, amikor a pályaválasztása alkalmával „legszebb és legszabadabb” ügyvédkedésről írt.⁵¹ Közvetett módon, de erről írt Busbach Péter, amikor hangsúlyozta, hogy az ügyvédi pályán „mindent saját erejével, saját munkájával, támasz nélkül kell kiküzdenie.”⁵²

Kiválasztott szereplőink pályaválasztásában és motivációiban az is nagy szerepet játszott, hogy milyen akadályokat láttak a karrierépítés előtt. Szárazberky Nagy József számára a kilátások nem sok jóval kecsegtettek az 1820-as években, a család ismerőse, Debreczeni Sándor kezdő ügyvédként olyan szegény volt, hogy Szárazberky Nagy édesapja nyújtott neki kosztot és kvártélyt. Egy évtizeddel később Szűcs Sámuel családjában is fontos szerepet játszott a megszerzett végzettség anyagi biztonságot nyújtó jellege. A családfő, aki ügyvédként praktizált, és aki lényegében kisenemesi életszínvonalat tudott csak fenntartani, három fiát is ügyvédi pályára szánta. Az ügyvédi diplomához tehát társítottak egyfajta biztos alapot nyújtó attribútumot, de önmagában ez még nem lehetett megoldás

⁵⁰ Szárazberky Nagy 1931: 83.

⁵¹ Szűcs 2003: I. 148.

⁵² Busbach 1906: II. 123.

a középosztályi életszínvonal kiépítésére, főleg nem kezdő ügyvédek esetében. Egyáltalán nem volt mindegy ugyanis, hogy az ügyvédi diplomával mely városban, milyen ismeretségi körrel kívánt valaki irodát nyitni. Szárazberky Nagy is így értelmezte az előtte álló helyzetet, amikor kézhez vette diplomáját:

„Midőn egy vagyontalan ifjú ember az ügyvédi levelet kezéhez kapta, akkor kellett életpályát választani és a gondtalan ifjúkorból, a vidám jurátusi életből a komoly életbe átlépén, rendszerint nyugtalanítani szokta az ifjú embert a jövődönék bizonytalansága. Ezt én is tapasztaltam. Eszembe jutott az öreg Szántónak tanácsa, hogy ha gazdag ügyvéd akarok lenni, Temesvárra menjek.”⁵³

Ezzel szemben nem Temesvárra, hanem egy még virágzóbb városba, Pestre készült, hogy itt szerezzen kapcsolatokat és itt legyen ügyvéd. Szűcs Sámuel is hasonló indíttatásból költözött Pestre, annak tudatában, hogy a kezdő ügyvédeknek itt sem könnyű a megélhetés, az érvényesülés:

„Az ügyvédnek Pesten tágas mezeje van, de a' bődögülés mind e' mellett is nehéz, mert jobbra, balra szerencse várók' serege áll, 's annak megnyerésére, pártfogás, ajánlatás, 's világbani ügyesség legbiztosabb eszközök, ki ezeket nélkülözi, szerencséje felől elülhet.”⁵⁴

Szűcs is úgy látta, hogy számos pártfogó és jó kapcsolatok szükségeltetnek egy praxis megnyitásához, ám míg vidéken „a rágalom, 's pletyka ellen senki” sem volt védve, a fővárosban számos „külömbféle mezők” álltak a pályakezdő ügyvédek rendelkezésére.⁵⁵

Az 1850-es években önálló ügyvédként érvényesülni, főleg sikeres pályát építeni továbbra sem volt egyszerű Pesten. Busbach Péter ezt nem a saját példáján, hanem egy ismerősének történetén keresztül tárja elénk. Visszaemlékezése szerint az 1850-es évek derekán felkereste egy régi családi ismerős, aki középbirtokos nemesi család sarja volt. A fiatalember arra a kérdésre, hogy mivel foglalkozik, a következőt válaszolta:

„Ügyvédi pályára adom magamat — mond. Apám nem ért rá neveléssel foglalkozni és jó anyám nem ismerte a nevelés jelentőségét. Így nőttem fel. S most apám meghalt, szüleim az úrbíriséggel elvesztették minden vagyonukat; az úrbéri kárpótlás nagyobb része adósságokra ment el; ami megmaradt, az jó anyám élete fentartására kell, én tehát munkára vagyok utalva, hogy megélhessek. Ezért most itt Pesten ügyvédkedni fogok.”⁵⁶

⁵³ Szárazberky Nagy 1931: 52.

⁵⁴ Szűcs 2003: I. 100.

⁵⁵ Szűcs 2003: I. 100.

⁵⁶ Busbach 1906: II. 42.

Busbach nem tudta sok jóval biztatni ismerősét az ügyvédi pályafutás megindításával kapcsolatban, véleménye szerint „a ki vidékről jó és itt a kereskedő világgal összeköttetései nincsenek”,⁵⁷ súlyos nehézségek árán tudott csak praxist vinni. Figyelemreméltó, hogy a szintén kezdő Busbach nem általánosságban beszélt a kapcsolati tőke fontosságáról, hanem kifejezetten a „kereskedő világot” említette, mint egy Pesten nem ismert, nemesi birtokoscsaládból származó ügyvéd pályafutásának alappillérét. Mindezek az észrevételek arra irányítják a figyelmet, hogy az 1830–40–50-es években az ügyvédi tevékenységre az egyik legalkalmasabb helyszín Pest volt, minden hátrányával együtt. Egyrészt a kapcsolatok, a „kereskedő világgal” való összeköttetés, másrészt a vidéki „rágalmak és pletykák”, tehát a közvélemény elől való elrejtőzés egyaránt arra utal, hogy kialakulóban volt egy új szakmai közeg. Ez a közeg lényegében térbeli lenyomata a professzionalizáció meginduló folyamatának, mely lehetőséget nyújtott a betelepülő, fiatal, karrierjük elején álló ügyvédeknek.

Utolsó szempontként érdemes kitekinteni arra, hogy mennyire látták kifizetődőnek az ügyvédi tevékenységet, főfoglalkozásként meg lehetett-e élni az ügyvédi praxisból. Ez a kérdés természetesen már szóba került, hiszen szorosán összekapcsolódik az előbb felvázolt tendenciákkal. Néhány eset mindenesetre azt példázza, hogy már a reformkorban számolhattak az ügyvédek tetemes bevételekkel. Splény Béla memoárjában hosszasan ír a család „teljes, korlátlan, általános meghatalmazással” bíró ügyvédjéről, a mézeskalácsos – tehát gyaníthatóan közrendű – édesapától származó Máhr Antalról. Az ügyvéd nem csak a peres ügyeket, de a gazdasági és a pénzügyi teendőket is ellátta a Splény család megbízásából, „eleintén 400, később 600 forint rendes fizetés mellett.”⁵⁸ A családi ismeretség ráadásul további ügyfeleket és jövedelmet hozott a fiatal ügyvédnek, 1834-ben a Beckers család több százezer forintos örökségének kezelését is Máhr vállalta el, a Splény család beajánlásának köszönhetően.⁵⁹ Szárazberky Nagynak szintén 600 Ft-ot kínáltak fel, amikor szóba került a jogi tanácsadói állás a Bács vármegyei szolgabíró mellett.⁶⁰ Csorba Géza sikertelen, rövid életű praxisa(i)nak kudarca talán éppen az anyagi bizonytalanságokra vezethetők vissza. A naplóból kiolvasható elbeszélés szerint leginkább az anyagi tőke hiányzott Csorba Gézának a sikeres ügyvédi iroda megindításához. 1873 októberében, az ügyvédi vizsgát követően legalábbis ez képezte vita tárgyát a családon belül:

„Ekkor megkérdő apától, hogy mit és mennyit akar vagy szándékozik v[agy] fog nekem adni? Apa azt mondá, hiszen minden az övé. Igen ám, a sok semmi az enyém! Köszönöm szépen. Géza tovább forszírozta a dolgot, hogy miután ő irodát akar

⁵⁷ Busbach 1906: II. 42.

⁵⁸ Splény 1984: I. 124–125.

⁵⁹ Splény 1984: I. 179.

⁶⁰ Szárazberky Nagy 1931: 52.

nyitni, neki ahhoz pénz kell, s előhozta Kozma nyilatkozatát a házassági szerződést illetőleg stb.”⁶¹

Egy ügyvédi praxis megindítása tehát jelentős befektetést igényelt, ráadásul e tevékenység anyagi vonatkozásában a hangsúly a kiszámíthatóságon van, egy praxis esetében ugyanis meghatározó volt az ügyvédi díjak késedelmes kifizetése, vagy éppen a képviselt felek fizetéseképtelensége.

* * *

Még számos kulcsélményt, értelmezési szempontot kiemelhetnék az elemzés mondanivalójának alátámasztásához. Arról azonban nem szabad megfeledkezni, hogy sokszor maga a környezet, az élethelyzet vagy éppen az idő zárja ki a lehetőségét annak, hogy a hipotetikusként megfogalmazott kérdés és szempont előkerüljön a kútfőkben.⁶² A történelemtől alkotott elképzelésünk ráadásul akkor sem változna, ha tömegével bukkannának fel ügyvédek és jogászok által jegyzett „puha” források, hiába is lenne számszerűleg több naplónk, visszaemlékezésünk bizonyos korszakokból.⁶³ A régebbi elképzelések meghaladása a módszertani arzenál felfrissítéséből fakadhat, és természetesen az értelmezési keretek átalakításából. Ennek világos példáját figyelhettük meg abban a kutatásban, mely a középosztályi, illetve dzsentri problémakör tárgyalása kapcsán arra vállalkozott, hogy az alanyok naplójában a rendies és nemesi vonásokat, valamint a polgári szerepeket egymáshoz viszonyítsa.⁶⁴

Itt most némileg más jellegű elemzésre tettem kísérletet. Az elsődleges kérdés sem a hivatáshoz való viszonyulás kapcsán fogalmazódott meg. A 19. századból válogatott személyes forrásokat kizárólag azon a szemüvegen keresztül olvastam, mely a pályaválasztás dilemmáiról, az ügyvédi hivatás iránti elköteleződés mozzanatáról láttat összetett történeti képet. Ehhez tartozóan nem feledkezhetünk meg arról, hogy az ügyvédi és más állások, így a közhivatali pozíciók közötti váltás messze nem volt egyirányú vagy visszafordíthatatlan, a két, sok szempontból különböző, ám a végzettség miatt mégis összefonódó hivatás közötti dilemma valós probléma a megidézett szereplők élettörténetében. Hiszen ahhoz, hogy valaki elnyerje az ügyvédi diplomát, többet kellett tanulnia és hosszabb ideig volt szükséges gyakornokoskodnia, mint ha egyszerűen a hivatali ranglétra legaljáról kezdte volna meg karrierjét.

A hivatásválasztás előtt állók dilemmája borússá is festhette várakozási horizontjukat. Az ügyvédi praxishoz nem volt elég a diploma megszerzése, szükség volt személyes kapcsolatokra, potenciális kliensekre, megfelelő helyismeretre. Egy

⁶¹ Táncsics–Csorba 1994: 105.

⁶² Egy másik korszakból választott példával élve, a II. világháborús gyereknaplókban nem biztos, hogy gyakran fogunk találkozni a fiatalok jövőképevel, ismerve a háborús viszonyokat és körülményeket. Kunt 2017: 9–27, 69, 110–111, 183.

⁶³ Kövér 2017: 249.

⁶⁴ Gyáni 2000.

ügyvédi praxishoz irodahelyiség, irodai berendezés, személyzet, tehát tőkebefektetés szükségeltetett, az alacsonyabb társadalmi rétegekből érkezők, ahogy az több helyütt olvasható volt, még akkor sem jártak kitaposott utakon, ha a felmenő, az édesapa is az ügyvédi hivatást űzte. Ami kiemelendő a professzionalizáció szemzőgéből, hogy már a korszak elején, a 19. század első felében megjelent az a nézet, mely az ügyvédi tevékenységre úgy tekintett, mint egész embert kívánó hivatásra, „pályára”. Ez együtt járhatott akár a közhivatalok átpolitizáltságától való félelemmel, a „hivatal nem viselés” eszméjével is, de megjelenhetett úgy is, mint a „bizonyosság édes érzete”, a „nemesebb, tiszteletreméltóbb ambíció”, a legszebb és legszabadabb pálya. Ezek a megnyilatkozások egyértelmű jelei voltak annak, hogy bár a megélhetés, a létbizonytalanság, összefoglalóan tehát a tapasztalati tér sokszor kétségessé tette az önálló ügyvédi praxis fenntartását, a kiválogatott személyes források szinte kivétel nélkül szóltak egy olyan pontról, egy olyan kulcsmozzanatról, mely alkalommal szereplőink vallottak az ügyvédi hivatás iránti elköteleződésükről. A kútfőkben nem olvasható terminológiát alkalmazva, horizontjukon egy hivatás képe lebegett, mely után bevallottan vágyakoztak.

Bár a századfordulós állapotokra ezúttal kevés alkalommal tudtam hivatkozni, erre az időszakra már több generáció élettörténete bizonyította, hogy a korábbi horizont (a független és biztos megélhetést nyújtó szabad ügyvédkedés) nem is olyan távoli, melyekre itt most forráshiány miatt nem térhettem ki, tapasztalás lett. A század második felétől kezdve immár nem férhetett több kérdőjel az ügyvédi professzió hivatásszerűségéhez vagy akár „művészi jellegéhez”.⁶⁵ Mindezek fényében újraértékelésre várnak azok a megközelítések, melyek határozott választóvonalat tételeztek fel az ügyvédi és a közhivatali állások, valamint a nemesi és közrendű ügyvédek között. Egyrészt a század első felében jól látható módon még nincs lehatárolva az ügyvédi tevékenység, számos ügyvéd táblabíró is egyben, sokan a vármegye szolgálatában állnak. Másrészt nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy jogászokról, ügyvédi diplomásokról, vagy gyakorló ügyvédekről beszélünk. Az eddigi megközelítések többnyire a végzettséget tekintették mérföldkönek, jogászokról és ügyvédekről nagy általánosságban beszéltek, a személyes források és élettörténetek azonban felhívják a figyelmet, hogy a pályaválasztást egyszerre sok tényező befolyásolja, a „pályák” közötti váltás miértjei pedig csakis egyéni szinten megragadhatók. Ugyan a publicisztika állítása szerint a századfordulón megjelenő vallásfelekezeti törésvonal esetét itt most nem tudtam példázni, lévén nem leltem zsidó vallású ügyvéd egodokumentumára, a fent szereplő ügyvédek változatos társadalmi állása arra mutat rá, hogy az ügyvédi hivatás iránti elköteleződés kevésbé vezethető vissza a társadalmi származásra. Egyesek „búvóhelyként”, mások pedig egész életük értelmeként tekintettek az ügyvédkedésre, függetlenül felmenőik foglalkozásától, vallásától, vagy akár szülőhelyüktől. A zsidó vallású ügyvédek hivatáson belüli jelentőségét,

⁶⁵ Erről: Vészi–Wagner 1929.

illetve rétegződését vélhetően a generációváltás felől közelítő empirikus kutatások lesznek hivatottak megnyugtatóan tisztázni.

Bizonyos jelenségek, melyek szorosan kötődnek a professzionalizáció folyamatához, szembetűnő módon hiányoztak a most felidézett forrásokból. A kollegialitás, a szolidaritás hiánya akár azzal is összefüggésbe hozható, hogy a reformkorban, de még az 1850-es években sem sikerült az ügyvédeknek egy szakmai társulást, egy egyesületet életre hívni. E kulcsmomentumok alulreprezentáltságához tartozik, hogy az ügyvédi tevékenységet a pályatársak munkája alacsony mértékben befolyásolja.⁶⁶ Ezzel szemben kitüntetett helyre került egy olyan tényező, mely alapjaiban határozta meg az ügyvédek életét, mint hivatásszerű tevékenységet. Nem másról van itt szó, mint a hivatás függetlenségéről. Ahhoz, hogy az ügyvéd a megbízók érdekeit a lehető legmagasabb szinten tudja képviselni, szükség van a minden irányból való függetlenségre. A vármegyei és a minisztériumi hivatali állások, valamint az önálló praxis közötti választás sok esetben nem jelentett mást, mint a szakmai függetlenség szereplőink általi átértékelését. Az ügyvédek ugyanis nem csak, hogy alkalmazásban nem állhattak, de anyagilag is függetlennek kellett lenniük, hogy fenntartsák praxisukat, hogy szegényebbeket is képviselhessenek. Amint ezt nem látták biztosítottnak, igyekeztek karriercéljaikat újrafogalmazni. A függetlenséghez természetesen az is hozzátartozott, hogy a „rágalom, ’s pletyka ellen” megtalálják a megfelelő eszközöket, a közvéleménnyel szembeni állásfoglalások ugyancsak feltételezték a független ügyvédi működést.

A személyes forrásokban szinte mindenhol a függetlenségre való törekvéstről olvashatunk, néha közvetett, néha pedig explicit módon. A professzionalizáció folyamatának „alulról” való pártázása felhívta a figyelmet arra, hogy az ügyvédi pálya iránti vágyakozás egyáltalán nem mozgott együtt a hivatás intézménytörténetében bekövetkezett változásokkal, a professzionalizáció személyes, „alulról” építkező folyamata más időintervallumot feltételez, mint a hagyományos korszakolások. Az ügyvédi pályára készülők ugyanis mind a 19. század első felében, mind a neoabszolutizmus évei alatt, mind pedig a dualizmus időszakában nem mást vártak el ettől a tevékenységtől, mint hogy az szabad és független legyen.

FORRÁSOK

- Alexy Lajos 2014: *Életemnek legemlékezetesebb éve. Alexy Lajos naplója 1848-ban.* (Közread. Helle Mária.) Balassi, Budapest.
- Arató Jenő 2007: *Életem (1891–1979). Dr. vitéz Arató Jenő naplója.* Magánkiadás, h. n. <http://www.csongor6.fw.hu/Neus12/index2.htm> – utolsó letöltés: 2022. július 4.
- Busbach Péter 1906: *Egy viharos emberöltő. Korrajz.* I–II. kötet. Kilián, Budapest.
- Harrer Ferenc 1968: *Egy magyar polgár élete.* I. kötet. Gondolat, Budapest.

⁶⁶ Wilensky 2010 [1964]: 46.

- Splény Béla 1984: *Splény Béla emlékiratai*. I–II. kötet. (S. a. r. Fábri Anna.) (Nemzet és emlékezet.) Magvető, Budapest.
- Szárászberky Nagy József 1931: *Szárászberky Nagy József (1800–1878) emlékjegyzetei*. Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Szűcs Sámuel 2003: *Szűcs Sámuel naplói*. I. kötet (1835–1864), II. kötet (1865–1889). (S. a. r. Kilián István.) Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc.
- Táncsics Eszter – Csorba Géza 1994: *Táncsics Eszter és Csorba Géza naplója*. (Szerk. Búza Péter.) Széphalom Könyvműhely, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ámán Ildikó 2020: *A felsőfokú oktatási igazgatás története Magyarországon, különös tekintettel a jogászképzésre. Fejezetek a kolozsvári és a szegedi jogi oktatás köréből*. (PhD-disszertáció.) Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Szeged.
- Balázs Magdolna 1986: A középszintű közigazgatási apparátus személyi állományának vizsgálata. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 116–124.
- Benedek Gábor 1987: A minisztériumi tisztviselők mobilitása a dualizmus idején. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1986. szeptember 28–30.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.) Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 391–397.
- Benedek Gábor 2001: Szakszerűsödés és mobilitás a dualizmuskori bürokráciában. In: Sasfi Csaba (szerk.): *Írástörténet – szakszerűsödés. A Hajnal István Kör velemi konferenciája 1992. szeptember 10–12.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 6.) Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 141–148.
- Bibó István 1986 [1947]: Értelmiség és szakszerűség. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. kötet (1945–1949). Magvető, Budapest, 505–523.
- Bourdieu, Pierre 2002: Az életrajzi illúzió. In: Uő: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. (Ford. Berkovits Balázs.) Napvilág, Budapest, 68–76.
- Burrage, Michael 1990: Introduction: the Professions in Sociology and History. In: Burrage, Michael – Torstendahl, Rolf (eds): *Professions in Theory and History. Rethinking the Study of the Professions*. Sage, London – Newbury Park – New Delhi, 1–23.
- Degré Alajos 1984: Ügyvédképzés Magyarországon a polgári korban. In: Kovács Kálmán (szerk.): *A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében*. (Jogtörténeti Értekezések 14.) ELTE Jogtörténeti Tanszék, Budapest, 57–72.
- Degré Alajos 2006: Ügyvédképzés Magyarországon a polgári korban. *Jogtörténeti Szemle* (21.) 3. 15–22.
- Eckhart Ferenc 1936: *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935*. II. kötet. Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest.
- Gerhard Péter 2010: A politika személyessége. *Budapesti Negyed* (18.) 68. 181–209.
- Gerhard Péter 2014: *Választói magatartás a Tisza Kálmán-korszakban Pesten*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest.

- Gyáni Gábor 1996: Egy budapesti polgárcsalád 470 napja. *Budapesti Negyed* (4.) 4. 125–152.
- Gyáni Gábor 2000: A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása. In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest, 145–161.
- Hajnal István 1942: Az osztálytársadalom. In: Miskolczy Gyula (szerk.): *Az új Magyarország*. (Magyar művelődéstörténet 5.) Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 165–200.
- Halmos Károly – Szívós Erika 2010: Doktor úr, tanár úr, főszerkesztő asszony: a hivatások a köztudatban és a modern történetírásban. *Korall* (11.) 42. 5–18.
- K. Horváth Zsolt 2015: Naplók és memoárok mint lehetséges történelmek. Az 1848–49-es emlékezések történeti képe és olvasási dilemmái. In: K. Horváth Zsolt: *Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához*. Kijárat, Budapest, 21–43.
- Karády Viktor 1997: *Zsidóság, modernizáció, asszimiláció. Tanulmányok*. Cserépfalvi, Budapest.
- Karády Viktor 2005: Zsidóság és modernizáció a történelmi Magyarországon. In: Varga László (szerk.): *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Pannonica–Habsburg Történeti Intézet, [Budapest], 190–217.
- Keller Márkus 2010: *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban*. (A múlt ösvényén.) L'Harmattan, Budapest.
- Keller Márkus – Kiss Zsuzsanna 2021: Hivatások autonómiája. *Replika* (32.) 119–120. 7–16. <https://doi.org/10.32564/119-120.1>
- Korsósnné Delacasse Krisztina 2006: Az ügyvédi kamarák létrehozásának okai és körülményei. In: Mezey Barna – Révész T. Mihály (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapjára*. (Libri Amicorum 25.) Gondolat, Budapest, 324–340.
- Korsósnné Delacasse Krisztina 2012: *Az ügyvédi kamarák megszületése Magyarországon*. (Institutiones Juris, Dialóg Campus Szakkönyvek.) Dialóg – PTE ÁJK, Budapest – Pécs.
- Koselleck, Reinhart 2003: 'Tapasztalati tér' és 'várakozási horizont' – két történeti kategória. In: Uő: *Az elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, Budapest, 401–430.
- Kovács M. Mária 2001: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Helikon, [Budapest].
- Kövér György 2011: Én-azonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés. *Soproni Szemle* (65.) 3. 219–242.
- Kövér György 2017: „Puha” források – „kemény” tények. Naplók és visszaemlékezések a társadalomtörténetben. *Soproni Szemle* (71.) 3. 235–249.
- Králik Lajos 1903: *A magyar ügyvédség. Az ügyvédi kar*. I–II. kötet. Franklin-társulat, Budapest.
- Kun László 1895: *A magyar ügyvédség története. Politikai s társadalmi tekintetben, a legrégibb időktől maig, párhuzamban a bírósági szervezet fejlődésével*. Weisz testvérek, Budapest.
- Kunt Gergely 2017: *Kamasztükrök. A hosszú negyvenes évek társadalmi képzetei fiatalok naplóiban*. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 7.) Korall, Budapest.
- Ladányi Andor 2007: *Törekvések, kísérletek a jogászképzés reformjára 1890–1944*. (Jogtörténeti Értekezések 34.) Gondolat, Budapest.

- Lejeune, Philippe 2003: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásai-ból.* (Szerk. Z. Varga Zoltán.) (Szöveg és emlékezet. Sorozatszerkesztő: Kónya Anikó) L'Harmattan, Budapest.
- Magos Gergely 2017: Mérlegen a hivatások. A professzionalizációs paradigma historiográfija. *Aetas* (32.) 2. 138–157.
- Nagy Endre 1981: A dzsentroid hivatalnok a Monarchia korában. In: Domonkos Alajos – Horváth István – Kovács Anna – Praznovszky Mihály – Szvircek Ferenc – Zólyomi József (szerk.): *Nógrád megyei múzeumok évkönyve VII.* Salgótarján, 147–162.
- Navratil Szonja 2014: *A jogászai hivatásrendek története Magyarországon (1868/1869–1937).* (ELTE Jogi Kari Tudomány 25.) Eötvös, Budapest.
- Németh László 2006: Ügyvédek Zalában 1850–1875. *Jogtörténeti Szemle* (21.) 1. 32–43.
- Németh László 2008: Ügyvédek Nagykanizsán (1850–1875). In: Kaposi Zoltán (szerk.): *A polgárosodó Nagykanizsa a 19. század második felében.* Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata, Nagykanizsa, 99–114.
- Niedermüller Péter 1988: Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnografia* (98.) 376–389.
- Pálfy, Zoltán 2008: Ethno-confessional Patterns of the Choice of Study Paths among Transylvanian Students of Law and Medicine (1900–1919). In: Karady, Victor – Török, Borbála Zsuzsanna (eds.): *Cultural Dimensions of Elite Formation in Transylvania (1770–1950).* Ethnocultural Diversity Resource Center, Cluj–Napoca, 36–64.
- Pap József 2016: Rokonok. Családi kapcsolati hálózatok a dualizmus kori Heves vármegye főszolgabírói karában. In: Pap József – Tóth Árpád (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 28.) Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 468–485.
- Rainer M. János 2018: *Századosok.* Osiris – OSZK, Budapest.
- Révész Mihály é. n: *Táncsics Mihály és kora.* II. kötet. Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, Budapest.
- Rokolya Gábor 2013: *A közjegyzői intézmény fejlődése a polgári korban.* (Jogtörténeti értekezések 42.) Gondolat, Budapest.
- Sasfi Csaba 2001: Az oktatás társadalomtörténeti megközelítése: négy dunántúli nemesifjú kiművelése a reformkorban. *Korall* (2.) 3–4. 20–52.
- Schweitzer Gábor 2005: „A fiatalság muzsikál szívünkben.” Jogásélet a Pécsi Püspöki Joglyceum falain belül és kívül a 19–20. század fordulóján. *Pécsi Szemle* (8.) 4. 56–65.
- Siegrist, Hannes 2021: Professzionális autonómia a modern társadalomban, tudományban és kultúrában. *Replika* (32.) 119–120. 17–36. [Eredetileg: Siegrist, Hannes 2014: Professionelle Autonomie in der modernen Gesellschaft, Wissenschaft und Kultur. Einführung. In: Müller, Dietmar – Siegrist, Hannes (Hgg.): *Professionen, Eigentum und Staat. Europäische Entwicklungen im Vergleich, 19. und 20. Jahrhundert.* (Moderne Europäische Geschichte 8.) Wallstein Verlag, Göttingen, 15–38.]
- Sugarman, David 1993: Simple Images and Complex Realities. English Lawyers and Their Relationship to Business and Politics, 1750–1950. *Law and History Review* (11.) 2. 257–301. <https://doi.org/10.2307/743616>
- Szabó Dániel 1991: Századfordulós azonosulásformák. Állam-, hivatalnok- vagy politikai identitás. *Valóság* (34.) 11. 23–32.
- Szabó Béla 1995: A jogászság és a jogászképzés története. In: Szabó Béla (szerk.): *Bevezetés a jog- és államtudományokba.* (Prudentia Iuris 2.) Bíbor, Miskolc, 164–198.

- Szende Pál 1912: A magyar ügyvédség válsága. *Huszedik Század. Társadalomtudományi és Szociálpolitikai Szemle*. XXV. kötet. (13.) 1. 29–43, 194–206.
- Szívós Erika 2000: Kartársak és harcostársak. Vázlat a professzionalizáció magyarországi történetéhez. In: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.): *A mester-ség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Osiris, Budapest, 33–59.
- Varga Endre 1937: A hivatásos ügyvédi osztály kialakulása. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. 1937. május 27.* Budapest, 625–642.
- Vészi Mátyás – Wagner Lilla 1929: *Az ügyvédi hivatás művészete*. Grill, Budapest.
- Viczián Zsófia 2006: „Nemzettségünk eredete” – egy nemesi genealógia a 19. századból. In: Czoch Gábor – Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 141–163.
- Vörös Károly 1985: Egy gömöri nemzetőr két hete 1848 decemberében. Alexy Lajos naplója. In: Csorba Csaba (szerk.): *Borsodi Levéltári Évkönyv 5.* Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 727–746.
- Weis István 2013 [1930]: *A mai magyar társadalom*. (Szerk. Petrás Éva.) (Társadalombiztosítási Könyvtár) Gondolat, Budapest.
- Wilensky, Harold L. 2010 [1964]: Minden szakma hivatás? *Korall* (11.) 42. 19–53.

Buzinkay Géza

„Fönkelt önérzettel határozám el magamat a nevelői pályára”

*Ney Ferenc (1814–1889) pedagógusi életútja**

Ney Ferenc neve pedagógusként maradt fenn: a kisdednevelés, az óvodai rendszer egyik magyarországi megteremtőjeként, illetve élete második felében a pesti reáltanoda igazgatójaként. Mégis, vajon milyen értelemben használható vele kapcsolatban a hivatásos pedagógus meghatározás? Erre próbálunk válaszolni pályájának, működésének, működési területeinek nyomon követésével, amire lehetőséget nyújt *Emlékezések* címmel 1874 és 1881 között megírt, egykorú periodikákban több részletben csak töredékesen publikált, ám kéziratban családjánál egészében fennmaradt memoárjainak feldolgozása.

Pedagógusi működése a magyar történelemnek arra az időszakára esett, amikor meg kellett teremteni egy polgárivá váló állam legfontosabb működési felteleteit, igazgatási területeit és intézményeit, sőt a magyar nemzetet a saját modern nyelvével együtt. Ennek a teremtő munkának a kevés felkészült szakember mellett többnyire az éppen felismert szükségletre azonnali választ adó amatőrrei, megszállott munkálkodói és lelkes propagálói voltak. Közéjük tartozott a tanítók, tanárok, pedagógusok azon nemzedéke, amelyik a 19. század első kétharmadában működött, s amelyik elkezdett nevelési és oktatási elveket hirdetni saját esetleges tájékozódásai alapján, hozzáfogott külföldi – elsősorban német – példák megismeréséhez, valamint az oktatási intézmények, felekezetek és földrajzi távolságok szerint nagyon széttagolt szakma összefogásához, megszervezéséhez, ami egyébként is a korszellem és szakmai működés jellegzetes formája volt ekkoriban.

A modernizáló munka felismert szükségleteiből következett a nyugtalan kapkodás, az egyéni megoldások és kombinációk alkalmazása, ami a professzionalizációt megelőző stádiumnak tekinthető. A kiegyezés kora előtti magyar pedagógiatörténet jeles alakjai, még ha valahol folytattak is pedagógiai tanulmányokat – a pesti egyetemen az 1814 óta leginkább virtuálisan működő felsőbb neveléstan (*pedagogia sublimior*) hallgatóiként, vagy a sárospataki főiskolán, illetve hosszabb-rövidebb németországi utakon, ahol általában inkább csak körülnéztek tájékozódásként –, rendszeres képzésben nem részesültek, és ebből következően működésük sem rendszerezett ismeretanyagra épült. Az 1848 előtti időszakot, a reformkort tekintve három kivétel nevezhető meg: a pesti evangélikus gimnázium igazgatója,

* A tanulmány az NKFI FK 132451 sz. *A professzionalizáció története Magyarországon a 19–20. században európai kontextusban* c. projekt támogatásával valósult meg.

Tavasi Lajos, a pesti egyetem első, 1848-ban kinevezett tanára, Peregriny Elek, illetve bizonyos mértékig maga Ney Ferenc.

Halála után néhány évvel Neyt Négyesy László, a századforduló jelentős irodalmára, esztétája mint Vörösmarty-epigont méltatta:

„Irodalmi és társadalmi hatásának tetőpontján a tanárkodása (1857) előtti időszakban állt; azóta egész lelkével intézete fejlesztésének s a középiskola ügyének élt, míg előbb a kisdednevelés kérdéseivel foglalkozott leginkább. Általán minden nemes célú társadalmi mozgalom hivei közt találta.”¹

Ney irodalmi működésének emléke azóta elhalványult, tagadhatatlan művelődéstörténeti értékei ellenére.

Ney Ferenc (1814–1889), bár apja soproni kereskedő volt, Pesten született a céhrendszer felbomlásának korában. Anyja, apja gondjaira bízva, rövid idő után elhagyta. Sopronban pár évig iparos nevelőszülő gondoskodott róla, aztán a szombathelyi premontrei iskola diákja lett, ahol bekapcsolódott a Magyar Társaság tevékenységébe mint annak titkára. Apja kívánságára orvosi tanulmányokat kellett kezdenie Bécsben és Pesten, de egy év után Pozsonyban jogi tanulmányokra tért át – s ezalatt ő is annak a jurátusokból álló körnek lett a tagja, amelyik kézírással sokszorosította Kossuth Lajos *Országgyűlési Tudósításait*. Az 1830-as években arisztokrata családoknál lett nevelő: Lányi Imre Ung vármegyei főispánnál, aztán a Beethoven mecénásaként ismert gr. Brunszvik Ferencnél Martonvásáron, és végül gr. Sztáray Albertnél a Zemplén megyei Nagymihályban. Közel egy évtizedig tartó nevelősege alatt sok nyelvet megtanult, a gazdag főúri könyvtárakban európai látóköri műveltséget szerzett, 1843 tavaszán pedig a pesti egyetemen „magánvizsgálaton” letette a paedagogia sublimior vizsgát. Miközben kifejlődött nemzeti hivatástudata, kiterjedt ismeretsegekre tett szert, mind a többi főúri család nevelői körében – ami jelentős részben a következő évtizedek vezető értelmiségét jelentette, egyetemi tanároktól miniszterig –, mind pedig néhány befolyásos közszereplőt illetően.

Az 1840-es évtized elején a *Világ* című hírlap segédszerkesztője lett. Még a reformkor idején megírta az első magyar tudományos-fantasztikus regényt (*Utazás a Holdba*, 1836), pedagógiai cikkeket alkotott, feltűnt a Nemzeti Színház szerzőjeként saját darabjaival és Rossini, Mozart, Beethoven operák szövegeinek első magyarra fordítójaként; 1846–1848-ban a Döbrentei Gábor-féle Szobormű-Egylet, 1847 és 1854 között a Marastoni Jakab-féle Festészeti Akadémiát Gyámolóó Egyesület titkára, a negyvenes években a Pesti Műegylet választmányának tagja volt, majd az évtized második felében pályázati úton elnyerte a Kisdedóvó-Képző igazgatói állását. Ekkoriban szinte minden nemzeti egyesület, társaság tagja lett. 1848-ban nemzetőr főhadnagy volt a Radikál Kör légiójában, a Terézváros képviselője, pedagógusként pedig az első magyar Egyetemes Tanügyi Kongresszus

¹ N[égyesy] 1896: 157–158.

elnöke. Forradalmi tevékenysége miatt 1849 őszén közel két hónapra az Újépület fogja lett, házkutatásokat követő kihallgatásokat kellett kiállnia.

1857-től a pesti Főreáltanoda (a mai Eötvös József Gimnázium) magyar tanára, majd igazgatója lett. A több mint negyed századon át tartó igazgatósága alatt alakult magyar intézménnyé az addig német tannyelvű reáliskola, és emelkedett Pestnek a piaristák mellett legjobb iskolájává. A forradalom alatt, majd a kiegyezéstől kezdve tagja a Fővárosi Bizottságnak (közgyűlés), a budapesti képviselőválasztások elnöke, 1866-tól a budapesti, majd az országos tanáregylet elnöke. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta 1858-ban, írói és pedagógusi jubileumára pedig megkapta a magyar nemességet, címerében írói és pedagógusi szimbólumokkal: a nyitott könyvre fektetett lúdtollal és a tisztaságot jelképező hattyúval.

Gazdag irodalmi működése számos területre kiterjedt a költészettől regényírás, esszé és műkritikán át az említett színművekig és néhány fontos opera szöveggönyvének fordításáig; az 1850-es években népszerű volt háromkötetes *Matild és Olga* című romantikus regénye.

Ney Ferenc pályájának sajátosságai részben családi viszonyaiból származhattak, abból, hogy (gyerekkori tudomása szerint) nem volt anyja, több nevelőszülő után az egyszerre túlzottan szigorú és túlzottan ambiciózus apja nevelte – leginkább kényeztetve, hogy kompenzálja sajátos „árvaságát”, amikor vele élt „névleges nevelőanya” –, és végül egy szerzetesrend által működtetett iskolában, a szombathelyi premonstreieknél talált egy időre tartós közösségre. Igényelte és számontartotta, hogy osztályelső legyen, érdekelték a nyelvek, amelyeket – mintegy tucatnyit – különböző szinteken elsajátított és használt (még hosszú latin tanköteményt is írt) –, és többször említi, hogy első hallásra megjegyezte tanárai előadásait, így a vizsgákra való felkészülése sem jelentett nehézséget. A gimnáziumot és lyceumot sikerélményekkel, meglegedett öntudattal fejezte be: „Visszatekintvén immár bevezett eddigi pályámra okom vala magammal teljesen meglegedni” – írta 1880 elején.² Másfelől gyerek- és fiatalkori, a családjához kapcsolódó élményei alakíthatták ki benne azt a meggyőződést, hogy meghatározó jelentősége van annak, ha valaki következetes nevelési elvek hatása alatt, stabil családban nő fel, és azt is, hogy lényegében csak saját magára számíthat – a nevelési elvek kialakításában is. *Emlékezéseiben* hangsúlyozottan szólt saját emlékeinek tanulságairól, mint amelyek emberi és pedagógiai elveit formálták, s ezekről írva, ritkán idézett pedagógiai vonatkozású irodalmat, bár nagy volt a (szak)irodalmi tájékozottsága, viszont ezekből származó ismereteit saját rendszerébe, önmaga által ki-munkált összefüggésekbe illesztette.

² Ney 1874–1881: 39.

A LYCEUMI KORREPETITOR ÉS EGYETEMI NÖVENDEK (1831–1833)

„Szokott foglalkozásom: tanulás és tanítás. Már a negyedik osztálytól kezdve korrepetitoroskodtam”³ – idézte fel Ney. *Emlékezéseiben* 1831-et nevezte meg tanári pályája kezdetének, amikor Szombathelyen a lyceum tanulójaként feladatul kapta, hogy horvát diákokat tanítson magyarra, mint „kis professzor”.

Szombathelyi diák korában alkalmilag több életpálya lehetőségének gondolata tűnt fel előtte. Egy kispap barátját látogatva ismerkedett meg a papi szemnáriumi élettel, de a „belviszonyok és életmód megismerése nagyon lelohasztá papsági kedvemet”, emlékezett.

„[Aztán] más oldalról az ismerős megyei urak, kiknek biztatására eljárom a megyei gyűlésekre is, nagyon szépnek füstögették az ügyvédi pályát, s a »honoratior«-i állást a társadalomban. Menjek el juristának, egyre ezt hajtogatták. De atyám nem tágitott a lelkébe csontosodott gondolattól, hogy orvosra kell lennem. [...] elveszem majd egy gazdag gyógyszerész lányát feleségül s úr leszek.”⁴

„A nevelésre mindig kiváló hajlamom volt, Szombathelyen mint 6k iskolás horvátországi ifjakat tanítottam magyar nyelvre. Ugyanezt tettem mint első évi filozofus. A filozofia⁵ 2k évében pedig Bittnicz Lajos tanár helyetteseül 39 horvát és német tanuló társamnak rendes felolvasásokat tartottam – ex cathedra. – Pesten létemkor a paedagogiai leckéket jártam [az egyetemen – B.G.]. Midőn ezt megírom atyámnak, anynyira megijedt szegény, hogy azt írja nekem: 'hagyj fel a paedagogiával! azért voltál-e olly jeles deák, hogy végre iskolamester légy? A kikkel csak közlöttem a dolgot, mind rosszalják. Olly ész, mint a tiéd, többet érdemel holmi praceptorságnál.' – De vonzalmam végre is a pályára hítt.”⁶

Pedagógusi pályára lépése ennél a leírásnál kevésbé volt rendezett: az *Emlékezések* szövege alapján pesti joghallgató korában számára vonzó alternatívának látszott az ügyvédi pálya. Ennek lehetőségét apjának üzleti csődje törte ketté.

1814-ben, ugyanabban az évben, amikor Ney született, az uralkodó kinevezte a neveléstudomány (*paedagogia sublimior*) első tanárát a pesti tudományegyetemre. Az 1844-ig latin nyelven oktatott, két féléves, vizsgaköteles tárgy rendszerezett elméleti pedagógiát nyújtott leendő lelkipásztoroknak és gimnáziumi tanároknak, Milde és Niemeyer kötelező tananyagul előírt művei alapján.⁷ Ennek akár az is lehetett volna a következménye, hogy két évtizeddel később a pedagógusi hivatást választó ifjú egyetemi diplomával indulhasson el a tanári

³ Ney 1874–1881: 28.

⁴ Ney 1874–1881: 36, 6.

⁵ A *Ratio educationis* szerint szervezett gimnázium legmagasabb két kurzusának elnevezése.

⁶ Ney 1843–1853: 6.

⁷ Németh 2002: 86. Niemeyer ismeretét többször említi Ney, de Mildének még a neve sem fordul elő *Emlékezéseiben*.

pályán. Csakhogy az 1824/25. tanévtől a közel fél évszázadig csak helyettes tanárokat foglalkoztató képzés olyan kevés publicitással működött, hogy még az sem feltétlenül talált rá, aki kifejezetten érdeklődött iránta. Ney Ferenc úgy emlékezett, hogy „Ifjonti hajlamaim és gyakorlatom a paedagogia felé hajtottak s ha akkor már létezik tanárképző intézet, okvetlenül annak karjaiba vetem vala magamat.”⁸ De egyelőre nem tudott a létezéséről annak ellenére sem, hogy ugyan ezen az egyetemen volt (orvostan)hallgató.

A HÁZI NEVELŐ (1833–1840)

Ney sokat írt, köztük több visszaemlékezést, és gyakran reflektált saját korábbi nézeteire, tetteire, pályájának alakulására. 1843 és 1853 között vezette *Életrajzok* című naplószerű, egyúttal önelemző és gyermekei fejlődését-nevelését megörökítő jegyzeteit. Ebben emlékezett arra, hogy 1833. június elején, 19 éves korában, apjának az üzleti tönkremenését tudató levele nyomán kezdte meg első házi nevelői működését Lányi Imre Ung vármegyei főispán családjánál. Ney Ferenc maga általában ettől az időtől, 1833-tól számította pedagógusi pályája kezdetét.

Ez a számítás azonban visszatekintés eredménye volt: a pedagógusi életpálya vonzása valóban újra és újra megjelent élete során, de úgy látszik, hogy egy saját döntés következtetés követése helyett inkább a körülmények – hajlamai felől tekintve szerencsés – alakulásának eredményeként került előtérbe. Másfelől viszont az is igaz, hogy első ismert publikációja már elég korán, 22 éves korában, a házi nevelést, annak lehetőségeit és adottságait elemezte, és nevelői éve idején lendült neki az írásnak, hosszú költeményeket, verses leveleket, sőt antik tárgyú színdarabot is írt disztichonban.

1836-ban jelent meg első nevelői eszmefuttatása: házitanítói tapasztalatairól, ezek során leszűrt elveiről ötrészes írásban számolt be a *Rajzolatokban*.⁹ Gyakorlatiasan szólt nevelési szituációkról és saját, néha általánosított megoldásairól, többször idézve latin klasszikusokat, de nem hivatkozva a nevelési irodalom korabeli kánonjára. Fiatalságának tudatában és kevés tapasztalatának elismerésével indította írását, mondván:

„Ne gondoljuk épen, hogy elődeink már mindent tettek, nekünk semmi teendőt nem hagyva, de ne is bízzuk el magunkat, mintha szüntelen újat teremteni képesek volnánk, hisz sok hiba, mint a’ divat, több évtized vagy század után önmagát ismétli. [...] Egy futó tekintettel járok keresztül csekély tapasztalásomon, és azokat már fennálló szabályokhoz alkalmaztatva, szabadon közlöm vélekedésemet azon reménnyel, hogy ama hiányok talán felfedeztetések után el fognak enyészni, s így őszinteségem több hasznot szülhet mint kellemetlenséget.”¹⁰

⁸ Ney 1874–1881: 51.

⁹ Ney 1836a.

¹⁰ Ney 1836a: (24.)

Azonban hiába reménykedett: visszhangként ingerült, személyeskedő támadást kapott egy feltehetőleg álnevű nevelőtől, aki valamiképp kapcsolódhatott ekkori nevelői környezetéhez, a martonvásári Brunsvick-kastély személyzetéhez. A kioktató a pedagógiai irodalom nagy neveinek felsorolásával kezdte, majd így folytatta:

„Ney ur mintegy 22-23 éves fiatal ember, ’s 18 hónap óta egy fő házbeli 8 éves fiu mellett nevelő; előbb pedig hasonló minőségben talán szint annyi ideig egy más nagy tekintetű házban foglalatoskodott.

Tehát illy rövid idő alatt, ’s illy fiatal korban volt a ’ szerzőnek szerencséje a ’ nevelés’ terhes pályáján annyi tapasztalást, annyi kincset gyűjteni, hogy azt – rajta és társain elkövetett igaztalanságokkal fölpipezve – a ’ közönség’ elibe terjeszteni kötelességének tartotta!

Olly fönséges tudomány’ fészkeből, mint a ’ nevelés, illy gyenge szárnyakkal kirepenni sokkal nagyobb bátorság, sem mint fényes sikerre vezethetne, ’s a ’ társaság’ köszönetét megérdemleni képes volna.”¹¹

Cikksorozatával tehát Ney Ferenc is belekerült a reformkor türelmetlen és többször inkább sérelmi, hiúsági indulatból, mintsem tárgyyszerű ismeretekből kikerekedő vitái közé. A támadást higgadtan utasította vissza, a szerkesztő pedig megvédte,¹² de a támadás hangneme, a fiatal kora miatti kioktatása alkalmas lehetett arra, hogy figyelme időlegesen ismét másfelé forduljon. Gyermekeveléssel összefüggésbe hozható következő publikációja csak 7 évvel később jelent meg,¹³ majd 1845-től vált rendszeressé, ami arra mutat, hogy a Kisdedóvóban elnyert állása hozta meg egyúttal az óvodai neveléssel összefüggő rendszeres irodalmi működését is.

Ney szövevényes, önmagát, hivatását és megélhetését egyszerre kereső életútjában valóban mintegy vezérmotívumként volt jelen a tanítói-tanári tájékozódás, méghozzá apja kitartó, az orvosi pályaválasztást néha a kényszerítés határát súroló előírása ellenében. Ám a pedagógusi pálya annál inkább is nehéz kérdésnek látszott, hiszen társadalmi tekintélye alig volt, legfeljebb iskolafenntartó egyházak, tanítórendek tekintettek rá és gondozták fontos életpályaként. Ney végül kényszerből választotta joghallgató korában a házitanítást, amikor apja csődbe jutott, és nem tudta tovább finanszírozni fia tanulását – ám széleskörű tájékozódásai még ekkor is többféle életpálya választására irányultak. Ezek mellett, majd helyett, lassan formálódott ki és került a fő helyre a pedagógusi pályaválasztás, mint elsősorban nevelői hivatás, és csupán azt erősítő funkcióban az oktatás.

Már házi nevelői időszakában, életének húszas éveiben sokat, tudatosan foglalkoztatta tanítványjaiban a nemzeti szellem elültetésének a lehetősége és módszere, amit összekötött a közéleti szerepvállalás lehetőségeinek keresésével.

¹¹ Komor 1836: 269.

¹² Vö. Ney 1836b: 350.

¹³ Ney 1843.

1839 nyarára visszatekintve írta *Emlékezéseiben*, amikor a gr. Sztáray család gyermekeinek nevelőjeként a családdal Pozsonyban volt az országgyűlés idejére, más arisztokrata követek gyerekeinek nevelőivel együtt:

„A nevelők közt csakugyan némi testületies szellem lüktetési valának érezhetők[...] Úgy látszik, mintha készülöben volna azon acél gyűrű, mely »polgári önérzet«-ül összefoglalná egy csoportba azokat, kik mint a haza főbb családjai serdülő ifjúságának vezetői némi tekintetre is lehetnének érdemesek »polgári jogok« gyakorlatának szempontjából. Nem csekélyebb dologról vala szó, mint választói jog igényléséről a hongyülési követek választásakor.»¹⁴

Itt szorosabban együttműködtek és tervezgettek Horváth Mihállyal (a gr. Keglevich család nevelőjével) és Kunoss Endrével (a gr. Zichy, majd gr. Batthyány családnál nevelősködő), fiatalon meghalt költővel. *Országgyűlési Lant* címmel verses röpiratot is kiadtak álneven, ám politikai törekvéseik rövid távon kudarcot vallottak.

Ney nemzeti szellemű nevelői működése – ami néhányszor összetűzésbe keverte őt a szülőkkel – tanítványai 1848–49-es szerepléseit tekintve mégis hatásos volt: egyikük, Lányi István huszár főhadnagyként harcolt, ami után megtorlást is elszenvedett, a másik, gr. Sztáray László joghallgatóként honvédnek állt, majd emigrálni kényszerült.

Miután 1841 nyarán megkérte leendő felesége, Piliszy Angelika kezét azzal a feltétellel, hogy feleségül veszi „mihelyt olly állást szerzek, melly a családi megélhetést biztosítja”, augusztus végén távozott utolsó nevelői állomáshelyéről. „Augustus 26kán elhagytam N. Mihált, Pestre menendő, minden biztosított kilátás nélkül” – jegyezte fel.¹⁵

„Visszatekintéseim nyugalmát megzavará némileg a nevelővé létemkor nyilatkozott föltétel: nevelővé lettem, s az fogok maradni. Ime, most úgy hagyám el a kedves kis várost, hogy mindent összevetve ez alig lesz lehetséges. De hát csak magánnevelés, házi nevelés lehetséges-e? Hát a nép tömegei nem vehetnék hasznát működésemmnek?”

Gyakran ismétlődő, súlyos kételyek nyomasztották, amelyekre a szakmai válaszokat romantikus szépírói lelkülettel vegyítette: „Érdemes volt-e közel kilenc évet (1833–1841) nevelői pályán töltenem?” – tette fel a kérdést az *Emlékezésekben*, és egy teljes fejezetet szánt ennek megválaszolására.

„Azért tanulmányozám-e át a pedagógok egész sorát, Basedowtól Diesterwegig, Salzmannától Benekeig, Pestalozzittól Szilassy Jánosig és Locke, Schleiermacher, Fénelon, Lafontaine, Chateaubriand, Rousseau, Fejér György stb. műveit, hogy végre

¹⁴ Ney 1874–1881: 127.

¹⁵ Ney 1843–1853: 11.

is mindezek megannyi vádló árnyak gyanánt vonuljanak el mellettem, tompa síri hangon rebegeve: »Te nem értettél« – »félre értettél« – »balul magyaráztál« – »cserben hagytál« – »elárultál« stb. [...]

Nem! Az a kivonat, melyet mindezekből magamnak megalkoték, oly összefüggő láncolatot, oly gyöngysort képeze, melynek minden lánc-szeme [...] elvül állotta meg helyét, úgy, hogy teljes önérzetével bírtam annak, miszerint sem ennek, sem amannak nem vagyok sem rabszolgája, sem uszály vivője, sem föltétlen bálványimádója, hanem [...] valóban önálló rendszerré tudtam összefűzni elméleteimet önnön gyakorlati használatomra. [...]

Tanítást és nevelést, didaxist és pedagógiát minden lépten-nyomon szoros összefüggésben törekedtem alkalmazni. Tanításkor mindent apróra megmagyaráztam oly világosan, hogy lehetetlen meg nem érteni, intéskor mindig hivatkozáim példákra az életből, a történelemből, a világrendszerből. S nem esett fogékonytalan talajra intő, kérő, buzdító szavam. [...]

Amint megvillant vala agyamban [...] ez a gondolat: »Hát ha a nép tömegei vehetnék hasznát nevelői munkásságomnak?« – azonnal ki valék békülve eddigi küzdelmeimmel, azonnal egyensúlyba állott belső és külső lényem: [...] Mert [...] a magyar nyelv tanítása szakadatlan láncszemekkel fűződött szünetelő pedagógiai s folyton éber s mindig éberebb nemzeti érzelmű munkásságomhoz. [...] Így tehát a tanítási működés teljes folytonosságban húzódik át életemen 1831 óta.”¹⁶

A következő három év állás-, illetve hivatáskereséssel telt – de az idő felénél sor került az esküvőre is. Előbb gr. Dessewffy Aurél – aki még a Sztáray-kastélyban ismerte meg őt – segédszerkesztői megbízást ajánlott neki a *Világ* című hírlapjánál, amely 1844-ig jelent meg. Ez alatt az idő alatt Ney a *Honderű* és az *Életképek* többé-kevésbé rendszeres publicistája is lett, alkalmilag pedig megjelentek írásai a kor legtöbb újságjában, hetilapjában is. Mégsem vált főfoglalkozású hírlapíróvá. Nemcsak azért, mert ilyen foglalkozási forma akkor még nem volt, hanem azért is, mert alternatívát kínált számára a színház iránti érdeklődése és az alig néhány éve felépült Nemzeti Színház tartós szükséglete bemutatható, a reformkori nyilvánosság főszereplői közé tartozó színészeknek méltó fellépéseket biztosító eredeti és fordított színdarabokra, operákra. 1843–1844-ben itt mutatták be két darabját: Laborfalvi Róza jutalomjátékaként a *Silvio* címűt („eredeti dráma 5 felvonásban”), amit a *Kalandor* című „látványos népi színmű 3 fölvonásban” színrevitele követett. Ezzel elnyerte az 1843. évi 50 arany pályadíjat. Ugyanekkor *A féltés* című hatalmas, 1396 sorból álló, 48 oldalas tankölteménye elnyerte a Kisfaludy Társaság 15 arany pályadíját. Mindezek sikereket és alkalmilag jelentős pénzüsségeket jelentettek, ugyanakkor társadalmilag kitágult a mozgástere is, ami leginkább az irodalmi élet irányába vonzotta.

¹⁶ Ney 1874–1881: 139–141. Az 1831. évszám tollhiba lehet, helyesen 1833.

„A kör tehát, melyben ekkor mozogtam, egészen más színezetű vala a korábbinál. Nem csak tisztességes, de tisztos, emelkedett lelkű, hazafias szellemű, tevékeny, munkás, művelt kör. Az evvel való érintkezés felújítá, felbuzdítá, megedzé bennem az »írói« vágyat.”¹⁷

Mégis sürgetővé tette az ebből való kilépést – immár családostként, hamarosan első fia megszületésével – a biztonságos megélhetés felelősségének kényszere. Az 1830-as években nevelőként évi 400 forint fizetést és teljes ellátást kapott, amit eleinte rendkívül gazdag javadalmazásnak érzékelt, hiszen előtte, orvostanhallgatóként mindössze havi 1 forintjába került a szobabérlés, és 10 forintba az előfizetett ebéd.¹⁸ Sztárayéknál, az 1840-es évek elején már évente 100 forinttal emelkedett a fizetése. Amikor aztán néhány évig a *Világ* című lap munkatársa lett, ott 40 forint havidíjat keresett, amiből „bizony nem nagy tőkét lehet gyűjteni – a majdani háztartásra”, ennek nyomán mérte fel a kilátásait, bár éppen ekkoriban kezdett anyagilag is kifizetődő foglalkozássá válni az újságírás és lapszerkesztés.¹⁹ A továbblépés irányát azonban ismét a nevelői hivatás iránti elköteleződése jelölte ki. Kisfiáról az jutott eszébe, hogy:

„Nevelni! Ah... Most kezdődik az élet rendeltetésének legnemesebb megoldása. Most lesz alkalmam érvényesíteni mindazt, amit Heinrothtól, Niemyertől, Denzeltől²⁰ s a többi fölkent lelkű írótól tanultam, amit önmagam tapasztalataiból, önnön elveimből, önalkottam szabályaimból szerves egészé fűztem össze. Most lesz módom bebizonyítani, mi másokkal szemben, annyi ellenkező hatások bojtortájai, tövisi közt nem sikerülhetett, bebizonyítani, hogy ideálom nem álom, hogy tudok nevelni.”²¹

Ennek érdekében befejezte korábban megkezdett pedagógiai tanulmányait a pesti egyetemen, és 1843 áprilisában latin nyelven magánvizsgát tett a tárgy helyettes tanára, Reseta János előtt.

Egy évre rá elnyerte a Kisdédóvó-képző igazgatói állását, amivel végleg elkötelezte magát, visszatért korábbi pedagógusi vonzalmának terére. Úgy érezte, hogy megérkezett. *Emlékezéseiben* lelkesen írta:

„Mindezzel foglalkozni, egymáshoz fűzni nyelvtant, alaktant, számtant, földrajzot, természetrajzot, természettant, egészségtant, erkölcsant és neveléstant, s mindezeket összefűzni az általános módszertan selyemfonalával, mindezek fölött lobogtatni a hazai érdek, a nemzetiség faklyáját, mert Magyarország népének művelődését

¹⁷ Ney 1874–1881: 128.

¹⁸ Ney 1874–1881: 42–43, 60.

¹⁹ Ney 1874–1881: 151; Buzinkay 2016: 83.

²⁰ Heinroth, Johann Christian August (1773–1843) német orvos, a pszichiátria első professzora; Niemyer, August Hermann (1754–1828) porosz protestáns teológus, író, pedagógus és oktatáspolitikus, a hallei egyetem rektora; Denzel, Bernhard Gottlieb (1773–1838) német pedagógus, Pestalozzi rendszerének dél-németországi átültetője.

²¹ Ney 1874–1881: 175.

akarjuk előmozdítani a kisednevelés szent munkájával; mindezt elmondani, nem csak tanítani, magyarázni, nemcsak taglalni, részletezni, hanem magasabb szempontból buzdítani, ösztönözni, lelkesíteni is: ez a vezérlő tanárnak, a képző igazgatónak egyik legnemesebb élvezete!”²²

Tehát a kisednevelésre mint a nevelés hierarchiájának első lépcsőjére tekintett, amely igazi értelmét a nemzetnevelésben, az ország népének kiművelésében nyeri el.

A KISDEDÓVÓ IGAZGATÓJA (1844–1862)

A pedagógusi pálya interiorizációjában a hajlammal, a tájékozódással azonos súlylyal jelent meg a családalapítással szükségessé vált kapcsolódás egy intézményhez, ami 1844. augusztus 19-én történt meg azzal, hogy pályázat útján elnyerte a Kisedóvó-intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület, és ezzel együtt a Kisedóvó-képző igazgatói állását. Ennek jelentőségét így örökítette meg *Emlékezésben*:

„Egy egész kisedvilág tárula föl előttem, midőn 1844 augusztus hó 19-én – hétfői napon – gróf Festetics Leó, mint az akkori Kisedóvó intézeteket Magyarországon terjesztő egyesület elnöke bevezetett s beiktatott a képző intézet újon megválasztott igazgatójává. [...]

A pályázat egészen szabályszerűen folyt le [...]. Zárt helyen írásbeli dolgozatok, elméleti előadás az egyesületi választmány előtt s végre próbagyakorlat a kisedekkel. Csak ketten valánk pályázók; a harmadik – későbbi benső barátom Tavasi Lajos²³ – elállt pályázó szándékától. [...]

Tehát megint itt a régi kerékvágás: a rég óhajtott nevelési út. Tizenhét esztendeig tapostam ez utat; tizenhét évig működtem az intézet kebelében. Mennyi öröndetes óra! mennyi élvezet! És mennyi harc és keserűség! De boldog voltam mindvégig. Kettős, sőt hármas irányban nyílt meg előttem a működés tere.

A leendő kisednevelők, kisedóvók, elméleti és gyakorlati képzése, s a kisedek oktató nevelése egyfelől, az egyesület ügyeinek felkarolása s előmozdítása, hogy a kisedóvás ügye országszerte mentől jobban felvirágozhassék, másfelől. Mi szép, mi lélekemelő hármas feladat oly embernek, ki életét a nevelés érdekeinek szentelék, kiben a nevelő és tanító sohasem szunnyadt, még akkor sem, mikor külsőleg e működési köréből kilépettnék lenni látszott. [...] [M]ég hírlapírói működésében is gyakran a nevelő elvei szólaltak meg tollam alatt a társadalmi viszonyokkal szemben.”²⁴

²² Ney 1874–1881: 175.

²³ Tavasi (Tavassy) Lajos (1814–1877) pedagógiai író, evangélikus gimnáziumi tanár, főúri családoknál nevelő. Hamarosan a pesti evangélikus gimnázium tanára lett; visszalépése talán ezzel függött össze.

²⁴ Ney 1874–1881: 170.

Ekkor kezdte felfűzni saját életútját a pedagógusi pályára, egyelőre annak első lépcsőfokára. Előző magánnevelői tapasztalatainak mintegy előkészítő, megalapozó munkáját láthatta az intézet kisgyermek-nevelői munkájában, amelynek a tartalmát így azonnal fel tudta vázolni:

„Igen, fogékonyá kell tenni, alkalmassá kell képezni a fiatal lelki erőt, hogy többféle, sokféle ismeretekkel meg tudjon birkózni. Végre is egy főirány fog kiválni a többi közül, melyen a gyermek, az ifjú vonzalommal, előszeretettel halad: s a többi, nem ezen főirányba eső ismeret megannyi támogató segédeszközül fog szolgálni. De hogy ez lehetővé váljék: kellőképen elő kell készíteni a szellemi földet a termő magnak befogadására s azoknak csiráztatására.

S ez az előkészítő munka jutott a kisednevelés terének.

Ki valóban akar nevelni tudni, annak a kisednevelésen kell kezdenie, és saját családi otthonában is a nevelést eme rendszer alapelveire kell fektetnie. Nevelni akkor is, mikor oktatunk, oktatni akkor is, mikor nevelünk: ebben áll e felülmúlhatatlan művészetnek a titka.”²⁵

A forradalmat és annak megtorlását is túlélve, bár egyre nehezebb körülmények között 1862. januárig, közel 18 évig megmaradt a Kisednevelő-képző igazgatója. Ez az időszak lett munkásságának máig leginkább számontartott és értékelt része, aminek alapján a magyar kisednevelés, óvodaügy egyik hazai megalapítójaként (és az óvoda szó elterjesztőjeként) őrizte meg emlékét a neveléstörténet.

Az *Emlékeésekben* bemutatja hajnalban kezdődő napi beosztását, a leendő gyermeknevelőknek tartott előadásokat, majd a játékos foglalkozásokat a „kisedekkel”, emellett pedig a reformkor utolsó, a forradalomba torkolló szakaszának megfeszített tempójú irodalmi, színházi és közszerepléseit, amiket csak a forradalom és szabadságharc bukása és az azt követő megtorlások függesztettek fel hosszabb időre. Ez mutatja meg legvilágosabban, hogy számára a nevelői hivatás valójában a magyar honpolgár nevelését jelentette, és ennek szolgálatába helyezte az életkornak megfelelő nevelési módszereket és intézményeket. Visszatekintve nevelői pályájára, úgy fogalmazott, hogy „némi eszményies ábrándozással határozám el magamat a nevelői pályára, arra, hogy másokat neveljek derék honpolgárává a hazának, nemesebb tagjaivá az emberiségnek.”²⁶

Nevelői nézeteit is ekkoriban összegezte és 1848 áprilisában publikálta *A népnevelés hatása Magyarhon népeinek erkölcsiségére* címmel. A kötet elnyerte a Tudományos Akadémia pályadíját. Ney a művet 1847. február-márciusban írta, a jegyzeteket pedig 1848. januárban, „s így e könyvnek mind régibb mind újabbkori része még az özönelőtti időből való”,²⁷ állapította meg a kinyomtatás előtt, április 20-i dátummal hozzátoldott *Utóhangban*.

²⁵ Ney 1874–1881: 171.

²⁶ Ney 1874–1881: 142.

²⁷ Ney 1848: 176.

A kötet tárgyaként az erkölcsi nevelést nevezte meg. Feszesen szerkesztett két nagy részből áll, és minden vonatkozásban hangsúlyozottan „köznépről” és köznevelésről beszél, ennek megfelelően a felsőbb társadalmi rétegekről csak kitekintő megjegyzéseket tesz (amelyek alapján véve kritikusak, sőt elítélőek). A mű első száz oldala *A nép erkölcsi állapot minősége s annak okai* címen a nevelést meghatározó tényezőket veszi sorra: az egyes nemzetiségek tulajdonságait (lényegileg a nemzeti sztereotípiák sorolása, számos kritikai kiegészítéssel, a népesebb, az országban elterjedtebb nemzetiségek esetében régiónkénti vagy megyéenkénti megkülönböztetéssel), az „életmód”, vagyis a társadalmi hovatartozás befolyását, s az ezeket „idomító” tényezőket, mint a vallás, a politikai helyzet, a kor és nem meghatározó szerepét. Végül abból a szempontból figyeli meg a „nép erkölcsi állapotát”, hogy mi az, ami benne a környezet hatása, illetve mi a nevelés eredménye.

A „nemzetiség” körében a magyar, német, szláv, oláh, zsidóság, cigányok „köznépi” csoportjait különbözteti meg. Az „életmód”, azaz a társadalom alsó csoportjai szerint: „mezei nép” (parasztság), „mesterlegények”, „cseládság”, „nap-szamosok”, „kóbor nyeglék” (cirkuszosok, vásári mutatványosok, panoptikumok, a ponyva-üzlet működtetői – vagyis a mulattatók, a „szórakoztatóipar” működtetői), és végül a koldusok, tolvajok.

A kötet második része *A köznép célszerűbb erkölcsi nevelésére kínáló módok* címen a tulajdonképpeni pedagógiai munkát vizsgálja. Sorra veszi a „népnevelés elveit”, a tanodai módszereket és eszközöket az épületektől, az iskolai gyűjteményeken, tanítási modorokon és a tanítókon át a népnevelési törvényig, illetve a pénzalapig; külön fejezetet szánva a speciális intézményeknek: a kisdédóvásnak és a leánynevelésnek.

Mivel Ney a felsőbb osztályokkal nem foglalkozik, a nemességről alkotott plebejus véleményét nem a társadalmi csoportokról szólva mondja el, hanem a *Politikai helyzet befolyása* alcím alatt:

„Nem titok, miként nálunk a nemességnek olly – s pedig számos töredéke van, melly lakhelye, foglalkozása, életmódja és műveltségénél fogva határozottan az alsóbb néposztályhoz tartozik. Igen, de ő tudja s érzi, pedig kellenén túl is érzi, hogy kiváltságos, a nemesi rendhez számíttatik. E kiváltsága, e nemessége lesz kísértő és csábító szellemévé. Azt hiszi, hogy nemes ember létére külön anyagból készült mint a szegény pór; e felfuvalkodásában megvető, durva és kegyetlen lesz a paraszt irányában: azt hiszi, hogy ős apák e szép hont vérrel azért szereztek neki, hogy ő azt csak bámulja és őrizze; a megfeszített munka és szorgalom a pórnak való; ez ön hittségében tunyává, henyévé lesz, tudatlan marad, és feneketlen szegénységbe süljed. De éppen ezen szegénykedése sújtja a köznevet a lehető legocsmányabb bélyeggel: a vesztegetés és lélekvásárlás pár húzasért, pár pint borért nyílt és kész vásárt talál. Így történik, hogy a közrendű vagy is földművelő magyar nemes az erkölcsstelenségnek néhány olly

vonásával bővelkedik, mellyekkel egyéb közrendűek, főleg a magyar rendű földművelők nem bírnak [...]”²⁸

Bár az *Utóhang*ban arról írt, hogy a forradalom előtt számos kérdésben túlzottan homályosan, óvatosan kellett fogalmaznia, mégis meglepően nyílt és kritikus hangjában nem nehéz felfedezni Eötvös József csak a közelmúltban, 1844-ben megjelent regényének, *A falu jegyzőjének* hatását a társadalmi egyenlőtlenségekről és elnyomásról írva.

„Egyet mindazonáltal nem mellőzhetek, sőt különösebben ki kell emelnem, s az a teljes politikai elnyomottság állapota. Minél több teher súlyosodik valaki nyakára, minél kevesebb a személyes szabadság gyakorlata, szóval, minél nagyobb az aránytalanság jog és kötelesség között, annál inkább megromlik az erkölcsi érzelem, annál undorítóbb módon tompul meg az erény-fogékonyság. [...] S csudálhatni-e, ha a százados elnyomatás s butítás járma alatt nyögő, ezernyi teherrel zsarolt, majd teljes jogtalanságban sínylő oláh, szláv, és zsidó népségek egyes töredékei majd egészen levetkezétek azon nemesebb bélyeget, mellyről istennek legfőbb földi teremtményére ismerhetni? [...] Oh az emberi s polgári jogok köréből száműzetés marczangoló érzete költi fel [az] ember lelkében amaz átkos szörnyeteget, melly a szerencsétlent mindaddig űzi, [...] míg nyomorának égető fájdalmait egy pálinka-üstben egyhítni, vagy más birtokának fellobogó lángjain merengő gyönyörben elcsitítani reményli. S ez erkölcsi romlás nemzedékről nemzedékre átszarmazván, később olly fokot ér, mellyen már gépies megszokottság s mintegy kiírthatlan másod természet alakjában tűnik fel. De nem, nem szabad olly ál-okoskodással megnyugtatni magunkat, mintha már veszve volna minden javítási erőködés. Ki kell irtanunk e dúló szörnyeket, az emberiség ezen pokoli ellenségeit, az állati tespedést, és állati szenvedélyeket: kiirtandjuk pedig mind nyájunknak mindnyájunk általi nevelésével!”²⁹

„Mintegy látnoki sejtelem”-nek nevezi, hogy március 14-én a „nevelőtársai” által készített, Barabás Miklós által litografált portréja alá írta azt a három sort, amelyben a „nevelés tesz szabaddá, nevelés tesz emberré!” megfogalmazás, azaz a szabadság és emberség jelszó szerepelt.³⁰ Sok mindent már másképpen írna most, március 15-e után, állítja. „A tanodán kívül ható tényezők legfőbbjeit – miket munkámban múlhatlanokul igényeltem – már megnyertük a nép

²⁸ Ney 1848: 71.

²⁹ Ney 1848: 72–73. Az *Utóhang* sok értékes információt tartalmaz a kiadásról és a forradalom következtében felmerülő tartalmi kérdésekről. Már március 15-e előtt a könyvnek nagyjából a fele ki volt nyomtatva, de csak több mint egy hónappal később jelent meg. „Marczcius 15-ke – életünk e legdicsebb napja – egészen új álláspontra helyezé nemzetünket. Ha most írnam munkámat, sokat máskép írnék, s máskép is írhatnék. Mindazáltal nem szégyenlem, hogy 13, s illetoleg 4 hónappal ezelőtt azt és úgy írtam, a mint a tisztelt olvasó előtt van, azon időszakban t.i. mikor arra is kellene gondolnom: hogy egészen hiába ne írjak, hanem olly köntöst adjak gondolatimnak, miszerint a mit mondok, napvilágot is láthasson.” Ney 1848: 176.

³⁰ Ney 1848: 143. (Félszámozás, helyesen 177.)

politikai felszabadulásában; s így kétséget nem szenved, hogy az élet nevelési hatása a népre igen nagyon javult.” Most már azt javasolná, hogy nevelési eszméit ne fokozatosan, hanem egyszerre vezessék be, „hogy egészen és rögtön kell megtörténni a köznevelési gyökeres reformnak a legalsóbb rétegektől kezdve fel a legmagasb tudományos nevelésig”. Most már nem mondaná, hogy „ohajtok”, hanem „egyenesen követelem” a nép, „a serdülő ifjúság” számára ismeretterjesztő művek, kézikönyvek kiadását; „testgyakorló intézetek” felállítását. Most már nyíltan kimondaná, hogy „az eddigi népnevelés iránya [...] rossz, és szándékos butításra czélzó mind positiv, mind negativ eszközeiben”. Az óvodákat (kisdede-óvást) pedig nem „jótékony szívű egyesek”-re bízna, hanem állami felügyelet alatt „az ország minden községe kisdedeinek illő óvatása s neveltetéséről gondoskodni tartozzék”.³¹ Most már kétség nélkül kimondaná a következőket:

„a zsidók emancipációját ohajtom s kívánom, de köznevelési elvek feltétele alatt: hogy a zsidó szünjék zsidó lenni, s alakuljon át mózes vallású magyarrá.³² S ezt annál határozottabban mondom ki, minél sajnosabban tűnt elő dicső forradalmunkat undokító ama középkori kinövése a szűkkeblűségnek, minél ocsmányabb és századunkat gyalázó a butaságnak ama harcza, melly legújabbban is a zsidók üldözését tűzte ki czélul. Szent egek! ezen többnyire szennyes érdek és kenyér-irigységtől izgatott emberek [...] vakult göggyökben magukat az istenség fölé helyezik.] Isten nem szégyenlé ezen gyarló töredékeny lényt – melyet embernek nevezünk – a maga képére[...] teremteni [...]; s íme a butaság göggyétől elkapott ember szégyenli a szinte isten képére alkott embert magához hasonlónak, embertársnak vallani, s vele jogokban osztozni.”³³

Az Utóhang befejezése is a forradalmi pedagógus hangján szólt, felkiáltójelekkel:

„Szabadság, egyenlőség, testvériség!
Emberiség, közneveltség, műveltség!”³⁴

Ney Ferenc itt felvázolt társadalomképe és kifejtett koncepciója bármennyire is ötévi Kisdedóvó intézeti működése után született, nem a kisdedonevelő pedagógusnak, hanem a nemzetnevelőnek az egész (magyar) társadalomra tekintő, polgárnevelő politikusi programja volt. Kezdetől fogva nem szaktárgyat kívánt tanítani, hanem embert, művelt polgárt és magyart akart nevelni. Tulajdonképpen ugyanez a célja maradt meg még reáliskolai igazgatói idejében is. Innen tekintve szerves folytatásként jelent meg feladatfelfogása másfél évtizeddel később, a reáltanoda igazgatásának átvételekor is, amikor így írt:

³¹ Ney 1848: 176–178.

³² Ennek értelmét a kötet más helyein, már korábban megadta: Ney 1848: 42, 44, 69.

³³ Ney 1848: 143, 114. (Félreszámozás, helyesen 177–178.)

³⁴ Ney 1848: 114. (Félreszámozás, helyesen 178.)

„A magyarságot megóvni, megőrizni, ha lehet, fejleszteni és terjeszteni is a német intézetben! Magyar szellemben való nevelését folytatni talán ezen kisdedeknek ott is, kiket a Valero-utcai szerény házban³⁵ vettem kezeim alá! Mily szépen összefüggő láncolata a tevékenységnek! A még serdülő koromban Szombathelyen lelkembe szivárgott mennyei harmat áldása, a nemzetiség ápolásának harmatja üdítőleg nedvesíté meg újra tevékenységem fonnyadni indult gyökerét.”³⁶

A PESTI REÁLTANODA MAGYAR TANÁRA ÉS IGAZGATÓJA

A Reáltanodában néhány évig még megtartotta magyar irodalom óráit is, ami egész tanári pályája során kiemelkedő fontosságú volt számára, és többet jelentett, mint a magyar irodalom nagyjainak megismertetése: a jó hazafiak nevelésének egyik legfontosabb eszköze. Azonban a Reáltanodában elsősorban diákjainak szemléletformáló igazgatójaként működött, amiről megemlékező beszédei, iskolája évkönyveiben megjelent, általában terjedelmes dolgozatai adhatnak képet. A főváros közoktatásügyének alakításában nyílt gondolkodású, európai látókörű oktatáspolitikusként vett részt.

A politikai függetlenség kérdését elválasztotta az „egyetemes, európai műveltségre” való törekvéstől, az Európához tartozás tudatától. Erről beszélt 1871. február 19-én az újonnan kinevezett vallás- és közoktatásügyi miniszter, Pauler Tivadar előtt:

„Nem lehetne Magyarország művelődésére nézve nagyobb veszély, nagyobb szerencsétlenség, mint az egyoldalúság és töredékesség. Nekünk feladatunk az európai műveltség színvonalára emelkedni, nemcsak azért, mivel oda eljutni akarunk; hanem s főleg azért, mivel oda feljutnunk okvetlenül kell, ha mint nemzet egyáltalán létezni, [...] csak fél századig is fennmaradni óhajtunk. [...] Minden különszerűségnek fel kell olvadnia az egyetemességben és viszont az egyetemességnek át kell melegítnie minden különszerűséget. Magyarország műveltségének egyetemessé kell lennie, úgy hogy minden szakmának meglegyenek saját emberei, saját szakférfiai: de minden szakférfiúnak áthatva kell lennie az egyetemesség elvétől, mely megóvja őt a kizárólagosságtól, mely szerént mindenki csak a maga szakmáját tartaná üdvre vezetőnek, a többit pedig fölöslegesnek vagy céltalannak hinné. Egyénben az egyoldalúság satnya szellemi élet: nemzetben erkölcsi halál.”³⁷

Néhány hónappal halála előtt, amikor már csak névlegesen volt a Reáltanoda igazgatója, Trefort Ágostonról – akivel személyes kapcsolata még 1848-ig nyúlt

³⁵ A Kisdedóvó-képző Intézet székháza a Terézvárosban.

³⁶ Ney 1874–1881: 184.

³⁷ Ney 1870: 25.

vissza – tartott emlékbeszédében az egyenjogúságról, a demokráciáról és az intézmények jelentőségéről beszélt iskolája diákjainak:

„Tanuljátok meg, hogy a szellemi tevékenység birodalmában nincs más rangfokozat, mint amelyet az erélyesebb, terjedelmesebb és hatásosabb tevékenység [...] teremthet. Itt nem a magasabb állású főtisztviselő s az egyszerű polgár, nem a miniszter s a szerény tanár állanak szemben egymással, hanem ember az emberrel, szellem a szellemmel, s az határoz a dologban: kit hová helyez a Gondviselés kedvezése, kit minő szereppel ruház fel a hivatásszerű szerencse, s ki mikép képes e szerepnek megfelelni. [...] Ebben áll a szellemvilág demokráciai szervezete.”

Majd arra emlékeztetett, hogy az intézmény-teremtés a haladás forrása, az az igazi hazaszeretet:

„[...] ha hajdan Jozuah harsonáira leomlottak Jerikó falai: Trefort kúrhangjaira fölépültek a műveltség bástyái, hogy azokon belül találja meg a nemzet az állandó lét igéretföldjét. – Nos hát, lehet-e ennél ékesenszólóbban szeretni a hazát?”³⁸

A millenniumi iskolatörténet felrótta Ney Ferencnek azt, hogy minden erénye és sikere ellenére nem sikerült a tanári testületben „önálló szellemet” teremtenie, „mely a reális irányú képzésért lelkesedve” biztosította volna ennek az új iskolatípusnak a jövőjét.³⁹ A kifogás egy reál szaktanár tollából rámutat arra, hogy a nagy támogatottság mellett is milyen feszültségek lappanghattak a tanári karban, és milyen nehéz lehetett íróként és magyar tanárként a reáliskolában fenntartania igazgatói tekintélyét. Holott éppen azt vetették a szemére, amivel a reáliskolák között egyedülállóan sokoldalú képzést, műveltséget biztosított a diákjainak.

Teljes értékű emberek nevelése volt Ney fő célja. Jól jelzik sikeres tanári, igazgatói tevékenységének színvonalát az általa vezetett iskola nagynevű tanárai – hogy csak néhányuk nevét említsük: a fizikus Aujeszky Lipót, a kémikus Balló Mátyás, a gyorsírás tanára Fenyvessy Adolf, Gerlóczy Zsigmond, az egészségtan tanára, a francia nyelv tanára a festőművészként is ismert Györök Leó, vagy a két kiemelkedő irodalmár, Péterfy Jenő és Riedl Frigyes – s a kezük közül kikerült diákok, akik nagyrészt olyan hivatásokat választottak, amelyekben éppen a sokoldalú műveltség, világlátás és ízlés tette őket kiemelkedővé.⁴⁰ Jellegzetesen ilyen terület az építészet. Ekkor volt a főreáliskola tanulója a századforduló nagy építész nemzedékének számos tagja, köztük Alpár Ignác, Baumgarten Sándor, Fellner Sándor, Freund Vilmos, Giergl Kálmán, Lechner Ödön, Pecz Samu, Quittner Zsigmond és Steindl Imre;⁴¹ és került ki a neves

³⁸ Ney 1888: 4, 12–13.

³⁹ Kemény 1897: 218.

⁴⁰ Gazdag névsorukat állította össze Vág 1990: 44–45.

⁴¹ „Tessék csak ezt a gyereknévsort elolvasni: Lechner Ödön, Schulek Frigyes, Steindl Imre, Pecz, Kauser, Gerster, hogy csak a régiek közül említsek néhány nevet. Hirtelen emlékeztünkbe

művészek közül Hubay Jenő, László Fülöp, Róth Miksa, Zala György; a Tudományos Akadémia néhány jelentős természettudósa, mint a vegyész Lengyel Béla, az orvos-vegyész Liebermann Leó, a fizikus Schuller Alajos szintén itt tanult, ahogy a főreál tanulói közül világszerte bizonyára a legismertebb, Herzl Tivadar, a zsidó állam megálmodója.

A pedagógus Ney Ferencről legutóbb, Vág Ottó tollából megjelent dolgozat az alábbi kérdést tette fel a tanárok és ez időszak tanulóinak névsorát áttekintve:

„[...] mit jeleznek ezek a névsorok a neveléstörténeti kutatás szempontjából? Jelzik egyrészt Ney Ferenc igazgatói stratégiájának egyes jellemzőit, törekvéseit a tanári testület fejlesztése terén, azt, hogy igyekezett kiváló szakembereket, alkotó pedagógusokat összegyűjteni [...]. De jelzik ezek a névsorok azt is, hogy a pesti polgárság bizalommal küldte tehetséges gyermekeit Ney iskolájába, továbbá jelzik azt is, hogy ez a Ney által szervezett tantestület sikeresen bontakoztatta ki a tanulóiban rejlő képességeket.”⁴²

Ney Ferenc pályája, saját áttekintése szerint, a pedagógusi életút kiteljesedése volt, amelyben a kisgyermek kortól a középiskoláig egymásra épültek a nevelés fokozatai. Viszont a professzionalizáció és a tanári referenciacsoportok felől tekintve működését, inkább a reformkor mindenés újítóinak sokoldalú tevékenységét ismerhetjük fel nála is. A 19. század második felének szakemberei – például a Főreáltanoda néhány tanára – felől tekintve pedig felismerhetőek nála a műkedvelőket vagy az arisztokrata közszereplőket is jellemző attitűdök, illetve az oktatáspolitikus feladatokat megnevező és célkitűző felfogása, amely az általa igazgatott iskola adott feladatainak végrehajtásán felülemelkedve egy nemzetet kívánt – nem annyira megújítani, mint inkább megeremteni.

Pedagógiai művelődésének forrásait úgy sorolta fel, mintha azok magánnevelői pályájához kapcsolódtak volna, és a tőlük tanultakkal, a velük vitatkozó elméleteivel szemben az igazi életcél számára a népnevelés felismerése hozta meg. Ebben az értelemben tekinthető pedagógiai elvei összefoglalásának az 1848-ban megjelent műve.

Ney Ferenc minden (lelki és ambícióbeli) elkötelezettsége mellett – vagy ellenére? – még nem professzionális tanár volt, hanem a Herder utáni évtizedek reformkori magyar hazafija, aki a nemzet kifejlesztésének sokféle területén működött, kísérletezett, olykor kapkodva; aki minden kipróbált tevékenységében „a haza üdvének” keresését látta. Amatőr kortársainak többségében nagyobb volt a lelkesedés, mint az erudíció, a tettvágy és a kitartás, s sokan elmerültek a képzeletükben konstruált csapongásban. Az „álmok álmodói” nemzedéke. Azonban Neyben valódi és kitartó „nemzetnevelői” buzgalom munkált, és éppen ez zárta ki, hogy olyan szaktanár legyen, mint a Reáltanoda tanárainak a többsége, másrészt viszont éppen ez a habitusa tette lehetővé, hogy iskolaigazgatóként a korban

villan a postatakarékpénztár palotája, a Halászbástya, a parlament, a lipótvárosi bazilika [...]

Ezek a gyerekek átépítették Budapest felét [...]. Lyka 1932: 514.

⁴² Vág 1990: 45.

még körülhatárolhatóan nem létező „oktatáspolitikus” is legyen, számottevően sikeres működéssel.

FORRÁSOK

- Komor Bencze 1836: Jegyzetek A' „házi nevelés' akadályai“ című értekezésre. *Rajzolatok a' társas élet és divatvilágból* (34.) 269.
- Ney [Ferenc] 1836a: A' házi nevelés' akadályiról. (1–5 rész.) *Rajzolatok a' társas élet és divatvilágból* (24–28.) 188–191, 193–197, 201–207, 211–214, 220–224.
- Ney Ferencz 1836b: Komor Bencze úrhoz. *Rajzolatok a' társas élet és divatvilágból* (44.) 350.
- Ney Ferenc 1843–1853: *Életszakok* (kézirat, a szerző tulajdona).
- Ney Ferencz 1843: *Ibolyák. Beszélyfüzér 8–12 éves gyermekek számára magyar és német nyelven.* Pest.
- Ney Ferencz 1848: *A népnevelés hatása Magyarhon népeinek erkölcsiségére.* Pest. <http://real-eod.mtak.hu/6822/> – utolsó letöltés: 2022. október 8.
- Ney Ferenc 1870: Adatok a pesti főreáltanodáról 1870/1-ben. In: Ney Ferenc (szerk.): *A Pest-városi nyilvános főreáltanoda tizenhetedik tudósítványa az 1870/71-ik tanév végén.* Budapest.
- Ney Ferenc 1874–1881: *Emlékezések* (kézirat, a szerző tulajdona).
- Ney Ferenc 1888: *Emlékünnepély... Trefort Ágoston... emlékének szentelve.* Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Buzinkay Géza 2016: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig.* Budapest.
- Kemény Xavér Ferencz 1897: *A budapesti IV. ker. közs[égi] főreáliskola története 1854–1896.* Budapest.
- Lyka Károly 1932: A IV. kerületi reál művészyerekei. *Új Idők* (38.) 43. 514.
- N[égyesy] L[ászló] 1896: Ney Ferenc. In: *Pallas Nagy Lexikon.* 13. kötet. Budapest, 157–158.
- Németh András 2002: *A magyar neveléstudomány fejlődése.* Osiris, Budapest. http://real.mtak.hu/36276/1/2011_0001_542_06_A_magyar_nevelestudomany_fejlodestortenete%20%281%29.pdf – utolsó letöltés: 2022. október 8.
- Vág Ottó 1990: Ney Ferenc (1814–1889). *Pedagógiai Szemle* (40.) 1. 38–46.

Detre Katalin

Egy jóházból való úrilány lehetőségei – emlékei tükrében*

„Első húsz esztendőmet már régóta el akartam mondani magamnak... Amikor ötvenéves lettem, úgy gondoltam, hogy elérkezett az ideje, kölcsönadtam mai tudatomat a gyermeknek s a leánynak, akiket valaha az elveszett idő mélyén hagytam, s akik az eltűnt idővel tűntek el maguk is. Életre hívtam őket fekete betűkkel, fehér papíron...”

Simone de Beauvoir

Jacques Revel szerint „minden egyes történelmi szereplő közvetlenül vagy közvetetten különböző dimenziójú és szintű, a leginkább lokálistól a leginkább globálisig terjedő folyamatokban vesz részt és ugyanilyen kontextusban szerepel”,¹ ezért a társadalomtörténet legújabb irányzatai a nagy társadalmi folyamatokat leíró hagyományos források mellett a mikroszinthez, vagyis az egyénhez kötődő személyes forrásokat – naplókat, levelezéseket, önéletrajzokat, szóban elbeszélt visszaemlékezéseket – is bevonnak a vizsgálatukba.

A privát történelem személyes forrásaiból kirajzolódnak az életút legfontosabb eseményei, a származás, az anyagi helyzet, az iskolázás, a pálya- és párválasztás tényei és szempontjai, a családi és az egyéni életstratégiák. A „kemény adatok” mellett képet kapunk a történelmi folyamatok számos szubjektív tényezőjéről: a társadalmi normák változásáról, az egyes társadalmi csoportok, generációk, társadalmi nemek, szakmák képviselőinek preferenciáiról, konfliktusairól, érdekérvényesítési lehetőségeiről.

Az itt következő esettanulmányban eredetileg Preisich Irén gyógytornász (1915–2017) élettörténetét akartam elemezni. A tanulmányt kiegészítésnek szántam a magyarországi mozdulatművészet történetéről szóló disszertációmhoz. Menet közben kiderült, hogy a rendelkezésre álló források (az atya, Preisich Kornél és lánya, Irén visszaemlékezése, illetve az utóbbival készült életrajzi videointerjú) egy generációközi összehasonlításhoz is elég adatot és reflexiót tartalmaznak. Segítségükkel felfedezhetjük az ismétlődő és változó mintázatokat a nevelési elvekben és gyakorlatokban, a munkához való viszonyban, az értékrendben, a nemi szerepekben, valamint az élet nehéz helyzeteit áthidaló stratégiákban. Az elemzéskor az apa és lánya megírt életrajzát tekintem kiindulópontnak,

* A tanulmány az NKFI FK 132451 sz. *A professzionalizáció története Magyarországon a 19–20. században európai kontextusban* c. projekt támogatásával valósult meg.

¹ Revel 1996: 228.

a szóbeli interjút kiegészítésként használok fel, mivel abban a kérdéseim változtattak az élettörténet hangsúlyain és arányain.

TÖRTÉNETI HÁTTÉR

A gyógytornászok szakmai közössége 1984-ben köszöntötte Gerle Györgynét abból az alkalomból, hogy első gyógytornász oklevelét 50 évvel annak előtte szerezte. Preisich Irén 1934-ben „Mozdulatművészet, torna, gyógytorna” oklevelet kapott.

Ma már köztudott, hogy a különböző művészi tevékenységek, köztük a táncművészetek terápiás célra is alkalmazhatók, de abban a korszakban, amikor a mozdulatművészet mint műfaj és mint gyűjtőfogalom megszületett, ez nem volt még magától értetődő. A mozdulatművészet gyűjtőfogalma alatt a húszas évek Magyarországon olyan gimnasztikai irányzatok egyesültek, amelyek mindegyike François Delsarte 19. századi francia színész és operaénekes módszerének továbbfejlesztett változata volt. Delsarte kutatta a hangképzés és a mozgás fizikai és anatómiai mechanizmusait, a testtartás, a mozgás által kifejezhető gondolatokat, érzelmeket, és ezek alapján kialakított egy, a saját korában teljesen újszerűnek számító természetes és kifejező előadói stílust, amely a szövegen és éneken kívül az arcjátékra és a mozgásra is támaszkodott. Munkája során máig érvényes törvényszerűségeket tárt fel az esztétikus mozgással kapcsolatban.² Bár eredeti célja a színész- és az énekes képzés reformja volt, rendszeréből indult ki később a nők testi adottságait először figyelembe vevő Mensendieck-gimnasztika³ és az akadémikus balettel szembe forduló színpadi táncreform is. E módszerek fejlődése egy sokágú és bonyolult „mozdulatcsaládfát” eredményezett, amelynek ágai kölcsönösen hatottak egymásra, szétváltak és egyesültek, sokszor egyetlen életpályán belül is. Táncművészek nem egyszer gyógytornászként fejezték be a pályájukat. Gyógytornászok természetesen nem váltak később táncművészekké, ezt nem engedte a professzió logikája, de részt vettek táncművészek képzésében.⁴ Delsarte módszere Franciaországban született a 19. század közepén, de először Észak-Amerikában terjedt el a század utolsó harmadában a művelt, jól képzett, jó anyagi háttérrel és művészi ambíciókkal rendelkező közép- és felső középosztálybeli nők körében, akik szakítottak a hagyományos női szerepekkel, és átléptek számos konvención. Közülük kerültek ki azok a táncosnők és mozgáspedagógusok, akik előadásaikkal és iskolák alapításával hozzájárultak

² Kármán 1995: 1–2.

³ Elisabeth Marguerite Mensendieck (1864–1957) holland–amerikai orvosnő és mozgáspedagógus. Rendszere anatómiai, fiziológiai és neurológiai ismereteken alapult, és a korszak mozgásrendszereinek a kritikájából indult ki. Elsőként vette figyelembe a női test sajátosságait. A század elején már több iskolája működött különböző európai városokban. 1910-ben Berlinben központi oktatási intézetet (Zentralinstitut für Mensendieck-Gymnastik) alapított, ahol a két-éves elméleti és gyakorlati képzés oklevelet adott a hallgatóknak.

⁴ Dévény Anna, aki születéskor oxigénhiány miatt károsodást szenvedő csecsemők számára dolgozott ki terápiás módszert, balett-táncosoknak is tartott kiegészítő tréninget. Kármán Judit gyógytornász pályája végén ugyancsak bekapcsolódott a táncosok képzésébe.

a műfaj európai elterjedéséhez. A delarte-i gimnasztika és a szabadtánc Európában összekapcsolódott a századforduló művészeti- és életreform-mozgalmaival. Utóbbi egy gyógyító, nevelő, felszabadító, emancipatórikus mozgalom volt, amely a modern civilizáció okozta testi és lelki ártalmakat akarta orvosolni az egyéni életvitel gyökeres és átfogó megváltoztatásával. A reform érintette a táplálkozást, a higiénit, a testkultúrát, az öltözködést, a lakáskultúrát, a szabadidőt, a férfi és női szerepeket, a szexuális élet megítélését és a gyermeknevelést is.⁵ Bár az életreform-mozgalmak programjainak középpontjában az individuum állt, céljuk az egész társadalom átalakítása, humanizálása volt. Magyarországon a tízes évek elején jelentek meg az első tanfolyamok és iskolák. A mozgalom 19. század végén született első generációjának társadalmi bázisát nálunk is a jó anyagi háttérrel rendelkező vállalkozói és értelmiségi családok leányai és asszonyai jelentették.⁶ A húszas évek elejétől az első iskolaalapítókhoz sokan csatlakoztak, mivel a modern női testkultúra iránti igények Magyarországon is megjelentek.⁷ A mozdulatművészet gyors terjedéséről a szaporodó iskolaismertető, színlapok, újságcritikák tanúskodnak.⁸ Ez a lendületes térfoglalás hamarosan sérteni kezdte az állam által is támogatott rivális szakmák, az 1925-ben induló Tesnevelési Főiskola végzős hallgatóinak és a hagyományos tánciskolák tanárainak érdekeit.⁹ A szakmák közötti konfliktusokról tudósítanak a korabeli sajtóviták, valamint a tánc- és tornaoktatásról megjelent minisztériumi rendeletek.¹⁰ Utóbbiak az állam saját céljait és ideológiáját szolgáló testnevelési- és táncirányzatok intézményesülését támogatták: védtek a hagyományos nemi szerepek és ennek megfelelő illemszabályok elsajátítását célzó tánctanárokat, és az erőre, fegyelemre, szabálykövetésre összpontosító német- és svéd torna oktatóit.¹¹ A külső támadások hatására a korábban egymástól teljesen függetlenül működő mozdulatművészeti iskolák vezetői szakmai autonómiájuk védelmének érdekében összefogtak, és 1928-ban létrehozták a Mozdulatkultúra Egyesületet. A közös szakmai identitás alapját az életreformhoz és a művészetpedagógiához való szoros kötődés

⁵ Németh 2013:15–51.

⁶ Madzsar Alice és Dienes Valéria már házasok voltak, amikor megismerkedtek a Mensendieck-, illetve a Duncan-féle gimnasztikával, amelyeket tovább alakítva saját iskolát alapítottak.

⁷ „A 20. század első évtizedeiben Magyarországot is elértek azok a nyugat-európai áramlatok, amelyek jelentős változásokat hoztak a női testtel kapcsolatos diskurzusokban és gyakorlatokban. A modern testkultúra kezdeményezői Magyarországon is azok az orvosok voltak, akik közvetlenül szembesültek a helytelen táplálkozás, a mozgásszegény életmód, a rossz higiénés viszonyok, a szexuális felvilágosítás hiánya, a fűző okozta testi deformitások következményeivel. További fontos ösztönző volt az ideális női sziluett, a ruhadivat és a nyilvános terek használatának változása. A női test megjelenése különösen fontossá vált a sportpályákon és a strandokon, amelyeket a férfiak és a nők immáron együtt használtak, így testük egymás számára láthatóvá vált. A női gimnasztika és sport iránti igényeket a magyarországi kínálat sem mennyiségben, sem minőségben nem tudta kielégíteni.” Detre 2022: 86; Czingel 2020: 15–31.

⁸ A színlapok nagy része az OSZMI Táncarchívumában, a MOHA Mozdulatművészeti Gyűjteményben és magánhagyatékokban található.

⁹ Bolvári-Takács 2014: 79–152; Detre 2022: 86–89.

¹⁰ Lenkei 1993: 52–71.

¹¹ A 19. században született hagyományos torna férfiak esetében a katonai előképzést, lányok esetében az anyaságra való felkészítést szolgálta.

jelentette. A kiharcolt viszonylagos autonómia azonban csak a műfajok bizonyos fokú megerősökölésére volt elérhető.¹² Az identitáskülönbségek látenszen megmaradtak, így 1945-ben az első adandó alkalmat megragadva elindult a szétválás. Első lépésként a táncosok és a női gimnasztika tanárai a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetében, a gyógytorna felé orientálódók a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezetében alakítottak önálló szakosztályt.¹³ A negyvenes évek végén az utak teljesen szétváltak: a mozdulatművészet önálló irányzatként megszűnt, beleolvadt a néptáncba és a klasszikus balettbe,¹⁴ a női gimnasztikából művészi torna, majd ritmikus gimnasztika név alatt versenysport lett,¹⁵ a gyógytorna viszont jelentős fejlődésnek indult, mivel az ötvenes évek gyermekbénulást okozó járványai óriási keresletet támasztottak képzett gyógytornászok iránt. A szakma megszervezésében vezető szerepet játszottak a kommunista politikai kötődéséről ismert Madzsar-iskola¹⁶ tanárai, de a háború előtti mozdulatművészeti múltjuk a táncművészekhez hasonlóan tabusítva lett.¹⁷ A mozdulatművészetet az 1970-es években kezdték ismét felfedezni. Először a táncművészeti szakfolyóiratokban jelentek meg cikkek és interjúk egykori mozdulatművészekkel. Ezt követték a társművészetek – képzőművészet, színművészet, fotóművészet – és a mozdulatművészet kapcsolatát feltáró munkák. Az ezredforduló után az érdeklődés kibővült a pedagógia és a társadalomtörténet szempontjaival.

A Magyar Táncművészeti Főiskolán, az MTA BTK Művészettörténeti Intézetében és az ELTE PPK Pedagógiatörténeti Tanszékén munkacsoportok alakultak a mozdulatművészek még magánkézben rejtőző hagyatékának felderítése és feldolgozása érdekében. Ekkor irányult a figyelem a műfajnak a gyógytorna felé mutató szálaira is. Ebben a munkába bekapcsolódva tizenkét interjút sikerült készítenem akkor még élő mozdulatművészekkel, illetve a leszármazottakkal, nagy

¹² Bolvári-Takács 2014: 109–110.

¹³ Lenkei 2007: 41; Zaletnyik 2012: 46.

¹⁴ Lenkei 2007: 19–43.

¹⁵ A versenysport, a klasszikus balett és a hagyományos gimnasztika egyaránt élesen szemben állt az életreform szellemében kialakított mozgásrendszerekkel. „Mensendieck nemcsak a Ling-féle svédornát tette kritikai elemzés tárgyává, hanem a sport és a balett egészségre káros hatásait is. Véleménye szerint a sport nem fejleszt ökomenikusan, résznevelést végez, teljesítményközpontú és korhatárhoz kötött. A balettnak tökéletesen kötött formanyelve van, és attól nem tér el, a művészi cél érdekében parancselven alapul, és természetellenes pozíciói miatt az egészségre ártalmas.” Kármán 1995: 6.

¹⁶ Madzsar Aliz Bess Mensendieck holland–amerikai orvosnő berlini és loftusi iskolájában szerzett mozdulatművészeti diplomát. Rendszerét később Rudolf Klapp és Hans Spitzki osztrák ortopéd orvosok, valamint Leo Koffler német származású amerikai énektanár gyakorlataival egészítette ki. (Utóbbi módszere a lézőgyakorlatok alapjául szolgált.) Az alaprendszer kialakító Mensendieck elsőként vette figyelembe a női szervezet sajátosságait, ezért a női torna megalapítójának tekintik.

¹⁷ A Népművelési Minisztérium 1950. július 4-én értékelte a mozgásművészetet, és ezen belül Madzsar Alice munkásságát: „Ő maga Jászi Oszkár testvére, és célkitűzése a baloldali táncművészet volt, sőt elsősorban férjén keresztül a Párt felé fordult és művészetével a munkásság felé törekedett. Csoportjában több kommunista volt. Művészi munkája azonban, melyet Palasovszky Ödönnel együtt végzett, megmaradt a formalizmus talaján. [...] Munkássága nem volt forradalmi, hanem baloldali frázisai ellenére is burzsoá-formalista.” Repiszky 2012: 380.

részüket Vincze Gabriella művészettörténésszel közösen. Ezek közül az egyik legteljesebb és legérdekesebb Preisich Irén élettörténete. Az interjú végeztével Irén az édesapja, Dr. Preisich Kornél gyermekorvos és a saját önéletrajzával is megajándékozott bennünket. Az itt következő esettanulmány ennek a három személyes forrásnak a felhasználásával készült.

Dr. Preisich Kornél (1869–1955) gyermekorvos a halála előtti években, több részletben írta meg önéletrajzát. A kéziratot fia, Preisich Gábor, neves építész rendezte az 1980-as években, megjegyzései a szövegben (PG) monogrammal olvashatók. A végső szerkesztés unokájának, Gerle János építésznek köszönhető. A 63 oldalas könyv 2012-ben, 40 számozott példányban, magánkiadásban jelent meg, dr. Gerle Györgyné Preisich Irén 97. születésnapjára.¹⁸ A könyv megjelenésének évében, 2012-ben (feltételezem, hogy édesapja hatására) Preisich Irén is megírta saját visszaemlékezését, *Emlékeim a múlt századból* címmel. Preisich Irénnel két interjút készítettem.¹⁹ Az első, Vincze Gabriellával közösen, 2015. május 19-én, az akkor már százéves interjúalannyal. A második két részletben 2016. január 13-án és 27-én, az Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tára részére, már csak az én közreműködésemmel.

A Preisich család mintegy százötven évet átfogó története kapcsán a magyar mozdulatművészeti mozgalom intézményesülésének és szakmává, hivatássá szerveződésének a folyamatát egyik szereplőjének a perspektívájából, más szóval alulnézetből szeretném bemutatni. Mind az életrajzok, mind az interjúk visszatekintések voltak, tehát utólag konstruálták meg az élettörténeteket. A közösen megélt eseményeket egymással is szembesítettem, és ahol erre lehetőség volt, ott külső forrásokkal is egybevettem. A vizsgálatba az élettörténetek azon elemeit vontam be, amelyek a munkához a lehető legszélesebb értelemben kapcsolódtak. Így került a fókuszba a családi háttér, az anyagi viszonyok, a nevelés, a szülői minták, a szülők és a tágabb környezet, a társadalom normái, elvárásai, az oktatási intézmények és nem utolsósorban a politikai környezet. Az itt következő két alfejezet teljes mértékben az önéletrajzokra támaszkodik, így a szó szerinti idézetek mellett szereplő további ténymegállapítások is közvetített beszédként olvashatók.

AZ APA ÉLETTÖRTÉNETÉNEK KULCSELEMEI

Családi háttér

Preisich Kornél zsidó felmenői a napóleoni háborúk nyomán fellépő létbizonytalanság és az erősödő antiszemitizmus elől valószínűleg Morvaországból menekültek Magyarországra, ahol II. József türelmi rendelete óta viszonylagos biztonságban érezhették magukat. „A Preisich család is ekkor kerülhetett

¹⁸ Az életrajzok felhasználására Preisich Irén és Preisich Gábor gyermeke feljogosított.

¹⁹ További interjúk is készültek velem, például: https://www.youtube.com/watch?v=z_811xgpPE0 – utolsó letöltés: 2023. február 25.

Barsszentkeresztre.²⁰ Apai nagyapám, az itt megtelepedett Preisich Fülöp fakereskedő, valószínűleg a barsszentkereszti püspök bizalmasa, anyagi ügyeinek intézője volt. [...] A Trencsén megyéből való hatgyermekes özvegyasszonyt, Trostler Fannit vette feleségül.²¹ A házaspár kilenc gyermeket nevelt fel. A fiúk – köztük Preisch Kornél apja is – bérelt földeken gazdálkodtak.

„Adolf, apám 1834-ben született és 1864-ben nősült. Felesége Kuffler Jozefin, a tizenkétgyermekes Kuffler család legfiatalabb leánygyermeké volt. A Kufflerék Morvaországból kerültek ide, ahol kéznyomó mesterséget folytattak. [...] Mind a Preisich, mind a Kuffler család a kulturáltabb zsidó családokhoz tartozhatott. Ezt bizonyítja, hogy apámnak nősüléskor szép könyvtára volt, Mayer Nagy Lexikonjával, az összes német klasszikusokkal, filozófusokkal, a bőrkötésbe mélyített P.A. betűkkel.”²²

Preisich Adolf felesége hozományából és a nagyapjától kapott tőkéből indította a vállalkozását: Szolnok közelében, Pusztavarsányon kibérelt egy ezer holdas állami birtokot. A család a birtokon lévő hat szobás kastélyban lakott. Preisich Kornél harmadik fiúgyermekként itt született 1869-ben. Később még két húga született. Az anyának, aki „igen jó háziasszony volt”,²³ egy szobalány és egy szakácsnő volt a segítségére. „A birtokon dolgozó cselédség egyik-másik tagját nagytakarítás vagy nagymosás alkalmából segítségül vette.”²⁴ A két idősebb fiúval házitanító, a három fiatalabb gyermekkel német, később francia nevelőnő foglalkozott. A nyelvek mellett zongorázni is tanultak.

A szülőkhöz és a nevelőkhöz való viszonyt Preisich Kornél a következőképpen jellemezte: „Apánk súlyt helyezett arra, hogy szüleinkkel szemben mindenkor a legnagyobb tisztelettel viselkedjünk és nekik szót fogadjunk. Egyébként szeretettel foglalkozott velünk amellet, hogy sok szabadságot élveztünk.”²⁵

A szerző saját gyermekkorának két olyan hatását emeli ki, amelyek alapvetően meghatározták a további életét. Csonttuberkulózist kapott, amelyet rosszul kezeltek, és a tisztaeszlári események kapcsán fellángolt az addig szunnyadó antiszemizmus. Előbbi a pályaválasztást, utóbbi a felekezetsváltást befolyásolta.

A betegség

„Halvány és soványkás fiú voltam. Négy és fél éves koromban oldalfájásokról kezdtem panaszkodni, kezemet combomra támasztva járkáltam. Édesanyám Pestre vitt

²⁰ Bars megye ugyan nem közvetlenül határos Morvaországgal, de egy megyényire van tőle, ami valószínűsítheti a család bevándorlásának irányát.

²¹ Preisich Kornél 2012: 3. (Továbbiakban P. K.)

²² P. K. 2012: 3.

²³ P. K. 2012: 8.

²⁴ P. K. 2012: 5.

²⁵ P. K. 2012: 4.

Balassa, majd Wagner orvosprofesszorokhoz, akik gerinccsigolya tuberkulózist állapítottak meg.”²⁶

Az orvosok hosszas fektetést, később gipszágyat, azt követően fűzőviselést javasoltak neki. Ekkor Pestre került a Batizfalvi szanatóriumba, ott kapott gipszágyat.²⁷ Pesti nagynénje minden hétvégén kivitte őt a Városligetbe sétálni.

„Most már tudom, hogy milyen helytelen volt, hogy a szanatóriumban minden héten kivettek a gipszágyból és járkálni engedtek. Ezzel semmissé tették a gipszágy hatását. [...] Hat éves koromban már általában fűzővel jártam, de gerincemen lassanként háti kipúposodás keletkezett. Fűző nélkül összeroppantam. A kipúposodás a mellemnél is mind jobban kifejlődött. [...] 16 éves koromban teljesen konszolidált nagy púppá vált.”²⁸

Az antiszemitizmus éledése

Betegsége miatt az elemi iskolát magánúton végezte. Az elemi iskola befejezése egybeesett az apa pályamódosításával. 1880-ban az akkori kormány kisebb méretű földreformot hajtott végre, amelynek során az általuk bérelt birtok is parcelálás alá került.²⁹ Az apa a gazdálkodást feladta, és 1881-ben Szolnokon bor- és termény nagykereskedésbe kezdett, Kornélt ekkor beírták a város ferencesrendi gimnáziumába. A gimnázium első éveit egybeestek a tiszaszlári perekkel.³⁰

„Az utcákon sok zsidóellenes feliratot lehetett látni, de legtöbbit az iskola kerítésének a falán, mi több a paplaknak minden ajtaján, mely a tanárok celláiba vezetett. Eddig mi gyerekek azt se tudtuk, hogy mi a különbség ember és ember között. Most lépten-nyomon hazug módon büntudatot akartak bennünk kelteni, amelynek semmiféle okát nem éreztük.”³¹

²⁶ P. K. 2012: 5.

²⁷ A szanatóriumot dr. Batizfalvi Samu sebészdoktor, egyetemi tanár 1859-ben alapította Pesten, a Király és Rózsa utca sarkán. A *Vasárnapi Újság* így harangozta be a megnyitását: „Igen nagy hiány volt eddig, hogy fővárosunkban, sőt hazánkban mindekkorig nem létezett orthopédiai (test-kiegyenesítési) intézet, [...] mellyben a testileg elnyomorodottak kereshetnének menedéket. [...] Előnyéül szolgál, hogy az épület a Városliget közelében fekszik, azon felül zuhannyal, fürdővel, szép árnyas kerttel s ebben jól felszerelt testgyakordával s nyári mulatóházzal is bír.” *Vasárnapi Újság* 1859. január 23. 41–42.

²⁸ P. K. 2012: 6.

²⁹ „Felsővársány pusztá értékesítése 1880-ban kezdődött meg a Pénzügyminisztérium 1880. évi 22210. sz. rendelete alapján. A kincstár ebben az esetben az egy tagban történő eladás helyett [...] a parcelálás mellett döntött.” Czirmayné Kocsis 2006: 47.

³⁰ A tiszaszlári perekről és azok társadalmi hatásairól Kövér György monográfiája ad részletes képet. Kövér 2011

³¹ P. K. 2012: 9.

A rossz tapasztalatokhoz járult a papok képmutató magatartásáról kialakult közvélekedés – „minden kisdíák tudta, melyik papnak ki a szeretője és ki a zabigyereke” – és a társadalmi érintkezés teljes hiánya a zsidó és keresztény családok között.³²

Az utolsó keserű csepp a pohárban osztályfőnökének apja halálakor (1885. május 15.) tanúsított kegyetlen megnyilvánulása volt, ami végleg eltávolította a katolicizmustól.

„Apám halálát követő napon volt az osztályvizsga. Osztályfőnököm embertelenségére jellemző, hogy azonnal kérdőre vont egy kölcsönkönyvtári könyv miatt – előző napon hirdették ki, hogy ezeket vissza kell hozni, én nem tudtam róla, ezért nem is hoztam el. Hazaküldött, hogy csak akkor vizsgázhatok, ha még a vizsga kezdete előtt elhozom a könyvet. Nekem gyenge, fájós hátú, púpos fiúnak egészségem kockáztatásával hazáig és vissza kellett futnom. Kimerülve, kifulladásra, sírva érkeztem vissza az iskolába, ahol mégis jelesen levizsgáztam. Néhány nap múlva megkaptam a gyűlöletes szolnoki gimnáziumban utolsó bizonyítványomat.”³³

Apja halála után Pesten a Lónyai utcai református gimnáziumban folytatta tanulmányait.

„A pesti gimnáziumban jól megfeleltam. Ezt az iskolát sokkal jobban szerettem, mint a szolnokit, amelyre haraggal gondoltam vissza. Igazgatónk, Vámosy és tanáraink megbecsültek. Osztálytársaim, mint új pajtást, örömmel fogadtak. Néhány osztálytársammal jól összebarátkoztam. Itt nem éreztem antiszemitizmust. Valójában nem éreztem magam zsidónak, hiszen semmilyen vallási szertartást otthon nem tartottunk, templomba nem jártam. Az iskolában a kötelező vallástan órákon részt vettem, de igazából semmit se profitáltam; ez a tanítás a lehető legfelületesebb volt. Már ekkor érelődött bennem az elhatározás, hogy ha valamikor e kérdésben önállóan dönthetek, kilépek a zsidó hitközségből.”³⁴

1888-ban érettségizett. A család anyagi helyzete az apa halála után megromlott, ennek ellenére az özvegy édesanya a gyerekek továbbtanulására, ha nehezen is, de a pénzt előteremtette.³⁵

A pályaválasztás motívumairól a szerző két helyen tesz említést. Célját és stratégiáját pontosan megfogalmazta és határozottan kitartott mellette.

³² „Ezek a papok egy-két kivételtől eltekintve, nem voltak se jó tanárok, se jó pszichológusok. [...] Gyűlöltem őket ezért és életmódjukért. Minden kisdíák tudta, hogy melyik papnak ki a szeretője és ki a zabigyereke. Stúpek Kassziáh volt az osztályfőnököm, őt különösen meggyűlöltem, amikor megtudtam, hogy valamikor Kossuth Lajos ellenes röpiratot szerkesztett.” P. K. 2012: 9.

³³ P. K. 2012: 12.

³⁴ A zsidó felekezet elhagyásának indítékait Preisich Irén visszaemlékezése is megerősíti. P. K. 2012: 13; Preisich Irén 2012: 5. (Továbbiakban P. I.)

³⁵ „Árván, apánk nélkül szerényen, de gondok nélkül éltünk. Anyám mesterien tudta beosztani kis jövedelmét. Igen nagy áldozatot hozott, hogy gyermekeit taníttathassa.” P. K. 2012: 13.

„Tisztában voltam életem céljával; orvos akartam lenni. Nyitva éreztem a világot magam előtt, nem hittem oly nehézségben, amelyet leküzdeni ne tudtam volna. Már mint gimnazista – vézna púpos fiú – , érdeklődtem az orvostudomány iránt. Tudtam, hogy ennek a tudománynak sok a megoldatlan problémája. Égtem a vágytól, hogy én is hozzájáruljak egy-egy ilyen probléma megoldásához.”³⁶

Az életrajz egy másik pontján egy további motívumot is említ:

„Ugyanakkor semmiképpen nem akartam elmaradni egészséges növésű fiú kortársaim mögött, igyekeztem tanulni, valóra váltani gyermekkori elhatározásomat, hogy neves orvos váljak belőlem és úgy tudjam megszerezni az emberek – köztük a nők – megbecsülését, szeretetét.”³⁷

„Az orvosi pálya ebben az időben túlzásfolt volt, ennek ellenére sokan jelentkeztek az egyetemi felvételre. Minden oldalról megkíséreltek lebeszélni arról, hogy orvos legyek. Ehelyett a jogi pályát ajánlották. Én azonban hajthatatlan maradtam.”³⁸

Felkészülés a pályára

„Lelkesen voltam medikus.”³⁹ Az egyetemen a legszorgalmasabbak közé tartozott, az alapvizsgák letétele után már fél tandíjmentiséget élvezett. Harmadéves korától gyakornokként dolgozott különböző tanszékeken, a gyakornoki munkáért már fizetést is kapott.

„Pertik⁴⁰ mint egy jó apa, úgy fogadott. Kijelölte szép munkahelyemet, mellém ült, elővette kórbonctani metszetgyűjteményét és tanított. Szép orvosi könyvtár volt a szobájában, azt rendelkezésemre bocsátotta. Nékám⁴¹ volt az egyik asszisztense és Beck Soma negyedéves medikus a vízvizsgáló asszisztense. Naponként kijárt ide 6 óra után Krepuska⁴² fülész és végezte szövettani és bakteriológiai vizsgálatait. Ő volt abban az időben, saját jóvoltából az egész kórház összes betegének a fülésze. Így képezték magukat akkor egyes orvosok a szakmájukban. Csak az élet hálálta ezt meg később. Így volt ez Krepuskánál, tapasztaltam másoknál is, és mondhatom a magam példáját is.”⁴³

³⁶ P. K. 2012: 14.

³⁷ P. K. 2012: 10.

³⁸ P. K. 2012: 14.

³⁹ P. K. 2012: 15.

⁴⁰ Dr. Pertik Ottó (1852–1913) patológus, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja.

⁴¹ Dr. Nékám Lajos (1868–1957) a főváros bakteriológiai intézetének igazgatója, a bőrgyógyász klinika megalapítója.

⁴² Dr. Krepuska Ödön (1861–1949) egyetemi tanár, a modern magyar fülgyógyászat megalapítója.

⁴³ P. K. 2012: 16–17.

Az 1893-ban megszerzett orvosi diploma nem jelentett igazi változást az életében. Gyakornoki állást kapott a Stefánia Gyermekkorházban.⁴⁴ Ehhez a poszt-hoz lakás járt, ami egyben folyamatos éjszakai ügyeletet is jelentett. Az orvosi gyakorlat mellett kutatómunkát is végzett, ezek eredményeit az *Orvosi Hetilap*-ban publikálta, és munkatársa volt az első magyar gyermekgyógyászati tankönyvnek. 1900-ban egyéves külföldi tanulmányútra indult. Párizsban ismét erős zsidóellenes hangulat fogadta. Magyar kollégája figyelmeztette, hogy ne árulja el zsidó származását.

„Ez a Dreyfuss-ügy ideje volt. Életemben most másodszer találtam szembe magamat az antiszemitizmussal. [...] Már ekkor megfogadtam, ha valamikor családot alapítanék – a vágy bennem mindig élt –, a zsidó felekezetből kilépek és reformátussá leszek, hogy gyermekeim lehetőleg ne kerüljenek olyan helyzetekbe, mint amilyeneket nekem át kellett élnem. Hogy én ebben az időben még nem tértem át, csak azért volt, mert előbb egy bizonyos karriert akartam befutni és semmiképpen se akartam, hogy valaki azt foghassa rám, hogy egyéni érdekből cseréltem vallásomat. Protekciót előmenetelemhez soha nem vettem igénybe.”⁴⁵

Családalapítás

Hazatérése után folytatta kutatásait, cikkei jelentek meg magyar és külföldi szaklapokban. 1903-ban magántanári kinevezésért folyamodott, amelyet 1906-ban kapott meg.⁴⁶ Ugyancsak 1903-ban főorvos lett a László kórház fertőző osztályán. A „beteganyag”⁴⁷ Gerlóczy Zsigmonddal⁴⁸ osztozott, és ezzel kezdetét vette egy hosszú szakmai rivalizálás, ami 1919-ben fegyelmi eljárásba, majd pereskedésbe torkollott.

Ebben az időben már annyit keresett, hogy nősülésre is gondolhatott. 1908-ban megismerkedett Wessel Margittal (1880–1970), egyik kollégájának sógor-nőjével.

⁴⁴ Az első általános gyermekkorházat Schöpf-Merei Ágost alapította közadakozásból 1839-ben Pesti Szegénygyermek-Kórház néven. A gyermekeket ingyen kezelték, majd a későbbiekben fizetős ágyakat is biztosítottak, emellett az anyák és a szoptatók dajkák végig a gyermekek mellett maradhattak. A kórház 1883-ban kapta a Stefánia Szegény-gyermek Kórház nevet. <https://semmelweis.hu/gyermekklinika/az-i-sz-gyermekgyogyaszati-klinika-bemutatas/a-klinika-tortenete/> – utolsó letöltés: 2022. december 12.

⁴⁵ P. K. 2012: 24–25.

⁴⁶ 1905-ben az újonnan kinevezett dékán „magához hívatott, és az kérdezte tőlem, magántanári folyamodványom – amely már harmadéves – miért fekszik elintézetlenül. Erre csak azt válaszoltam, hogy Bókay professzor elintézésre alkalmas időre vár, amikor egy kevésbé érdemes protezsált folyamodványa mellé be tudja csúsztatni az én folyamodványomat (Más szóval én, mint zsidó nem számíthatok objektív megítélésre, bár kevés folyamodónak volt a kérelme úgy alátámasztva, mint az enyém.)” P. K. 2012: 38.

⁴⁷ A „beteganyag” a szerző szóhasználat. P. K. 2012: 39.

⁴⁸ Alsóviszokay dr. Gerlóczy Zsigmond (1863–1937) orvos, egyetemi tanár, felsőházi tag.

„Szép, vonzó megjelenés volt, elgondolásai az életről, szerénynek megismert életmódja hamar megnyerték tetszésemet. Kívántam a vele való gyakoribb találkozást, melyet ő lehetővé is tett. Nem telt bele sok idő, és úgy vettem észre, hogy ő is vonzalmat érez irányomban. Ez nálam igen sokat jelentett. Tudtam, hogy csak fennkölt gondolkodású lány lehet az, aki – ha nincs szüksége arra, hogy jó megélhetését házasság által biztosítsa – külsőnek fogatkozásai ellenére el tudja magát határozni arra, hogy feleségemmé legyen. Harminckilenc éves voltam már, egyetemi magántanár, fővárosi kórházi főorvos, magánpraxisom biztos polgári megélhetést nyújtott. Ezért szegény sorsú lányt feleségül venni nem mertem volna. Ha ekkor véletlenül nem akadtam volna Margitkára, valószínűleg agglegény maradtam volna. Eljegyzésünk, házasságunk hat hét leforgása alatt végbement.”⁴⁹

1909-ben megszületett Gábor fiúk, aki édesapjához hasonlóan küzdött meg egy gyermekkori fertőző betegség következményével. Négy éves korában skarlát szövődményeként gennyes fülgyulladását kapott, aminek következtében hallása az egyik oldalon teljesen, másik oldalon részlegesen megszűnt.

„Feleségemmel arra törekedtünk, hogy a hallásnyomokat fenntartsuk és lehetőleg fejlesszük, másrészt, hogy megtanítsuk fiunknak az ajakról való leolvasást. [...] Sajátos, hogy rossz hallása miatt nem mutatott semmilyen elkedvetlenedést. Felfogása kitűnő volt. Feleségem tanította már öt éves korától az elemi iskola tantárgyaira. A vizsgákat kitűnő eredménnyel tette le. [...] Ily módon mi szülők lassan kibékültünk a sorssal, amelyet eleinte olyannak éreztünk, hogy egész életünket el fogja keseríteni. Kívántunk a fiú mellé egy testvért, hogy későbbi életében legyen, aki közel áll hozzá. 1915-ben meg is született Irénkénk. Amint folyékonyan tudott beszélni, bátyjának valóságos Lautsprecherje lett, mindent elmondott a füléhez hajolva, amiről gondolta, hogy őt érdekli.”⁵⁰

A meghurcolás és talpra állás éve

A Tanácsköztársaság idején Preisich Kornél elvállalta a járványkórház vezetését.⁵¹ Önéletrajza szerint tisztán szakmai és lelkiismereti, nem pedig politikai alapon döntött.⁵² A bukás után nagyon meghurcolták. Állítólag régi riválisa, Gerlőczy Zsigmond kezdeményezésére fegyelmi eljárást indítottak ellene, fővárosi állásából elbocsátották, a szakmai szervezetekből⁵³ kizárták. A vizsgálat és a fegyelmi

⁴⁹ P. K. 2012: 43.

⁵⁰ P. K. 2012: 15.

⁵¹ Ma Szent László Kórház.

⁵² P. K. 2012: 47. „Én minden politikai mozgalomtól teljesen távol állottam, rendszeren végeztem kórházi és tudományos munkáimat, amikor váratlanul beidézést kaptam a városházára, a forradalmi bizottság elé.” Nem tudott kitérni a megbízás elől.

⁵³ Az Orvos Szövetségből és az Orvos Egyesületből.

eljárás három éven keresztül zajlott. A vádak alól végül felmentették, de mint „felesleges főorvost” B-listára helyezték. A későbbiekben üresedő állásra hiába nyújtott be pályázatot, sem kórházban, sem egyetemen nem alkalmazták. Tudományos munkásságot csak magánúton végezhetett, nyilvános könyvtárat nem látogathatott, magyar szaklapokban és napilapokban nem publikálhatott. (A publikációs tilalmat fokozatosan oldották fel: a *Magyar Orvos* 1923-ban, az *Orvosi Hetilap* 1938-ban.)⁵⁴

Ezzel egy időben magánpraxisa jelentősen fellendült.

„Sokkal keresettebb konziliáns lettem, mint azelőtt. Találkoztam ugyan nem egy keresztény orvossal, aki a velem való konzíliumot megtagadta. Az illető orvost értesítve, a szülők kívánságára mégis túltettem magam ezen és megvizsgáltam a beteget. A társadalom minden rétegében igénybe vettek. [...] Egyesek bőkezűen honoráltak, egyébként nem kértem nagy honoráriumokat, mindig alkalmazkodtam az illetők anyagi viszonyaihoz. Egyszerű munkásemberektől sohase kértem honoráriumot.”⁵⁵

Többek között orvosa volt Weiss Manfréd családjának.

„A családban volt húsz gyerek. A személyzet gyerekeit is gyógykezelttem. Alig volt nap, hogy ne lettem volna egyiknél-másiknál. Tőlem kértek tanácsot, kivel töltsék be a csepeli csecsemőotthon vezetői állását. Közöltem, hogy erre én magam is szívesen vállalkozom. Örömmel fogadtak.”⁵⁶

Laboratóriumot rendeztek be számára, mindennapos gyermekrendelést végzett, majd egy harmincágyas gyermekkórházi osztályt is kapott. Tudományos munkáit is folytatni tudta. Emellett 1929-ben önálló családi vállalkozást indított.

„Engem egy gyerekstanatórium létesítésének a gondolata továbbra is foglalkoztatózott. Sok olyan páciensem volt, akinek a gyógyítása megkívánta volna, hogy megszokott környezetből kikerüljenek. Erre akkoriban nem volt semmi lehetőség. Gizella húgom fia, Rusti Gyula orvos lett. Ő vállalkozott arra, hogy e célra megfelelő ingatlant keres. [...] Végül unokaöcsém talált a Zugligetben, a Szilassy út 6. szám alatt egy igen jó fekvésű, elég nagy, jól megépített épületet 2000 négyszögöles telken. Az épület céljainkra jól volt átalakítható. Ezt választottuk. [...] A zugligeti ingatlan megvásárlása szükségessé tette a Hegyalja úti villarészem eladását.⁵⁷ A stanatórium céljára szolgáló ingatlan vételárának fele részét én viseltem, felét unokaöcsém, aki ebben az időben nősült és hozományából fedezte a rá eső részt. Megállapodásunk

⁵⁴ P. K. 2012: 54.

⁵⁵ P. K. 2012: 53. (A korszakban ez volt az orvoslás szokásos honorálási rendszere. A biztosítás rendszerével változott. Vö. Ádám 1986.)

⁵⁶ P. K. 2012: 53.

⁵⁷ „Megtakarított pénzemen korábban értékpapírokat vásároltam, ezeket eladva megvettem egy Hegyalja úti emeletes villa fele részét.” P. K. 2012: 55.

szerint a szanatórium fele tulajdonosa és teljesen egyenjogú társam lett, a jövedelem fele is őt illette. A szanatóriumot megnyitottuk. Az ünnepségre a nevesebb gyermekorvosokat meghívtuk. Praxisom akkora volt, hogy saját betegeimmel meg tudtam tölteni a szanatóriumot. Az árak nem voltak magasak, igyekeztünk a legjobbat nyújtani. Ami nyereség megmaradt, további befektetésre használtuk.”⁵⁸

A szanatóriumban dolgozott Preisich Kornél bátyja, Vilmos és lánya Irén is, aki „kitanulta a gyermektornáztatást” és később a gazdasági ügyek intézésébe is bekapcsolódott.

A második világháború, a megmenekülés és a régi polgári életkeretek felbomlása

Hiába lettek reformátusok, a Preisich családot az antiszemitizmus, majd a zsidótörvények súlyosan érintették. Viselniük kellett a sárga csillagot, lakásaikat, használati tárgyaikat elvették, bujkálniuk kellett. Bátor emberek segítségének és a szerencsének köszönhetően az egész család túlélte a vészkorszakot.⁵⁹

A háború után, 1946-ban a Pázmány Péter Tudományegyetem Orvostudományi Kara rehabilitálta őt, majd 1952-ben megkapta az orvostudományok doktora címet, azonban a zugligeti szanatóriumot államosították.⁶⁰ „Az akadémia engem azzal kompenzált, hogy nyugdíjamat 1700 Ft-ra egészítette ki, amivel szerény, de gond nélküli megélhetésemet biztosította.”⁶¹ Ebben az időben a praktizálással már felhagyott, de folytatta allergiával kapcsolatos kutatásait, és tovább írta visszaemlékezéseit, amelyet 1950-ben fejezett be.

Az életrajz végén a következő összegzés olvasható:

⁵⁸ P. K. 2012: 55.

⁵⁹ A család vészkorszak alatti története egy külön tanulmányt érdemel. Itt most csak annyit, hogy Preisich Gábor és felesége Sztéhlo Gábor gyermekotthonában dolgozott és bújt el, majd egy feljelentés miatt innen menekülve a Magyar Vöröskereszt Fillér utcai központjában vészelte át a háborút (P. I. 2012: 10; Gottdank 2021). Gyermekei és Irén a gyermekotthonban maradtak egészen 1944 karácsonyáig, amikor Irén átment Pestre, és utána már nem tudott visszatérni. Preisich Kornél és felesége, majd az utolsó napokban Irén is a Zichy Jenő utca 1. szám alatt, Ara Jeretzián magánkórházában élte meg a felszabadulást. Ara Jeretzián (1918–2009) örmény származású kereskedő kisgyermekként került Magyarországra. Az 1930-as évek közepén csatlakozott az egyik hungarista ifjúsági szervezethez, de a zsidók elleni erőszakkal nem értett egyet, ezért eltávolodott a szervezettől, a kapcsolatai azonban megmaradtak. Ezeket a kapcsolatokat kihasználva 1944-ben a Zichy Jenő utca 1. sz. házban olyan rendelőintézetet működtetett, ahol zsidó orvosok láthatták el a betegeket. Az intézmény elsősorban háborús sérültek ellátását szolgálta, ezért az ott dolgozó zsidó orvosoknak mentesítést tudott szerezni. Az intézet ingyen kezelte a sérülteket, a költségeket Jeretzián saját pénzéből fedezte. Az orvosokon kívül is sok üldözöttet bújtatott, ezért a Jad Vasem 1981-ben a Világ Igaza címmel tüntette ki (<https://nullaev.hu/hu/ara-jeretzián-a-vedett-ház> – utolsó letöltés: 2022. december 12.; P. K. 2012: 61; P. I. 2012: 11–12).

⁶⁰ Verrasztó 2017.

⁶¹ P. K. 2012: 61.

„Ha ma mindezekre visszagondolok, csodálkozom, hogy ezt a sok lelki megrázó kódtatást, ami bennünket ért, hogyan lehetett kibírni. Ezt csak azzal a hittel lehet, hogy nem szabad a reményt feladni és nem szabad a küzdelmet sem feladni a jobb fordulat bekövetkezéséért. Igazság van Az ember tragédiájának utolsó szavaiban: Ember, küzdj és bízza bízzál! Ez az, amit tettem és teszek mindvégig: küzdök és bízza bízik. [...] De hagyjuk ezt, nem is folytatom annak leírását, hogy mi történt az ostrom utolsó napjaiban és a felszabadulás után. A Zichy Jenő utcai ház pincéjében és a Haas és Czyzek cég állványain fekvé töltött éjszakákat, a felszabadulás után a sok lakáscserét, meghitt saját lakásunk elvesztését, a szanatórium fennmaradásáért és a betegek ellátásáért folytatott küzdelmeket. A megmaradt vagyontárgyak, ingatlanok okozta gondokat, amelyekről azzal szabadultam, hogy túladtam rajtuk, vagy lemondtam róluk. Egyedüli kívánságom az volt, hogy az én kis családom épségben megmaradjon. Ez – hála Istennek – megtörtént, és így Margitkával együtt megvoltunk elégedve Flóra sógornőmnél⁶² elnyert egyszobás lakrészünkkel. Itt maradék bútorainkkal berendezkedtünk, megmaradt szőnyegeinkkel és festményeinkkel kellemes, csinos otthont teremtettünk magunknak. Szobánkból gyönyörű kilátás nyílik a Budai-hegyekre.”⁶³

Fia, Preisich Gábor visszaemlékezése szerint szellemileg teljesen frissen élte meg az 1954. év végét, utolsó pillanatig dolgozott. 1955. január 1-én, életének 86. évében hunyt el.

PREISICH IRÉN EMLÉKEI

„1915 februárjában születtem, tehát ebben a hónapban 97 esztendőös leszek. Megéltém majdnem egy évszázadot: két világháborút, két forradalmat (1919, 1956) és nagyon nagy változásokat. Nem tudom, volt-e valaha olyan évszázad, amelyben ennyire megváltozott volna körülöttünk az élet. A fiatalok el sem tudják képzelni, mennyire más volt 100 évvel ezelőtt ez a világ, elsősorban az óriási technikai fejlődés miatt. Az én gyerekkoromban alig volt autó, főleg gyalog vagy lovas kocsin, esetleg omnibuszon közlekedtünk. Nem volt telefon, világvevő rádió, TV, a mai internetről, SMS-ről nem is beszélve. Nem volt porszívó, mosógép, nem volt semmiféle háztartási gép. Nem létezett műanyag, a fehérműk mind vászonból készültek. Ezeket kézzel, kályhán, sparhelten melegített vízben, teknőben mosták, aztán jött a keményítés és a vasalás, szénmelegítő vasalóval. A konyhában fa- vagy szénfűtéses sparhelten főztek. Nem csoda, hogy az asszonyok nem jártak el dolgozni, rengeteg és fárasztó munka volt a háztartás ellátása. Emellett általában több gyermek volt egy-egy családban, akiket el kellett látni, bölcsőde tudtommal egyáltalán nem, óvoda

⁶² Feleségének húga, Weiss Rudolfné Wessel Flóra (1886–1976) osztotta meg velük a lakását.

⁶³ P. I. 2012: 62–63.

is alig-alig létezett. Különben is, egy középosztálybeli polgári család nem adta óvodába a gyerekeit. A férfiak keresték a pénzt, a háztartásban egyáltalán nem segítettek. Az akkori szemlélet szerint ez megalázó lett volna. Általában még a kiszívetésű hivatalnokok is tartottak »cselédet«, az asszony mindent egyedül nem bírt volna. Szerintem még így is többet dolgoztak a múlt század asszonyai, mint ma, még akkor is, ha akármennyire is dolgozó nőről van szó, munkájuk mellett háztartási gépek és a férjük segítségével látják el a háztartást.⁶⁴

A visszaemlékezés bevezető mondatai azokról a változásokról szólnak, amelyek így vagy úgy, de generációjának minden tagját érintették. Preisich Irén ugyanítt azt is világossá teszi, hogy ő „egy középosztálybeli polgári család nőtagjaként” élte meg ezeket az eseményeket. A következő fejezetekben nyomon követhetjük a folyamatot, amelynek során Preisich Irén egy olyan polgári értékrendet és identitást épített fel magában, amely segítette őt a 20. század nagy változásaihoz és kihívásaihoz alkalmazkodni.

Családi háttér, anyagi helyzet, családon belüli munkamegosztás, nevelési elvek és gyakorlatok

A család anyagi jóléte a képzett, diplomás és vállalkozó családfő munkáján alapult. Irén erre így emlékezett:

„Édesapám korának egyik legnevesebb gyerekgyógyásza, az én kiskoromban az akkor alakult László Kórház főorvosa volt. Reggel 7-kor elment, lehetőleg együtt ebédelünk, akkor találkoztunk, kora délután rendelt, utána betegeket látogatott, mire hazáért, én már aludtam. 5 éves koromban megkérdeztem édesanyámat: »hol lakik az apuska?« Sohasem láttam ugyanis sem felkelni, sem lefeküdni. Mégis éreztem a jelenlétét a nevelésben, miután édesanyámmal, akivel igen jó házasságban éltek, minden apróságot megbeszéltek. Éreztem és tudtam, hogy mindent tud rólam.»⁶⁵

Az anya feladata a háztartás vezetése és a gyerekek nevelésének irányítása volt. (A hallássérült kishíát maga tanította az elemi iskola tantárgyaira.⁶⁶)

„Bár nem hiszem, hogy valaha is pénzhiányban szenvedett volna a család, engem, de általában a gyerekeket talán túlságosan is puritánul neveltek. Anyám az ő viselt ruháiból varrt nekem ruhát. [...] Már korán munkára, kötelességre szoktattak, például három éves koromtól én húztam fel szüleim kis rapric⁶⁷ párnáit, én tisztítottam

⁶⁴ P. I. 2012: 1.

⁶⁵ P. I. 2012: 1. Ezt az apa visszaemlékezése is megerősíti: „Ebben az időben már annyit kerestem, hogy nőszülésre kezdem gondolni. [...] A munkát kitűnően bírtam, sokat dolgoztam és munkám után mindig boldogan siettem haza feleségem mellé.” P. K. 2012: 43.

⁶⁶ P. K. 2012: 46.

⁶⁷ Elírás, kapricpárna – fej alá való kis vánkös.

az éjjeliszekekrényeket. Ezt a munkát igen komolyan és kötelességtudóan végeztem. Lehettem úgy nyolc éves, amikortól kezdve a zoknijaimat magam mostam. Iskolai feladataimban nem segítettek. Talán éppen ezért is , minden rám bízott feladatot lelkiismeretesen elvégeztem.”⁶⁸

„Magasan, a II. emeleten laktunk, liftért a házfelügyelőnek kellett csengetni. Úgy neveltek, hogy egy gyerek ne fássza a házfelügyelőt, menjen fel gyalog! Ilyesminek a hatása megmarad: ma sem veszem más segítségét igénybe ahhoz, amit magam is meg tudok csinálni.”⁶⁹

„Játszani vagy egyedül, vagy más gyerekekkel játszottam. Nem emlékszem olyanra, hogy felnőtt játszott volna velem. [...] Minden helyen, ahova játszani mentem, a Városligetbe, a Rákóczi térre, Múzeum kertbe, a gyerekek együtt játszottak, külön a kislányok, ők általában körjátékot, esetleg bújócskát, fogócskát játszottak és külön a fiúk. A gyerekek egyszerűen kérdés nélkül beálltak a többiek közé, ma ez ismeretlen, ahogy tapasztalom, minden gyerek külön-külön játszik.”⁷⁰

A visszaemlékezők így összegezték gyermekkoruk tanulságait:

Preisich Irén:

„Ma is hálás vagyok ezért a nevelésért, az értékeit, szeretetteljességét még ma is érzem. Tudom, hogy a feladatok elvégzését nem egyszerűen rám hagyták, hanem így neveltek önállóságra és kötelességtudatra.”⁷¹

Preisich Gábor:

„Ma 80 éves koromban visszatekintve, el kell mondanom, hogy hála szüleim konzekvens nevelési elveinek, szoktatásának, életemben nagyothallásomnak úgyszólván semmiféle hátrányát nem éreztem. Emiatt kisebbrendűségi érzéseim sohase voltak. Ez szakmai előrehaladásomra, barátokkal, később feleségemmel, gyermekeimmel való kapcsolatomra egyaránt vonatkozik. Könnyen lehet, hogy rossz hallásomnak köszönhettem, hogy – munkaszolgálatra nem kerülve – életben maradhattam, hogy sok izgalomtól mentes maradtam.”⁷²

⁶⁸ P. I. 2012: 2.

⁶⁹ P. I. 2012: 2.

⁷⁰ P. I. 2012: 2.

⁷¹ P. I. 2012: 2.

⁷² P. K. 2012: 46. Preisich Gábor zárójeles megjegyzése édesapja önéletrajzában 1989-es dátummal.

Iskolák, tanulmányok

A nyelvtanulás egész korai gyermekkorban indult német nevelőnővel. Bátyjához logopédus is járt, Irén részt vett a foglalkozásokon, megtanulta a szájról olvasást, így segíteni tudott a bátyjának az emberekkel való kapcsolattartásban.

Ebben az időben már a különféle szabadidős sportok is hozzátartoztak a középosztály gyermekeinek életéhez.

„Gyerekkorom óta sokat sportoltam. Már pici koromban a napi rendszeres séta elmaradhatatlan volt. Most sem tart vissza semmilyen időjárás. Később nagy túrázásokat szerveztem. [...] Ez egészen a két év előtti combnyaktörésemig tartott. Nem volt hét vasárnapi túra nélkül. Azon kívül gyerekkoromban, és később a fiammal szánkóztam, a háborúig rendszeresen másodnaponta korcsolyáztam a városligeti műjégpályán, teniszeztem, eveztem. A Dunán a bátyámnak volt csónakja és sokat úsztam télen is, a margitszigeti sportuszodában.”⁷³

A Preisich gyerekek előtt nem volt titok a család zsidó származása, de református nevelést kaptak, és magukat reformátusnak tartották.

„A szüleim zsidó származásúak voltak, nem vallásos zsidók. Édesapám már fiatal korában elhatározta, hogy áttér a református hitre (református gimnáziumba járt), de csak akkor, ha szakmailag is vitte valamire, nehogy azt higgyék, hogy az előmenetele érdekében teszi.⁷⁴ Az volt a nézete, hogyha Magyarországon él, akkor vallásában is magyarnak kell lennie. Így minket, a bátyámat és engem már mindjárt a születésünk után megkereszteltek és apám nagy súlyt helyezett rá, hogy minél vallásosabb nevelésben részesüljünk.⁷⁵ [...] Református elemibe jártam, utána pedig a Baár-Madas református gimnázium és nevelőintézetbe. A hittantanárunk, Novák Olga néni (tudtommal ő volt az első teológiát végzett női pap), nagy hatással volt ránk. Sokunknak ő volt a kedvenc tanára és kedvenc óránk volt a hittan.⁷⁶ Soha nem mulasztottam volna el egy vasárnapi istentiszteletet sem, nem azért mert úgyis kötelező volt. Gimnazista koromban sokat imádkoztam, magamban folyton zsoltárokat énekeltem. A konfirmáció talán a legnagyobb, legemlékezetesebb ünnepemnek számított. Az iskolába zsidó vallású gyerekek nem jártak, zsidó származású viszont elég sok, de ezt akkor még nem nézték. [...] Az osztályunk igen jó, összetartó osztály volt. Mindenkiel egyformán barátkoztunk, nem zártunk ki soha senkit. [...] Én beletartoztam egy szűkebb társaságba, akik iskolán kívül is összejöttünk, meghívtuk egymást.

⁷³ P. I. 2012: 16. Interjú Preisich Irénnel 2015.

⁷⁴ Ez egybecseng Preisich Kornél fentebb idézett hozzáállásával a felekezetváltással kapcsolatban. Az indoklás nyilván a családi legendárium része volt.

⁷⁵ A szülők és az első gyermek keresztelese egyszerre történt. „Kósa Zsigmondot és feleségét kértem meg, hogy vállalják nálunk a keresztszülői tisztet. [...] a keresztelese a házunkban történt közben megszületett fiúnkkal, Gáborral együtt, egy héttel a szülés után.” P. K. 2012: 44.

⁷⁶ Novák Olga 1923-ban abszolvált a református teológián, 1927-ben a nők között elsőként vallásstanári diplomát szerzett. Sára Szabó 2010: 260.

Ha most visszagondolok a társaságra, ezek mind zsidó származású lányok voltak, rejtély, hogyan találtunk egymásra, de ez soha nem volt téma. Nekem voltak az iskolán kívül is zsidó barátnőim, de őket nem hívtam meg hozzánk. Azért írtam erről a kérdésről ilyen hosszasan, hogy érthetőbb legyen, amikor a zsidótörvények után zsidónak nyilvánítottam, mennyire felerősödött bennem ez a kettősség, a nem tudni hova tartozás. Ez az érzés már gimnazista koromban kezdődött és a mai napig is tart.”⁷⁷

Pár- és pályaválasztás

A két világháború közötti időszakban Preisich Irén társadalmi csoportjában a fiúk addig nem nőszülhetek meg, amíg nem tudták eltartani a feleségüket. Ez még azokra a kapcsolatokra is igaz volt, ahol a nőnek volt kereső foglalkozása, mint Irén esetében.

„Én a harmincas évek elején ismerkedtem meg jövődő férjemmel, én 16 éves voltam, ő huszonegy. Akkor diplomázott, építészmérnökként. Azokban az években legalább olyan recesszió volt, mint most, alig-alig építkeztek, fiatal építész nem kapott munkát. Kilenc évig jártunk együtt anélkül, hogy megcsókoltuk volna egymást.”⁷⁸

„Úgy látom, hogy másként választják mostanában a fiatalok a továbbtanulási lehetőségeiket mint régen, amikor inkább valamilyen pálya iránti érdeklődés motiválta a választást és nem a kereseti lehetőségek. A mostani fiatalok, ha elvégezték az egyetemet, azt várják el, rögtön olyan helyen kezdjenek, hogy megélhessenek a fizetésükből, hiszen ezért tanultak. Régen nem így volt. Minél magasabb szintű végzettsége volt valakinek, annál több gyakorlati munkára volt szüksége, hogy pénzt kereshessen. [...] Az emberek nem türelmetlenkedtek, hanem örültek, ha minél több gyakorlati tudásra tehettek szert. Én a gimnázium után »Mozdulatművészet, torna, gyógytorna« szakot végeztem.”⁷⁹

Itt ezt az egymondatos összefoglalót a pályaválasztással kapcsolatban érdemes az interjúban elhangzottakkal és édesapja visszaemlékezésével kiegészíteni.

„V. G. és D. K.: Beszéljünk kicsit a pályaválasztásodról, hogy hogy találtad meg a mozdulatművészetet?

P. I.: Hát először is mindig gyerekekkel szerettem foglalkozni. [...] Nagyon tudtam a gyerekekkel bánni, tehát mindenképpen olyan foglalkozást akartam választani, ahol gyerekekkel foglalkozhattam. És azt gondoltam, hogy miután édesapám is gyerekorvos volt, hogy én is az leszek. De édesapám azt mondta, hogy ő nagyon szereti

⁷⁷ P. I. 2012: 6.

⁷⁸ P. I. 2012: 7.

⁷⁹ P. I. 2012: 13.

a hivatását, de gyerekorvosnak lenni, az teljes embert kíván. És ő igenis amellett van, hogy a nők dolgozzanak, de ha igazán gyermekorvos akarok lenni, akkor nem lehetek jó feleség és anya. És őszintén egy asszonynak az első hivatása, hogy otthon feleljen meg. Mellette dolgozzon. Bármilyen legyenek, csak ne orvos. Mert vagy jó család-anya vagyok, vagy jó orvos. A kettő együtt nem megy. [...] Ezért a 6. gimnázium után ki akart menni a gimnáziumból, nehogy orvos legyen, mert ha leérettségizem, akkor biztos orvos leszek. [...] Akkor tanítónőnek akart adni, de akkor Budapesten tanítóképzőben csak apácák tanítottak, [...] sírtam, hogy én nem akarok oda járni. S akkor megláttam valahol egy prospektust, hogy gyógytorna, torna, mozdulatművészet. És ez nekem nagyon tetszett. Itt lehet gyerekekkel foglalkozni. Ha ide beíratnak, akkor nem bánom, hogy nem leszek orvos.”⁸⁰

Preisich Kornél életrajza szerint nem csak akarta, de ki is vette:

„Írénke lányunkat, aki a Baár-Madas gimnáziumba járt, bár jó tanuló volt, a hatodik osztály után kivettem az iskolából (nem akartam, hogy orvos legyen) és mozdulatművészeti tanfolyamot végeztettem vele. Igen jól tudott bánni a gyerekekkel, ennek jó hasznát vettem a szanatóriumban. Kitanulta a gyermektornáztatást, járt Horváth Boldizsárhoz, aki ortopéd tornáztatásra tanította és kiküldtem Bernbe Salzmann professzorhoz, aki klinikáján benuult gyerekek tornáztatásával foglalkozott.”⁸¹

Iskola, külföldi tanulmányút, szakmán belüli konfliktusok

Preisich Irén életrajzából megismerhetjük a mozdulatművészeti magániskolák működését. A szakmai szervezetek munkájában Irén sem a II. világháború előtt, sem utána nem vett részt, legalábbis nem tesz róla említést, ahogy édesapja sem, viszont betekintést nyerünk a szakmán belüli „kenyérharcba”.

„Volt megközelítően nyolc olyan iskola, amelyik erre a képzésre engedélyt kapott: például Szentpál Olga, Madzsar Alice, Riedl Margit és mások. Két akkor végzett fiatal lány is kért és kapott erre engedélyt, Popper Ágnes és Fáy Boris. Én őhözjuk iratkoztam be. Természetesen komoly féltékenység volt az egyes iskolák között. A tanulnivaló állami előírás szerint folyt: anatómia, pszichológia, pedagógia stb., ezeket a tárgyakat orvos vagy más szakember tanította délutánonként, délelőttönként háromszor hetente Fáy Borinál gyógytornát, Popper Ágnesnél, aki jól zongorázott, művészi táncot, improvizációt tanultunk és az óvodásait és magánöbendékeit tornáztattuk. Ez két évig tartott, 10-10 hónapig, két hónap nyári szünettel. Év végén az államtól vizsgáztatók jöttek. Egy pár elméleti órára Riedl Margit iskolájába jártunk, ahol az ő növendékeivel együtt Pálffy Gy., a mozdulatművészet elnöke (Riedl Margit barátja) tanított. Mi,

⁸⁰ Interjú Preisich Irénnel 2015.

⁸¹ P. K. 2012: 56. Ha figyelembe vesszük az 1915-ös születési dátum és az oklevél között eltelt időt, akkor megállapíthatjuk, hogy Irén tényleg nem fejezte be a gimnáziumot.

a Popper–Fáy növendékek négyen voltunk. Mindenki megkapta az oklevelét, mi négyünk közül ketten megbuktunk: én gyakorlatból, társam Székely Panni elméletből. Biztos, hogy nem tudtunk kevesebbet a többieknél. Pálfy azt mondta, szeptemberben a pótvizsgán átmehetünk, ha nyáron magas tandíjjal Riedl Margithoz járunk. Ez március végén történt. Nekem az volt a tervem, hogy majd a zugligeti gyerekszanatóriumban, ahol édesapám volt főorvos, foglalkozom a gyerekekkel. Írtam egy pár svájci gyermekszanatóriumba, hogy lakásért, ellátásért adjanak lehetőséget ottani munkára, hogy tapasztalatot szerezzek. Sok ajánlatot kaptam. Az utazást édesapám fizette és valamicske pénzt is adott. Három hónapig voltam kint. [...] Nagyon hasznos volt, sokat tanultam és nagy önállóságra tettem szert.”⁸²

Munkahelyek

„Visszatérésem után július-augusztusban Riedl Margitnál dolgoztam. Szeptemberben diplomáztam sikerrel. Riedl Margit megbetegedett, súlyos ischiast kapott, mozdulni sem tudott. Nem saját növendékei közül valakit, hanem engem kért meg a helyettesítésével. Jöttek a csoportok, az egyéni tornázók, és a képzősökkel is én foglalkoztam. Fizetést nem kaptam. [...] Reggeltől estig el voltam foglalva, csináltam szeptembertől karácsonyig. Örültem, mert sokat tudtam gyakorolni. Aztán hirdetésre jött össze egy-két gyerekcsoport, és édesapám páciensei között is akadt egy-egy gyógytornára szoruló. Azon kívül jártam ki a zugligeti szanatóriumba, tornáztattam egy-két óvodában, főleg az óvónő sógornóm óvodájában. Ő 1938-ban született, aztán körülbelül egy évig nem is nézett be az óvodába, csak a pénzt szedte be, de én egy fillért sem kaptam. Viszont a gyerekekkel való foglalkozásban megint csak nagy gyakorlatra tettem szert, ennek későbbiekben nagy hasznát vettem.”⁸³

A mozdulatművészeti iskola mellett egy diétás főzőtanfolyamot is elvégzett. Egy vidékieknek fenntartott diétás panzióban tartott gyakorlati foglalkozáson újra találkozott korábbi szerelmével, az építész Gerle Györggyel,⁸⁴ akivel 1940-ben házasságot kötött.⁸⁵

„Főzni egyáltalán nem tudtam, ezért beiratkoztam a Gázművek főzőtanfolyamára, élveztem, jól ment. Akkor hallottam egy diétás főzőtanfolyamról. Beiratkoztam. [...] 1940-től a hatvanégyes zugligeti szanatórium élelmezését én végeztem, intéztem a bevásárlást, a menü összeállítását, raktárkezelést, éteellenőrzést, napi elszámolást

⁸² P. I. 2012: 13–14.

⁸³ P. I. 2012: 14.

⁸⁴ Gerle György gyomorpanaszai miatt járt a panzióba ebédelni. Interjú Preisich Irénnel 2015

⁸⁵ Az interjúban Irén elmondta, hogy amikor „komolyra fordult” a kapcsolata a fiatal építészgyakornok Gerle Györggyel, akkor édesapja havi apanázst ajánlott fel a fiatal párnak, hogy össze tudjanak házasodni. Gerle ezt nem fogadta el, ekkor eltiltották őket egymástól. A panzióban találkoztak ismét. Ekkor már Irén bátyjának saját irodája volt, ahol Gerle Györgyöt alkalmazni tudta, így nem volt akadálya a házasságnak. Interjú Preisich Irénnel 2015; Gottdank 2021.

– mindent én csináltam. Nehéz munka volt, kétszer hetente hajnali négykor mentem a csepeli nagy vásártelepre vásárolni bérteherfuvarral. [...] Jól fizettek. 1944-ben származásom miatt abba kellett hagyni a munkát.”⁸⁶

A háború alatt különböző lakásokban bujkált, de mindenhol menekülnie kellett. Többször került életveszélybe, volt a Gestapó fogságában a Svábhegyen, megszökött egy halálmenetből. Novembertől Sztehló Gábor evangélikus lelkész zsidó gyermekeket befogadó gyermekotthonában dolgozott bátyjával és sógor-nőjével együtt. Karácsony este kapott egy olyan hírt, hogy a férje megszökött a munkaszolgálatból, és anyósánál bujkál. Átment Budáról Pestre, visszamenni már nem tudott. Végül akárcsak szülei, Jerecián⁸⁷ szűkségházában vészelte át a háborút.

A második világháború után, 1945 és 1947 között magán tornaóvodát működtetett lakásában. 1947 megszületett a kislánya, utána három évig nem dolgozott. 1950-ben kezdett munkát keresni. A háború után a mozdulatművész-gyógytornász diplomát akkor ismerték el, ha az illető elvégzett egy nyolchónapos kiegészítő gyógytornász tanfolyamot,⁸⁸ és mellette kórházban is dolgozott. Státusz nem volt, csak protekcióval.

„Egy barátnőm és kolléganőm segítségével, aki a baleseti sebészetben dolgozott, a sikeres vizsga után felvettek oda státusz nélküli ingyenes dolgozónak. A fiamat, aki akkor már három éves elmúlt, óvodába adtam és anyósom segítségével délelőtt dolgoztam, délután hetente háromszor tanfolyamra jártam. Megkaptam a végleges diplomát, de státusz változatlanul nem volt. Végre a Heine-Medin kórházba felvettek státusz nélküli ingyenes dolgozónak. Akkoriban minden kollégám így kezdte. A kórházak ritkán kaptak egy-egy gyógytornász státuszt. Aki a legrégebben dolgozott ott, az kapta meg a helyet. Volt, akinek ez egy esztendőnél is több idő után sikerült. Én három hónap ingyenes munka után kerültem be az ORFI-ba, és ott dolgoztam nyugdíjazásomig, 1976-ig. Az utána való időt főleg az akkor kicsi két unokámnak szenteltem.”⁸⁹

* * *

A Preisich család kétszáz évet átfogó története sok tekintetben alátámasztja, illusztrálja a magyarországi modernizációról, ezen belül a női emancipációról, a nők által preferált szakmák terjedéséről, valamint két szakma professzionalizációjáról kialakult képet.

Az egyik magától értetődő, és talán éppen emiatt ebben az összefüggésben ritkábban említett modernizációs tendencia a gyermekszám drasztikus csökkenése volt, ami a háztartási eszközök technikai fejlődésével és a háztartás

⁸⁶ Ez az édesapja szanatóriuma volt. P. I. 2012: 15.

⁸⁷ Az itt leírt események egyeznek az édesapa visszaemlékezésével. P. I. 2012: 11.

⁸⁸ Az első hivatalos gyógytornász-képzés 1952-ben indult Magyarországon, 6 hónapos tanfolyam keretében egészségügyi alapképzéssel rendelkező szakemberek számára. Tringer 2012: 2.

⁸⁹ P. I. 2012: 16.

racionalizálásával együtt fontos feltétele volt a nők háztartáson kívüli munkavégzésének.⁹⁰

A másik ilyen kitapintható tendencia az intézményileg szabályozott, formális keretek között megszerzett és oklevéllel igazolt tudás felértékelődése. A férfiak esetében a folyamat már a 19. század végén elkezdődött, a 20. század elejétől a nőkre is kiterjedt. A Horthy-korszak nőkre vonatkozó oktatáspolitikájának gazdag szakirodalma van.⁹¹ „Ugyanakkor korántsem csupán a rendeletek befolyásolták a nők szakmaválasztását: legalább ilyen erős volt a környezet társadalmi kontrollja, női szerepekkel kapcsolatos elvárásai – s maguknak a pályaválasztóknak nemük sajátos feladatairól formált véleménye.” Preisich Irén visszaemlékezései igazolják Papp Barbara és Sipos Balázs feltételezését „a mikrokörnyezet szabályozó szerepéről”.⁹²

A mikrokörnyezet, jelen esetben a Preisich család szabályozó szerepe, részben a tudatos és következetes nevelésen, részben a személyes példaadáson keresztül érvényesült. Alapja a többször is hangsúlyozott polgári identitás és a hozzá kapcsolódó polgári ethosz volt, amelyben megjelent mindenfajta munka tisztelte, a szorgalom, a kötelességtudat, az önállóság, a takarékoság, a racionalitás, a hosszú távú kalkuláció, és nem utolsósorban a hátrányokkal, nehézségekkel, diszkriminációval dacoló magatartás. Ennek elfogadását segítette a vallásos nevelés és általában a felnőtt, de mindenekelőtt a szülői tekintély tisztelete.

Másik jellemzője volt a családi szocializációnak, hogy a társadalmi nemekhez kapcsolódó feladatok, kötelességek, elvárások a korai gyermekkortól kezdve élesen elváltak egymástól. A különbségek különösen élesen jelentkeztek a tanulmányok és a pályaválasztás kapcsán. Preisich Gábor minden családi támogatást megkapott ahhoz, hogy választása szerint építész legyen, Irént még érettségizni sem engedték, nehogy az orvosi hivatást válassza. Ez a pályaválasztási konfliktus nem egyedül a Preisich családra volt jellemző,⁹³ hanem arra a polgári középosztályra, amelyik a hivatás fogalmát különbözőképpen használta a férfiak és a nők esetében. A korszak szóhasználata szerint a férfiak „hivatása” kizárólag a háztartáson kívül végzett munka volt, a család eltartása, a pénzkereset „feladatnak” minősült. A nők esetében kétféle hivatás létezett: feleségként és anyaként/családanyaként „női hivatásuk” volt, ami a kor normái szerint prioritást élvezett azokban az esetekben, amikor a két hivatás konfliktusba került egymással. A pályaválasztási tanácsadó kiadványok a „női természetnek megfelelő” gondoskodó, tanító, művészi és kézműves készségeket igénylő foglalkozásokat ajánlottak a lányoknak.

⁹⁰ A két világháború között egy háziasszonyok számára írt könyv így jellemezte a nők helyzetét: „A háziasszony fizikai tehermentesítéséről beszélnek most mindenfelé, a technika minden vívmányát mozgósítják segítségére. A ház alaprajza, a konyha beosztása, a fűtőszervezetek, főzőeszközök, mind arra szolgálnak, olyan átalakuláson mennek keresztül, hogy a háziasszony munkáját minél jobban leegyszerűsítsék, megkönnyítsék.” Mandl [1928]: 183. (Ez a tehermentesítés költségei miatt a polgári középosztálynak a nőire vonatkozott.)

⁹¹ Papp–Sipos 2017: 93–129.

⁹² Papp–Sipos 2017: 119.

⁹³ Papp–Sipos 2017: 119.

Emellett elvárás volt, „hogy ne vegyék el a férfiak kenyerét”, vagyis „ha már mindenképpen dolgozniuk kell a nőknek, akkor azt ne állami alkalmazásban tegyék, hanem lehetőleg önálló vállalkozóként”.⁹⁴ Ezzel „a nőket függetlenségre, önállóságra, a piaci igények felmérésére és ahhoz való alkalmazkodásra bízatták”.⁹⁵ Ez utóbbi olyan folyamatokat indított el, amelyek a professzionalizációs elméletek szempontjából is érdekes tanulságokkal szolgálnak.

„A 18. század vége és a 19. század eleje közötti időszakban a képzőművészetben, zenében és irodalmon belül intézményes átalakulás ment végbe, amelyet a szakirodalom »az udvari művészetből a polgári művészetbe történő« átmenetre hegyez ki. [...] Ez azt jelenti, hogy a hagyományos patronázsvizonyokat a piaci, illetve a versenyalapú viszonyok váltották fel.”⁹⁶

A művészet intézményesülésével foglalkozó kutatások rávilágítottak a piactól és a nyilvánosságtól való függőség csökkentését célzó törekvésekre is. A hagyományos művészetek képviselői küzdelmeikben a tudományos hivatások professzionalizációs stratégiáit utánozták.⁹⁷ Ebbe a folyamatba kapcsolódtak be a 20. század elején az új művészeti műfajok képviselői. Az új művészet két irányból kapott impulzusokat. Egyrészt az Angliából indult Arts and Crafts mozgalom Európa-szerte divatba hozta a középkori céhek mintáját követő kézműves műhelyeket,⁹⁸ másrészt megjelentek olyan új igényeket kielégítő szolgáltatások, amelyekhez magániskolákban lehetett elsajátítani a szükséges ismereteket. Ezek a műhelyek és magániskolák – a piacról éltek, állami megrendelésektől nem függtek – alternatív lehetőséget biztosítottak azoknak a művel, idegen nyelveket beszélő, erős autonómiaigénnyel, és esetenként jó érdekérvényesítő lehetőségekkel rendelkező tanároknak, művész-mestereknek és tanítványoknak, akik politikai tevékenységük, felekezetiük vagy nemük miatt kiszorultak az állami oktatásból. Ezek a szakmák társadalmi háttérük miatt eleve viszonylag magas presztízzsel rendelkeztek, közülük nem egy modern professzióvá alakult a 20. század folyamán. Érdeemes lenne vizsgálni más, a 20. században induló művészeti szakma, például a fotóművészet magyarországi történetét, mert könnyen lehet, hogy a mozdulatművészethez hasonlóan a kontinentális modelltől eltérő, belülről szerveződő professzionalizációs utat járt be.⁹⁹

A professzionalizációs elméletek szempontjából más tanulsággal is szolgál a két életpálya. Figyelemre méltó, hogy mindketten sokszor használják munkájukra a „hivatás” kifejezést, nyilván annak hétköznapi értelmében. Az apa esetében a kifejezésben érezhető a szolgálat árnyalata – „Tudtam, hogy ennek a tudománynak sok a megoldatlan problémája. Égtem a vágtyól, hogy hozzájáruljak egy-egy ilyen

⁹⁴ Papp 2022: 105.

⁹⁵ Papp 2022: 105.

⁹⁶ Siegrist 2021: 30.

⁹⁷ Siegrist 2021: 31.

⁹⁸ Pevsner 1977: 11–32.

⁹⁹ Siegrist 2021: 28.

probléma megoldásához.” –, de megfogalmazódik a magas presztízs iránti vágy, az a törekvés, hogy az orvosi hivatás segítségével kompenzálja zsidó származásából és testi fogyatékoságából származó hátrányait. Lánya nem volt abban a helyzetben, hogy teljesen szembeszálljon az apai akarral, de végül sikerült egy kompromisszumot kiharcolnia. Választása az apa számára is kompromisszumot jelentett: a mozdulatművészet modern műfaj volt, ráadásul a választott iskola tanárai köztudottan kommunisták voltak, ami nehezen fért bele az apa értékrendjébe. Irén pályaválasztásait azok a női szerepminták – főzés, gyermekekkel való foglalkozás – motiválták, amelyeket a saját családjában megismert.

A „védett piaci helyzet” (megszerzett piaci monopólium) mindkét szakma esetében rövid ideig tartó, átmeneti állapot volt. Amint megszűnt a külső konkurencia nyomása, felszínre kerültek a szakmán belüli ellentétek. Ezek a 20. század első felének Magyarországon erősen kötődtek az eredeti felekezetekhez: az életutakban megfogalmazódott a protestáns–katolikus és a zsidó–keresztény ellentét is.¹⁰⁰ Utóbbi a harmincas évek végére felekezeti alapon szegmentálta a mozdulatművészeti iskolák piacát.

A II. világháború után pályán maradó mozdulatművészek visszaemlékezései a korábban összefonódó mozdulatművészeti irányzatok szétválásáról tudósítanak. A táncművészet professzionalizációs folyamatáról már részletes kutatási eredmények állnak rendelkezésünkre Bolvári-Takács Gábornak és Lenkei Júliának köszönhetően. A gyógytorna 1945 utáni professzionalizációs folyamata egyelőre feltáratlan. A rendelkezésre álló források alapján feltételezhető, hogy a folyamat továbbra sem illeszkedett maradéktalanul a közép-európai professzionalizációs paradigmához. Több dokumentum arra utal, hogy a szakma kezdeményező szerepe, különösen a kezdeti időszakban továbbra is megmaradt, de ennek feltárása további kutatásokat igényel.

FORRÁSOK

Gerle Györgyné, született Preisich Irén 2012: *Emlékeim a múlt századból*. Sokszorosított gépirat.

Preisich Kornél 2012: *Önéletrajz 1869–1955*. Magánkiadás.

Interjú Gerle Györgyné Preisich Irénnel 2015. május 19-én. Készítette: Detre Katalin és Vincze Gabriella.

¹⁰⁰Ahogy egyes keresztények nem hívtak zsidó orvost konzíliumra, úgy zsidó növendékek nem mentek a katolikus Riedl Margit iskolájába. Pedig Riedl Margit nem volt antiszemita, 1938-ban aláírta az I. zsidótörvény elleni tiltakozó nyilatkozatot. Preisich Irén szerint a zsidók Madzsar Alice-hoz, Popper Ágneshez meg Szentpál Olgához jártak. Ez nem mindenkinél volt tudatos választás, de volt egy stílus- és ízléssbeli különbség a zsidó és keresztény iskolák között. Kővér 2004: 163–170.

Magyar Életrajzi Lexikon <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html>

Vasárnapi Újság, 1859.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Az I. sz. Gyermekgyógyászati Klinika története a kezdetektől.* <https://semmelweis.hu/gyermekklinika/az-i-sz-gyermekgyogyaszati-klinika-bemutatasa/a-klinika-tortenete/> – utolsó letöltés: 2022. augusztus 30.
- Ádám György 1986: *Az orvosi hálapénz Magyarországon.* Magvető, Budapest.
- Bolvári-Takács Gábor 2014: *Táncosok és Iskolák. Fejezetek a hazai táncművészképzés 19–20. századi intézménytörténetéből.* Gondolat, Budapest.
- Czingel Szilvia 2020: *A női test alakváltozatai.* Jaffa, Budapest.
- Czirmayné Kocsis Róza 2006: *Rákóczifalva története.* Rákóczifalva Nagyközség Önkormányzata, Rákóczifalva. <https://docplayer.hu/2332312-Az-eredeti-nyomtatott-valtozatot-kiadta-rakoczifalva-nagykozseg-onkormanyzata-felelos-kiado-toth-lajos-boritor-terv-tipografia-papp-imre.html> – utolsó letöltés: 2022. augusztus 30.
- Detre Katalin 2022: A piac szerepe a magyar és a német mozdulatművészet professzionalizációjában. *Aetas* (37.) 1. 74–92.
- Detre Katalin 2021: *Az egyéni és a kollektív autonómia-törekvések szerepe a magyar mozdulatművészetben* (kézirat).
- Egy örmény, aki nyilas is volt.* <http://embermentok.életmenete.hu/ara-geretian> – utolsó letöltés: 2022. augusztus 30.
- Kálmán Kata 2007: *A Madzsar iskola 1927–1929.* Vintage Galéria, Budapest.
- Kármán Judit 1995: *Módszerek múltja és jelene. A funkcionális és analitikus testképzéstől a komplex esztétikus mozgásig.* A Magyar Mozdulatkultúra Egyesület Mozdulatművész Pedagógusképző Tanfolyamának Tanjegyzete. Magyar Mozdulatkultúra Egyesület, Budapest.
- Kövér György 2004: A középosztályi mentalitás kérdései. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Osiris, Budapest, 163–169.
- Kövér György 2011: *A tisztaeszlári dráma.* Osiris, Budapest.
- Lenkei Júlia 2007: Volt egyszer egy táncnevelési szak. In: Gajdó Tamás (szerk.): *Színház és politika. Színháztörténeti tanulmányok, 1949–1989.* Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest, 19–43.
- Mandel, Maria Mathilde [1928]: *A Mai Otthon.* (Magyarra átdolg., szerk. Z. Tábori Piroska.) Dante, Budapest.
- Németh András 2013: *Életreform-törekvések és táncpedagógiai reformok a 20. század első felében.* In: Beke László – Németh András – Vincze Gabriella (szerk.): *Mozdulat – magyar mozdulatművészet a korabeli társadalom tükrében.* Gondolat, Budapest, 15–51.
- Papp Barbara 2022: Pályaválasztási tanácsok lányoknak a Horthy-korszakból. *Aetas* (37.) 1. 93–106.

- Papp Barbara – Sipos Balázs 2017: *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*. Napvilág, Budapest.
- Pevsner, Nicolaus 1977: *A modern formatervezés úttörői*. Gondolat, Budapest.
- Repiszky Tamás 2012: Madzsarné Jászi Alice családtörténete. In: Repiszky Tamás – Zaletnyik Zita (szerk.): *A gyógyító mozgás művésze. Madzsar Alice emlékének*. Semmelweis, Budapest.
- Revel, Jaques 1996: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. *Aetas* (11.) 4. 217–237.
- Sárai Szabó Katalin 2010: *A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig. A belmissziómozgalom hatása a nők egyházi működésére*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Siegrist, Hannes 2021: Professzionális autonómia a modern társadalomban, tudományban és kultúrában. *Replika* (32.) 119–120. 17–36.
- Gottdank Tibor 2021: *Dinasztiák: Preisichék – három a kislány és más történetek*. <https://www.youtube.com/watch?v=9qQ5OLwg5f4> – utolsó letöltés: 2022. augusztus 30.
- Verrasztó Gábor: Preisich Kornél gyermekparadicsoma a Zugligetben. *Hegyvidék Újság*, 2017. október 26. <https://www.hegyvidekujsg.hu/archivum-2017-oktober-24/preisich-kornel> – utolsó letöltés: 2022. augusztus 30.

Tóth Kelemen

Valami figyel

Vázlat a 19. századi Magyarország becsületfogalmáról

„Mi, a Juraniccsal, lehet vagy két hete, egy este benéztünk az orfeumba, ott egy kissé borozgattunk is, néhány ismerős odaült az asztalunkhoz, vígan beszélgettünk, amint egyszerre arra lépeget valami báró Perjéssy Mihály, egy tejfelesszajú siheder. Hívták néhányan, hogy üljön közénk. Azt mondja gögösen: Nem ülök olyan asztalhoz, ahol nem mindenki kóser ember.”¹

Így kezdi abszurd vesszőfutásának történetét az exhalott Alapi Gáspár, Szigetvár vicekapitánya, akit az asztaltársaságában ülő századfordulós barátai készséggel világosítanak fel, hogy a nem kóser annyit tesz, nem becsületes ember. Alapi pedig azért nem becsületes, mint az utóbb kiderül, mert elmulasztott elégtételt venni az *Al-Alapi* című cikk írójától, aki szigetvári feltámadásának elcsalásával vádolta meg. A becsületbíróságokban és párbaj-jegyzőkönyvekben, tehát pusztán a *formában* és nem a *lényegben* élő becsület világát,² ezt a kiüresedett lovagiasságot nagy értetlenséggel szemlélő Zrínyi Miklós (és persze szigetvári vitézeinek) karakterén keresztül Mikszáth Kálmán az *Új Zrínyiász* hatodik fejezetében lényegében hasonló dologra vállalkozott, mint amire tanulmányomban én is kísérletet teszek: a *becsület* fogalmának az idő és a korok múlásával bekövetkező esetleges jelentésváltozásának, valamint – és sokkal inkább – a 19. századi becsületfogalom és becsület-értelmezés bemutatására, illetve vizsgálatára. A kérdés tehát a következő: mit értett a kor embere a becsület fogalma alatt, illetve a vizsgált szövegek alapján felfedezhetünk-e valamiféle, az értelmezésekben megmutatkozó változást?

Mikszáthtal ellentétben a tanulmány nem a satíra és a szépírói képzelet, hanem sokkal inkább a fogalom- és némiképp a mentalitástörténet eszközkészletével kíván operálni. A feladat kétségkívül rejt magában nehézségeket, de talán mégsem tűnik annyira komplikáltnak, mint ahogy azt az ősi magyar becsületfogalom esetében látta Kandra-Kabos Jakab 1897-ben megjelent – kortársai által sokat bírált – *Magyar Mythologiájában*, melyben a jelentésváltozás ténye hangsúlyos szerepet kapott:

¹ Mikszáth 1980: 72–73.

² Ahogy ezt a regényben Csáky György, valamint Zrínyi egyéb újkori barátai is megfogalmazták: „nem elég azt bizonyítani Alapiról, hogy derék, becsületes ember, mocsoktalan lovag, akár maga a híres Lancelot, mert itt a forma uralkodik. A forma és mindig csak a forma. A lényeg semmi, hanem a forma szent. A mostani emberek olyan lovagok, mint amilyenek madaraknak a kitömött madarak. [...] Ha szépen áll a csőrük, a tollazatuk, hát tökéletesek, az nem tesz semmit, hogy a belsejükben kóc van és nem vér, azért ők a forma szerint kifogástalanok.” Mikszáth 1980: 83.

„Sajnos azonban, hogy a civilizáció erősen szántja a mezőséget, hol eddig a magyar becsületesség legszebb virágai vadonjában termettek, s ma már inkább csak negative, azon pokoli büntetésekből, melyeket még az ó-törvény szabott ezen erény áthágóira, ismerhetjük meg régi becsében. Vagy a műveltségben hátramaradt rokonokhoz kell fordulni a példák kedvéért.”³

Egy történetet azonban mindig lehet még korábról indítani, nincs ez más-ként most sem. A becsület természetesen már az antikvitásban is létező fogalom, olyannyira, hogy egyes vélekedések szerint a Földközi-tenger medencéjének ókori kultúrái esetében egyenesen becsület–szégyen kultúrákról kell beszélnünk.⁴ Kiváló példa erre Pál apostol Zamfir Korina által elemzett pasztorális levelei mellett Arisztotelész elgondolása, miszerint az emelkedett szellemű és cselekvőképes emberek a becsületet (*τιμὴν*) keresik.⁵ Vagy éppen Plutarkhosz vélekedése arról, hogy a becsület (*αρετή*) a hellének, a hitványság, becstelenség (*κακία*) viszont a barbárok vonásaként definiálendő – összekapcsolva és párhuzamba állítva így a két fogalom- és ellenfogalom-párt.⁶ Johan Goudsblom szerint a szégyenben, illetve a szégyenérzetben egy egyetemes emberi adottságot kell felismernünk, mely nélkül elképzelhetetlen bármilyen szociális szerveződés.⁷ Ha viszont elfogadjuk a szégyennek ezt az egyetemes emberi minőségét, akkor ellenpárjával, a becsülettel és a becsületérzessel sem tehetünk másképp. Ám ahogy arra Friedrich Zunkel is rámutatott a *Geschichtliche Grundbegriffe* 'Ehre' szócikkében, a becsület fogalma az egyes kultúrákban eltérő gyökerekkel rendelkezhet. A germán törzsek esetében például a legnagyobb értéknek, létezésük alapjának számított. Tartalmát tekintve a kíséret, a törzs vagy a nép részéről tanúsított figyelem vagy tisztelet (*Achtung*) határozta meg, amelyet a jogképes szabad egyén mellett annak családja, rokonsága is élvezhetett. Ezzel szemben a keresztény-antik hagyományban egy – kizárólag a hívő ember és Isten kapcsolatára korlátozódó – bensőséges viszonyrendszerrel beszélhetünk.⁸

³ Kandra-Kabos 1897: 443.

⁴ Vö. Zamfir 2010.

⁵ Arisztotelész 1987: 1095 b. Arisztotelész a *τιμὴν* szót használta, melyet angolra az *honour*, németre pedig az *Ehre* szóval fordítottak. Szabó Dezső *kitüntetésnek* magyarította, ám a becsület szavunk éppúgy illik rá.

⁶ Plutarkhosz 2012: 329 d. Plutarkhosz Arisztotelésszel ellentétben az *αρετή* szót használja, melyet angolra *virtue*-ként, németre pedig *Tugend*-ként fordítottak. Ez a magyar *virtus*nak vagy *erény*nek lenne megfeleltethető, ám *becsület* szavunkkal, mint majd látni fogjuk, szintén kifejezhető.

⁷ Vö. Goudsblom 2005: 18.

⁸ Zunkel 1992: 3–4.

KÖZÉPKORI KITEKINTÉS

Reinhart Koselleck időbeliségük szempontjából a társadalmi és politikai fogalmaknak három nemét különbözteti meg. Elgondolása szerint beszélhetünk hagyományos fogalmakról, melyek jelentése többé-kevésbé állandó marad; teljesen új fogalmakról, meghatározott politikai vagy társadalmi helyzetre reagáló új szóalkotásokról; valamint olyan fogalmakról, melyek hangalakja ugyan állandóságot mutat, jelentésükről azonban ez már nem mondható el.⁹ Koselleck hármas tipológiáját tekintve tehát adódik a kérdés: vajon a becsület fogalmára melyik keret(ek) húzható(k) rá?

Vegyünk egy középkori példát! Engel Pál az Anjou- és Zsigmond-kori birtokrendszeréről szóló kutatásaiból építkező *A honor* című tanulmányában arról ír, hogy a 14–15. századi jogrendben az intézményként is értendő *honor* szó a királyi föld birtoklásának egy meghatározott módját jelölte: a vajdai és ispáni tisztségek mellett az azokkal járó királyi birtokokat és jövedelmeket foglalta magában. A birtok tehát egyszerre volt a királyé, vagyis az adományozóé, és a *honort* kapó tisztségviselőé, aki a kortársak szemében nemcsak igazgatási joggal bírt, hanem őt „tekintették a jószág igazi urának, sőt ő maga is így értékelte saját helyzetét.”¹⁰ A *honor* birtokon belül minden domaniális jövedelem a királyi kincstár helyett a mindenkori birtokos vagyónát gyarapította. *Honort* kapni tehát nem csupán az intézmény nevéből adódó megtiszteltetést jelentett, hanem jelentős jövedelemforrást is a szerencsés birtokos számára. A tisztség elvesztése, a király által való visszavonása természetesen együtt járt a *honor* elvesztésével is, és ellentétben a nemes nemesség címén (*titulo vere nobilitatis*) birtokolt földjeivel, nem is volt örökíthető. Másként fogalmazva, a *honor* a király tetszése szerint bármikor visszavehető, ideiglenes adománybirtoknak számított. Engel Pál szerint ebből az ideiglenes jellegéből kifolyólag feltételezhető, hogy az adományozási aktus nem írásban, hanem egyszerűen szóban történt, mondhatni becsületszóra adták és kapták.

A középkori birtokjogi elgondolás azonban ott válik igazán érdekessé, legalábbis számunkra, amikor Engel Pál egy Jacopo da Voragine-től származó prédikációkat tartalmazó latin nyelvű kódex magyar nyelvű széljegyzeteiből kifejti, hogy a latin *honor* a korabeli magyar szóhasználatban a *becsü* szónak feleltethető meg.¹¹ A *honor*, illetve *becsü* birtok tehát királyi kegy útján volt szerzhető, azonban bármikor el is lehetett veszteni, nem védte semmilyen jól behatárolt szerződés, így megőrzéséért minduntalan küzdeni kellett. Épp úgy, ahogy az a becsület esetében is fennáll. Engel Pál szerint a 15. század végére megszűnt ez

⁹ Koselleck 2003: 132–133.

¹⁰ Engel 1981: 8.

¹¹ Ahogy Engel Pál írja: „a latin honor szó köznapi tartalma a magyarban két szótó származékaival adható vissza: az egyik a szláv eredetű ’tiszt’ és a belőle képzett ’tisztelet’, ’megtiszteltetés’ szócsoport; a másik a ’becsület’, ’megbecsülés’, amelyek jelentésstanilag megmagyarázatlan módon, de etimológiailag vitatlanul kapcsolatban állnak ’érték’ értelemben fennmaradt ’becsü’, ’becsérték’ szavunkkal.” Engel 1981: 13.

a birtokforma, így a *honor*, illetve *becsü* fogalom is elvesztette a földbirtoklásra vonatkozó jelentését. A szó természetesen nem vészett el. A királyi javak végleges eladományozása következtében, a királyi várak csökkenő száma miatt az a helyzet állt elő, hogy „[a] honorhoz a király 1500 körül már csak »tiszte« tudott adni, vagyis tiszteletet; »becsüt«, azaz jövedelemmel járó birtokot alig.”¹²

Érdeemes röviden érintenünk Szűcs Jenő híres *Vázlatát* is, melyben azt olvashatjuk, hogy a nyugati típusú hűbériség, mely egyenlőtlenek viszonya volt a szerződéses kölcsönösség jegyében, teljes valójában sohasem honosodott meg a Kárpát-medencében. A Kelet szolgasága és a Nyugat hűbéri szabadsága közötti feszültségből a köztes régióban egy sajátos közép-európai viszonyrendszer formálódott ki. A három régió közti különbség meglehetősen látványosan mutatkozott meg a különböző vazallusi eskük ceremóniájában. A nyugati vazallus emelt fővel féltérdre ereszkedett, majd összetett tenyerét hűbérurának tenyerébe fektette, hogy aztán végül a létrejött viszonyt egy csókkal pecsételje meg. Keleti megfelelője ezzel szemben földig hajolva, vagy akár magát a földre vetve és a porban csúszva csókolgatta urának ruhaszegélyét.¹³ Utóbbi esetében az antik értékrendszer hangsúlyos elemeit, az egyén becsületét és az alárendeltnek az ebből fakadó hűségét, vagyis a lovagi *honort* és a vazallusi *fidelitast* minden bizonnyal hiába keresnénk, előbbi viszont éppen e kettő fúziója. A köztes régióba tartozó magyarországi familiáris nem borult ura lábaihoz, azonban nem is játszotta el az alárendeltségen belül is megőrzött emberi méltóság szimbólum-játékát. Sokkal inkább közepén helyezkedett el: egyszerű kézfogással, úgymond *magyar módra* megegyezett az alárendeltség feltételeiben. Elvileg „az »emberség és becsület« hangsúlyozott épségben tartásával”,¹⁴ ám ahogy Szűcs Jenő is írja, még ha az egyén emberi méltósága fenn is tartatott, a gyakorlatban ez akkor is egy felülről lefelé mutató viszonyrendszer maradt, amely jellegét tekintve sokkal inkább szolgálati vonásokat mutatott, mint a nyugati vazallitás.

A porban csúszó mentalitással szemben a megbecsültséget és az egyén méltóságát megőrző *magyar módra* való kézfogásos szerződés gesztusa, melyet a 13. században már biztosan ezzel a megnevezéssel illettek,¹⁵ hosszú időre gyökeret vert a magyar társadalomban. Vagy talán nem ezzel találkozunk, igaz, a szerződéskötésnek egy másik formájában,¹⁶ Katona József *Bánk bán*jában, amikor Melinda fel-

¹² Engel 1981: 14.

¹³ Szűcs 1981: 322.

¹⁴ Szűcs 1981: 334.

¹⁵ Szűcs 1981: 334.

¹⁶ Frank Ignác *A közigazgatás törvénye Magyarhonban* című munkájában, mely az első magyar nyelven kiadott egyetemi tankönyvek egyike volt, szintén arról olvashatunk, hogy az országban uralkodó szokás a házasodni szándékozó felek egymás iránti elköteleződésének kifejezésére, vagyis az eljegyzésre a kézfogás volt. A gesztust követően – néhány egyértelműen körülhatárolt kivételtől eltekintve – a feleknek kötelező érvénnyel házasságra kellett lépniük (legalábbis a katolikus körökben). A később esetlegesen vonakodó felet akár bírói ítélettel is kötelezni lehetett a házasságra, ám az erővel való kényszerítésre nem volt mód, hiszen „akarva jó a házasság, erőltetésnek pedig siralom a vége”. A házasságban a két nem között kötött „örök házi szövetségnek” ugyanis célja az emberi méltóság fenntartása, mivel, mint Frank Ignác írja, „becsület, nemes érzés, igaz

világosítja a helyi viszonyokat kevésbé ismerő Ottót? „Szabad tekintet, szabad szív, szabad / Szó, kézbe kéz és szembe szem, – minálunk / Így szokta a szerelmes: aki itt / Letérdel, az vagy imádkozik, vagy ámít.”¹⁷ Ahogy minden bizonnyal Degré Alajos sem véletlenül úgy fogalmazta meg visszaemlékezéseiben a későbbi István nádorral való találkozását, hogy „[a]mint megszólalt férfias, mély és rokonszenves hangjával, kifejezésekben szép, eszmékben gazdag beszédével oly lelkesedést keltett, aminőhöz hasonló csak a Mária Terézia-féle történelmi *Vérünket és életünket* lehetett. Azután sorba járt, magyarosan kezét szorított, s barátságosan beszélgetett.”¹⁸

Ne szaladjunk azonban annyira előre! Helyette inkább szögezzük le, hogy a becsület fogalomtörténetének megértéséhez nem biztos, hogy érdemes választanunk a Koselleck által említett három kategória közül, hiszen – ahogy az lentebb részleteiben is kiderül – kortól és forrástól függően mindhárom szempont érvényesülhet. Engel Pál tanulmánya például arra mutatott rá, hogy a *honor*, illetve *becsü* szónak a magyarországi középkori értelmezésben megjelenik egy birtokjogi jelentése. Szűcs Jenőnél viszont kifejezetten az emberi méltóságnak, a becsületnek a középkori társadalmi szerveződésben betöltött szerepéről olvashatunk. Hasonlóan ahhoz, amit Friedrich Zunkel a germán törzsek esetében is megállapított.

Figyelemre méltó azonban az, amit Koselleck a fogalmi változás temporális struktúráival kapcsolatban javasol: egy fogalom története helyett érdemes lehet az egymásra rakódó értelmezések láncolatáról, vagyis a befogadás történetéről beszélnünk. Az idő múlásával tehát nem maga a fogalom változik, hanem a fogalmat az egyes olvasók és szerzők (minden bizonnyal a beszélők is, ám velük vajmi keveset kezdhet a 19. századot vizsgáló történész), tehát a nyelvet használók eltérő jelentéssel és funkcionalitással ruházzák fel. Története tehát nem magának a fogalomnak, hanem a befogadásnak, az értelmezésnek van.¹⁹ Az alábbiakban ezt a logikát követve kívánom görcső alá vonni a magyar becsületfogalom lehetséges történeti értelmezéseit.

LEXIKONOK, SZÓTÁRAK, ENCIKLOPÉDIÁK

Mind Halmos Károly 1991-es,²⁰ mind Kovács Ákos András 2014-es tanulmánya²¹ azt igazolta, hogy a 19. század szótár-, lexikon-, esetleg enciklopédia

szerepet, jó nevelés, sőt rend, igazság, köztársaság mind ezen egygy talpkövön [ti. az emberi méltóság talpkövén – T. K.] állanak.” (Vö. Frank 1845: 161–171.) A tankönyv említ továbbá olyan eseteket, melyek – akár bírói ítélet általi – becsületvesztéssel járhatnak, ilyen például a kötelességét nem teljesítő gyám vagy gondviselő esete, a hitszegés, a hamis eskü, a bizományba adott javak vissza nem adása, a hamis bíraskodás vagy éppen az országgyűlés tagjainak korrumpálása. Vö. Frank 1845: 189, 264, 652; Frank 1847: 776.

¹⁷ Katona 2019: 84.

¹⁸ Degré 1983: 160. Kiemelés az eredetiben.

¹⁹ Koselleck 1994: 8–9.

²⁰ Halmos 1991.

²¹ Kovács 2014.

irodalma rendkívül hasznos forrása lehet a fogalomtörténeti kutatásoknak. Már csak azért is, mert ezek a lexikonok, enciklopédiák, értelmező szótárak – kevés kivételtől eltekintve – az egyes politikai érák kezdeti, nem pedig konszolidációs szakaszában jelentek meg.²² Lássuk tehát, hogy esetünkben milyen lehetőségekkel kecsegtetnek az említett művek!

Az 1831 és 1834 között kiadott *Közhasznú Esmeretek Tára* a becsületnek ugyan nem szentelt külön szócikket, de ahogy a 'becstelenítés', a 'becstelenség', úgy az 'honneurs' szócikk is megtalálható benne. Előbbi kettő esetében egy jogi magyarázatot olvashatunk: a becstelenítés „privát véték, mellyel jó hírű nevű ember becsülete sértetik meg.”²³ A becsstelenség pedig „a jó hír és név elvesztése, melly honi törvényünk szerént vagy cselekedetbeli, vagy törvényes”.²⁴ Az 'honneurs' alatt azonban egyrészt azon „külső tisztelkedések” értendők, melyekkel a katonaság köreiben találkozhatunk, másrészt – „társasági életben” – viszont a házigazda vagy a háziasszony által a vendégek felé tanúsított figyelmet jelenti.²⁵ Az 1840-ben megjelent Nagy Márton és Zimmermann Jakab által szerkesztett *Ifjúságot képző ismeretek-tárában* szintén csak a 'becstelenítés' és a 'becstelenség' szócikkek olvashatók, a *Közhasznú Esmeretek Tárában* foglaltakhoz hasonló magyarázattal.²⁶

A *Nemzeti Encyclopaedia* (1845–1848), a neoabszolutizmus éveiben kiadott *Ujabb kori ismeretek tára* (1850–1855) vagy az *Ismerettár a magyar nép számára* (1858–1864), de még az *Egyetemes Magyar Encyclopaedia* (1859–1876) sem tartalmaz számunkra hasznos információt – már amennyiben nem számítjuk a Napóleon által alapított Becsületlégiót.²⁷

²² Vö. Halmos 1991: 138.

²³ *Közhasznú Esmeretek Tára* 1831: 150 ('Becstelenítés' szócikk). A szócikk továbbá különbséget tesz egyszerű és mesterséges becstelenítés között. Utóbbi alatt az országgyűlésen elkövetett rágalmazás, szidalmazás, valamint nemes ember becsületének vagy nemességének elvitatása értendő. Egyszerű becstelenítés esetén 100 forint a kiszabható büntetés, mesterséges becstelenítés esetében pedig 200 forint.

²⁴ *Közhasznú Esmeretek Tára* 1831: 150 ('Becstelenség' szócikk). A jó hírnév cselekedetbeli elvesztésre bármilyen tett okot adhat, amit a közvélemény rossznak ítél. Ebben az esetben a jó hírnév visszaszerzése „dicséretes tettek” által megvalósítható. Törvény, vagyis bírói ítélet által pedig a következő embereket foszthatták meg jó hírnevüktől: „1) vértagadókat; 2) az árva személyére vagy fekvő jószágának sajtáságára nézve hűtelen gyám- és védatyákat; 3) állevélkopholókat; 4) ludasokat (hitzegőket); 5) törvényes bírói parancsolatok megszegőit; továbbá 6) azokat, kik barátjaiknak nálók letett jószágát csalárdul pazarolják el; 7) kik az álarczoskodást tudva folytatják 's birtokos nemesek; 8) kik az országgyűlésben valamely ügy tekintetéből ajándékot adnak vagy fogadnak el; 9) kik a' belső béke megrendítésével privát adót igérnek; 10) kik országgyűlési rendszabások ellen apró gyűléseket tartanak 's azokban a' köz törvényekkel ellenkezőket végeznek; 11) kik magokat valamire kötelezik 's ilyen fogadásokat meg nem tartják; 's végre 12) kik a' bírói törvényes foglalatosságában gyalázzal illetik.” A törvényes becsstelenséggel sújtott személy kizárandó minden becsületes társaságból, örökös megvetés tárgyává és minden közhivatal betöltésére alkalmatlanná válik, valamint az ellene elkövetett becsületsértésért nem követelhet semminemű elégtételt. Régi állapotába egyedül az uralkodó helyezheti vissza.

²⁵ *Közhasznú Esmeretek Tára* 1833: 318 ('Honneurs' szócikk).

²⁶ Nagy–Zimmermann (szerk.) 1840: 142 ('Becstelenítés' és 'Becstelenség' szócikkek).

²⁷ Az *Ujabb kori ismeretek tára*ban és az *Egyetemes magyar encyclopaediában* is szerepel a 'Becsületrend' szócikk. Az 1802-ben alapított Légion d'Honneur általánosan elterjedt magyar fordítása

A Czuczor Gergely és Fogarasi János féle *A magyar nyelv szótára* (1862–1874) viszont már bővelkedik a becsülettel kapcsolatos, illetve a becsületből vagy a becsstelenségből képzett szavakban.²⁸ Így célravezetőbbnek tartom, ha a ’becsület’, a ’becsületézés’, a ’becsületvágy’, valamint a ’becstelénít’ és a ’becstelenség’ szócikkekre szorítkozunk. A szótár a *becsület*nek három jelentését különbözteti meg: egyrészt jelenti az erkölcsi törvények iránt tanúsított belső tiszteletet. Másrészt egy belső hódolatot, „melyet mások erénye bennünk, vagy a miénk másokban gerjeszt.” Harmadrészt pedig illendőséget, udvariasságot és emberséget érthetünk alatta.²⁹ *Becsületézés*e annak lehet, aki képes ösztönösen a jóra törekedni.³⁰ *Becsületvágya* viszont annak, aki mások általi kitüntetésre vagy rangra, méltóságra törekszik.³¹ *Becstelénítést* pedig az követ el, aki valakinek „erkölcsi jellemét beszennyezi” vagy éppen valakit becstelennek, alávalónak, galádnak mond, vagyis aki másokat rágalmaz.³² Ebből kifolyólag a *becstelenség* lehet alávalóság, erkölcstelenség, de ugyanúgy érthető alatta a méltatlan rágalmazás vagy a becsületsértés is.³³

Ballagi Mór az 1860-as évek végén ugyan szűkebben mérte a becsülettel kapcsolatos szócikkeket, mint Czuczor Gergely és Fogarasi János, de annyira azért nem, hogy ne kelljen *A magyar nyelv teljes szótára* esetében is szelektálnunk, és a legfontosabbakra, vagyis a ’becsület’, a ’becs-szeretet’, a ’becs-vágy’, valamint a ’becsület-rontás’ szócikkekre szorítkoznunk. Ballagi szótára a *becsület*nek szintén három jelentését nevezi meg, melyek lényegében megegyeznek a Czuczor – Fogarasi szótárban foglaltakkal.³⁴ Ahogy *becs-szeretet* és *becs-vágy* alatt is tulajdonképpen azt érti, amit kollégái becsületvágnak neveztek, vagyis az egyénnek a mások kitüntetésére, tiszteletére való törekvését. Különbség csak abban fedezhető fel, hogy *A magyar nyelv teljes szótára* már említést tesz arról, hogy ez a becsülésre való vágyakozás egyaránt lehet „érdemlett és nem érdemlett”.³⁵

Az 1870-es évek utolsó éveiben indult *Magyar lexikon* viszont már szolgál új információkkal. A kifejezetten jogtudományi irányultságú ’becsület’ szócikkében ugyanis megjelenik az úgynevezett „polgári becsület” kifejezés, mely nem más, mint „korlátlan jogképességet jelent, melylyel az állampolgár a személyiségét elővételesesen is megillető erkölcsi tisztelet alapján fel van ruházva.” Ez minden állampolgár sajátja, melyet mindenkinek tiszteletben kell tartania, megléte nem azon múlik, hogy az egyént a másik ember vagy a közösség érdemesnek tartja-e a megbecsülésre.

a *becsületrend* lett. Héri Vera és Makai Ágnes szerint azonban ez nem a legszerencsésebb magyaráítás, mivel az alapító Napóleon a *légió* elnevezéssel éppen az *ancien régime*-et idéző *rend* kifejezést akarta kiiktatni az új kitüntető szervezet nevéből. Vö. Héri–Makai 2002: 12.

²⁸ Vö. Czuczor–Fogarasi (szerk.) 1862: 473–481.

²⁹ Czuczor–Fogarasi (szerk.) 1862: 477–478 (’Becsület’ szócikk).

³⁰ Czuczor–Fogarasi (szerk.) 1862: 478 (’Becsületézés’ szócikk).

³¹ Czuczor–Fogarasi (szerk.) 1862: 480 (’Becsületvágy’ szócikk).

³² Czuczor–Fogarasi (szerk.) 1862: 475 (’Becstelénít’ szócikk).

³³ Czuczor–Fogarasi (szerk.) 1862: 475 (’Becstelenség’ szócikk).

³⁴ Ballagi (szerk.) 1867: 77–78 (’Becsület’ szócikk).

³⁵ Vö. Ballagi (szerk.) 1867 (’Becs-szeretet’ és ’Becs-vágy’ szócikk).

Esetleges elvitatására is egyedül az állam, illetve a törvény által a bíróság lehet jogosult.³⁶ Az 1886-os *Kis Lexikon* 'becsületbüntetések' szócikkében is hasonlókat olvashatunk: az ugyanis becstelenítő büntetés alatt kizárólag a fegyházat, valamint a közhivatal viselés jogának és a polgári jogoknak a felfüggesztését érti.³⁷

Különösen érdekes, hogy az 1890-es években kiadott *Az Athenaeum kézi lexikona* 'becsület' szócikke már csak a következőket említi: „tisztelet, mely megilleti azt, ki a törvény, a tisztesség, a méltányosság szabályainak megfelelően él, s ezzel érdemessé teszi magát polgártársai becsülésére. Az ekkép szerzett tisztelet az úgynevezett polgári b[ecsület].”³⁸ Ahogy becsülettudónak is már csak azt nevezi, aki „a társadalmi illem szabályai szerint tiszteletet tanúsító, udvarias.”³⁹

A *Pallas nagy lexikonában* szintén az ember (erkölcsi, szellemi) értékének és társadalmi állásának a külvilág, a társadalom általi elismeréséről olvashatunk. Különbséget tesz azonban „általános emberi becsület” és „polgári becsület” között. Előbbi alatt az emberi méltóság, utóbbi alatt pedig azok a tulajdonságok értendők, melyek „szükségesek ahhoz, hogy valaki egy bizonyos emberi társaság, nevezetesen az állam tagja lehessen. A polgári tulajdonságok elismerése egy és azonos a jogképesség fogalmával.” Az államon belül azonban mindenki a saját osztályában létezik, egy bizonyos osztályba való tartozással pedig bizonyos tulajdonságok járnak együtt, ezek elismeréséből, tehát az egyes társadalmi rétegekhez rendelt normáknak megfelelő magatartásból fakad az úgynevezett „osztálybecsület”. A lexikon szerint ilyen becsület lehet például a katoná,⁴⁰ a kereskedő vagy a hivatalnok becsülete, továbbá ide sorolja még a *női becsületet* is.⁴¹

A *Révai nagy lexikona* szó szerint megismétli a *Pallasban* foglaltakat.⁴² Az 1898-ban megjelent *Magyar Jogi Lexikon* pedig a következő definíciót adja: a becsület „a személynek feddhetlensége, kifogástalan magatartásából eredő értéke”, mely lehet *belső*, ami az önbecsülés, az embernek a saját értékeivel való tisztában levése, valamint lehet *külső* is, ami nem más, mint a társadalom elismerése az egyén „correct” magatartásáért. A „polgári becsület” pedig az állam elismerése, hogy az egyén jogot formálhat a törvény nyújtotta tiszteletre. Ez tovább emelhető „kiváló és az erkölcsi törvény magasabb követelményeit kielégítő polgári működés, közhasznú tevékenység által, viszont csökkenhet aljas lelkületre valló viselkedés alapján.”⁴³

A polgári becsület elgondolásának a lexikonok szócikkeiben való előtérbe helyeződése minden bizonnyal nem független attól, hogy az 1880. szeptember 1-én

³⁶ Somogyi (szerk.) 1879: 318 ('Becsület' szócikk).

³⁷ Wekerle (szerk.) 1886: 174 ('Becsületbüntetések' szócikk).

³⁸ Acsády (szerk.) 1892: 199 ('Becsület' szócikk).

³⁹ Acsády (szerk.) 1892: 200 ('Becsülettudó' szócikk).

⁴⁰ A katonatiszti becsülethez lásd Deák 1993: 162–188; Hajdu 1999: 98–113, 227–254.

⁴¹ *Pallas nagy lexikona* 1893–1904: ('Becsület' szócikk).

⁴² Vö. *Révai nagy lexikona* 1911: 768 ('Becsület' szócikk).

⁴³ Márkus (szerk.) 1898: 652 ('Becsület' szócikk).

hatályba lépő,⁴⁴ megalkotója után csak Csemegi-kódexnek nevezett első magyar büntető törvénykönyvvel megszűnt a korábbi, szokásjog uralta állapot.⁴⁵ De úgy is mondhatnánk, hogy formát öltött – legalábbis a hivatalos kifejezések szintjén – a foucault-i felügyelő vagy ellenőrző hatalom.⁴⁶ Az említett törvénykönyv ugyanis egyértelműen fogalmaz azzal kapcsolatban, hogy a becsületsértések ügyében az állam kíván eljárni mint ítélelhető.⁴⁷ A Csemegi-kódex emellett külön fejezetben foglalkozik a becsület védelmére alkalmazott párviadal vétségével.⁴⁸ A 295. §-ban pedig külön kitér arra is, hogy még az is, „[a]ki valakit párviadalra egyenesen buzdít, vagy azért, hogy mást ki nem hi, vagy a kihívást el nem fogadja, megvetéssel fenyeget: egy évig terjedhető államfogházzal büntetendő.”⁴⁹ A büntető törvénykönyv tehát nem kívánt teret hagyni annak, hogy az állampolgárok a hatalom felügyeletét mellőzve maguk rendezzék el ügyes-bajos, illetve becsületbeli dolgaikat, hiszen ahogy a párbaj, úgy a becstelen embert kizárással büntetni szándékozó ellen is fel óhajtott lépni.

Egy dolgot azonban még nem kívánt az állam a Csemegi-kódex hatályba lépésekor: definiálni a becsület fogalmát. Ahogy az a büntetőtörvénykönyv indoklásában olvasható: „A becsület fogalmának meghatározásával nem foglalkozhatunk. Azon kérdés megoldása: *mi a becsület?* sőt azon közelebbi kérdés is, hogy *mi képezi azon tény, – helyesebben fogalom beltartalmát, melynek a becsület elleni delictumokra megállapított büntetések általi oltalmát célozza a törvény?* nem képezheti a jelen munkálat feladatát”. A törvényhozó csupán annyit mond ki, hogy az egyénnek joga van a „társadalom többi tagjai általi külső elismerését” követelni. A törvény pedig ezt a jogot oltalmazza a „mások általi külső megtámadása ellen”.⁵⁰

A szótárak és lexikonok útja tehát kétségkívül járhatónak és hasznosnak bizonyult, kielégítőnek viszont korántsem. Hiszen a belőlük kirajzolódó narratíva leginkább a társadalmi normákhoz való igazodásként vázolható fel. Világosan

⁴⁴ A kodifikációs feladatokkal Csemegi Károlyt bízták meg. A büntető törvénykönyv tervezete 1877-ben került a képviselőház elé. Az országgyűlés az 1878. évi V. törvénycikként fogadta el, hatályba viszont csak 1880. szeptember 1-én lépett. Mezey 2018: 544–545.

⁴⁵ Egy a Csemegi-kódexhez hasonló büntető kódex megalkotására már évtizedek óta készen állt a magyar jogtudomány. Vuchetich Mátyás 1819-ben például magyar nyelven összegezte az európai jogtudomány eszméit, de 1834-ben Cesare Beccaria *A bűnökről és a büntetésekről* című műve is megjelent magyar fordításban. Ahogy a publicisztikát is rendszeresen foglalkoztatta a büntetőjog korszerűsítése. Továbbá Szokolay István 1848-ban, Pauler Tivadar pedig 1864-ben tankönyvet is írt a témában. Ez utóbbit – jobb híján – használták kvázi kódexként is, 1861 után ugyanis az osztrák törvények alkalmazását mellőzték Magyarországon és visszatértek a régi magyar joghoz: a szokásjoghoz. Vö. Mezey 2007: 329–330.

⁴⁶ Foucault 1998: 87–107.

⁴⁷ Rágalmazásért hat, illetve tizenkét hónapig terjedő fogházbüntetés vagy ötszáz, illetve ezer forintig terjedő pénzbüntetés, becsületsértés esetén pedig három, illetve tizenkét hónapig terjedő fogházbüntetés vagy ötszáz, illetve kétezer forintig terjedő pénzbüntetés volt kiszabható. 1878:5. tc. XVII. fejezet (A rágalmazás és a becsületsértés).

⁴⁸ A párbajvétségért kiszabható büntetést hat hónaptól öt évig terjedő államfogházbüntetésben határozza meg. 1878:5. tc. XIX. fejezet (A párviadal).

⁴⁹ 1878:5. tc. 295. §.

⁵⁰ *Képviselőházi irományok* 1876: 109. Kiemelés az eredetiben.

látszik, hogy az egyén számára a becsületes élethez való kapaszkodót egyfelől a társadalom, illetve a társadalom elvárásai kínálják. Mindazonáltal joggal feltételezhetjük, hogy a probléma ennél összetettebb, vagyis kell lennie egy *másfelőlnek* is – ahogy azt Czuczor Gergely és Fogarasi János, valamint Ballagi Mór szótára, igaz, meglehetősen finoman, de érintette. Ha úgy tetszik a formát, vagyis azt, aminek a dolgok külsőre látszanak, megkaptuk, de a látszat mögötti belső valóság részletei még váratnak magukra. Más forrásokkal azonban mélyebb, adott esetben részletesebb betekintést nyerhetünk annak a bizonyos nyúltnak az üregébe.

MEGFELELNI, DE KINEK? – RÖPIRATOK, PUBLICISZTIKÁK, ÉRTEKEZÉSEK

A szótárak, lexikonok és enciklopédiák után vizsgáljuk meg azokat a forrásokat, amelyekben az egyén – legyen a politika, a tudomány, az egyház vagy a közélet embere – a becsületről alkotott saját vélekedését, egyéni értelmezését direkt formában tárja elénk!

A mártíromság becsülete

Ugorjunk vissza az időben, legyen 1708, a helyszín pedig Bécs városa, ahol is egy bukott erdélyi politikus éppen hozzáfog élettörténetének megírásához. Mielőtt rátérnénk a tanulmány fő vizsgálódási területére, vagyis a 19. századi elgondolások áttekintésére, úgy vélem, érdemes röviden elidőznünk Bethlen Miklós 1708 és 1710 között rabságban írt, az első, 1858-as kiadásakor *Önéletírás* címmel ellátott szövegénél, melyben még azzal, a bevezetőben már említett, keresztény-antik hagyományba illeszkedő becsület-értelmezéssel találkozhatunk, mely mindenekelőtt a hívő ember és Isten kapcsolatára vonatkozik. Bethlen *Önéletírásának Előljáró beszéde*, melyben hangsúlyos helyet kap a becsület mibenlétének tárgyalása, ugyanis egy keresztény (Szent Pál-i, Szent Ágoston-i) és karteziánus ideológiai alapokon álló, figyelemre méltó filozófiai kísérlet az én, valamint az *ember* meghatározására, illetve arra, hogy az egyén miként ismerheti meg önmagát.⁵¹

Ahogy Nagy Levente fogalmazott: Bethlen műve „a közösség és az egyén összeütközésének terméke”.⁵² Ebből kifolyólag az *Előljáró beszéd* vonatkozó fejezeteiben a becsületnek két fajtájáról olvashatunk. Bethlen egyfelől ír „világi becsület”-ről, mely az emberi test halandóságához hasonlóan múlandó. Nem más ez, mint a hírnév, illetve az embereknek és a közösségeknek az egyes egyénekről alkotott ítélete, véleménye, mely vélekedéseket külső jelekkel igyekeznek formába önteni: térd- vagy fejhajtással, süvegeléssel, a másik dicséretével, de akár a tőle való félelemmel, a neki való engedelmességgel. A gond ezekkel csupán az, írja Bethlen, hogy „annyira elbolondult már e világ, hogy az Isten s angyalok, és

⁵¹ Vö. Nagy 2008.

⁵² Nagy 2008: 559.

egeknek, napnak, holdnak, csillagoknak szépségeket, fényességeket, tisztaságokat igyekeznek az emberekre rakni, és Isten gyanánt imádják: ez a világi becsület.”⁵³ Ez tehát a becsületnek csak „álorczája” vagy „árnyéka” lehet. A „valóságos becsület” ugyanis ezzel szemben az emberi lélekhez hasonlóan állandó és halhatatlan, kizárólagos forrása nem az ember, de nem is a közösség, hanem az Isten. Birto-kosa pedig csak az lehet, akit „az Isten a maga fiában, az Úr Jézus Krisztusban szeretetre és becsületre méltónak ítelt”, és akit arra ítelt, az – magában tapasztalva és tudatosítva az isteni ajándékot – jó lelkiismerettel köteles „mind az Istennek, mind az Isten után az ötet becsülő angyaloknak, embereknek”⁵⁴ ezt megköszönni és viszonzni. Bethlen Miklós – Salamonnal szólva – ezért a *valóságos becsület* keresésére inti olvasóit, de leginkább elsődleges mintaolvasóját, saját fiát: „nem az czélom [...] hogy a becsületről, jó hirnévről és annak kereséséről lemondj, mert az igen nagy bolondság volna; hanem az [...], hogy keresd ott a hol, és abban a miben vagyon”⁵⁵ – vagyis az istenfélésben. Vagy, ahogy azt Szent Pál tesszaloni-kaiaknak írt első levelében is olvashatjuk:

„Buzdításunk nem megtévesztésből, hamis szándékból vagy álnokságból fakad, hanem úgy beszélünk, mint akiket Isten alkalmasnak ítelt az evangélium hirdetésére. Nem is embereknek igyekszünk tetszeni, hanem az Istennek, aki szívünket megítéli. Mint tudjátok, nem volt szokásunk hízelegni, és kapzsi szándék sem vezetett soha. Isten a tanúnk rá!”⁵⁶

Míg Bethlen Miklós „világi” és „valóságos” becsületről értekezett, addig Kazinczy Ferenc Montesquieu államelméletéből kiindulva és a napóleoni háborúkat lezáró Bécsi Kongresszus fényében a becsület „külső” és „belső” jeléről gondolkodott. „Barátom, mely képet vesz most magára Európa? Mit vársz? Virtus nincs, sőt az régen tilalmas szó már az igazgatások lexikonában, mert Montesquieu megmondta, hogy a virtus a repübliekek lelke, a monarchiáké pedig a becsület, tudniillik a becsület külső jele, mert különben a becsület és virtus egy.” – írta Cserey Miklósnak 1815 augusztusában.⁵⁷

Amíg Bethlen Miklós a Biblia Istenét félte, addig Kazinczy kortársa, a tudós költő Vajda Péter már a Természetben, és a benne lakozó, mindent átható Istenben hitt, mint írja, „Isten egy van a nagy természetben, s ezt nevezik el a különböző népek különböző néven. Nekünk *Isten* ő, másoknak *Gott*, másoknak *Bog*, másoknak *Theos*, másoknak *Allah*, másoknak *Brahma*, másoknak *Jehova* stb.”⁵⁸ Vajda szerint az eltérések abból adódnak, hogy az emberek hajlamosak az isteni tekintély elé helyezni saját magukat, számára ezért az egyes egyházak pusztán

⁵³ Bethlen 1858: 19.

⁵⁴ Bethlen 1858: 19.

⁵⁵ Bethlen 1858: 42.

⁵⁶ 1 Thessz 3–5.

⁵⁷ Kazinczy 1979: 461.

⁵⁸ Vajda 1931: 94. Kiemelés az eredetiben.

a formát jelentik. Ő maga azonban a lényeg megértésére törekszik, melyet nem másban lát, mint a világ alkotójaként és mozgatójaként létező Istenben.

Az ember, és a' becsület című esszéjében a testalkatára nézve legkifejlettebb, valamint „szelleme tekintetében [...] egész a végtelenségig” emelkedett állapot, vagyis az élőlények között egyedülként lélekkel bíró és a kutyákkal, lovakkal, elefántokkal ellentétben az „okoskodás” felsőbb fokaira is feljutó ember elsődleges feladatának az igazság parancsa szerint való cselekvést nevezi meg.⁵⁹ Ám, mint írja, ahogy „külsőleg egy állatrul sem gondoskodott olly kevéssé a' természet, mint az emberrül”, úgy „az igazat sem irta ki lángbetűkkel előnkbe, azt is keresnünk kell és fejtegetnünk”.⁶⁰ Noha ebből adódóan az ember gyakran téves értelmezéseket tesz, becsületes embernek mégis azt nevezhetjük, aki képes belső meggyőződéséből az igazság követésére.

Hogy mi az igazság? És hogy honnan tudja az egyén, mi az igazság parancsa? „A' természet az igaznak és igazságnak élő könyve”⁶¹ – adja meg a választ Vajda, vagy, ahogy *Erkölcsei beszédeiben* fogalmaz a mindenségben létező Istenről: „Ezen erő hatja keresztül a világ-egyetemet, ezen erő dolgozik a mi sziveinkben, midőn a szépért és jóért hevülünk, ezen erő tölti be fejünket, midőn a jogért és igazságért küzdünk.”⁶²

A becsületesség szabályainak azonban nem olyan könnyű megfelelni. Természetesen, mikor az igazság parancsai egyezni látszanak az egyén önös érdekeivel, ez nem okoz különösebb erőfeszítést, ám amikor a megfelelés már áldozatot, önfeladást kíván, akkor a „legerősb ember is tántoroghat.” Vajda az embernek ezt az igazságért való önfeladását nevezi erénynek, mely vélekedése szerint az „erkölcsi világ legfőbb díszé, virága, kincse.”⁶³ Ám, hogy hol húzódik erény és ostoba erőfitogtatás vagy kockázatvállalás között a határ, azt csak a mindenkori körülmények fényében lehet megmondani, ezért óvatosan kell ítélni mások becsülete és erénye felől.

A becsülettel és a belső megfontolásból érzett igazság parancsának követésével járó viszontagságokra Vajda Péter élete kiváló példaként szolgálhat. Panteista gondolkodása, illetve a szarvasi evangélikus gimnáziumban *Erkölcsei beszédek* címmel tartott huszonöt előadása – melyek kéziratát kiadás és cenzori elbírálás végett 1844 áprilisában felküldte a Helytartótanács Tanulmányi Főosztályára – ugyanis nem nyerte el a cenzúra, illetve Szabó János cenzor tetszését. Racionalizmus, demokratizmus, anarchizmus, valamint káros szubjektivizmus és ebből kifolyólag az egyház és az állam fennálló rendjét is fenyegető tanítások vádjával eljárást kezdeményeztek ellene. Ügye Szabó Jánostól a cenzorok testületén és a Helytartótanácsra át Bécsig, a Magyar Udvari Kancelláriáig, majd egészen V. Ferdinánd királyig jutott. Tárgyalását és az ítéletet azonban addig halogatták, mígnem Vajda

⁵⁹ Vajda Péter: *Az ember, és a' becsület. Hasznos Mulatságok* 1838. július 4. 4–7.

⁶⁰ Vajda Péter: *Az ember, és a' becsület. Hasznos Mulatságok* 1838. július 4. 6–7.

⁶¹ Vajda Péter: *Az ember, és a' becsület. (folyt.) Hasznos Mulatságok* 1838. július 7. 9.

⁶² Vajda 1931: 172.

⁶³ Vajda Péter: *Az ember, és a' becsület. (folyt.) Hasznos Mulatságok* 1838. július 7. 12–13.

Péter váratlanul, 1846. február 10-én tüdőgyulladásban elhunyt – olvashatjuk Széchy Károlynál, aki Vajdát minduntalan – ám kétségkívül nem alaptalanul – Johann Gottlieb Fichtéhez hasonlította.⁶⁴

Test a lélekhez

Az 1848–49-ben aktív szerepet vállalt, majd a szabadságharc bukása után bujkálni kényszerült, később fogságba vetett, sőt halálra is ítélt Tóth Lőrinc, a híres jogtudós, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, Deák Ferenc örökös híve, 1865 és 1868 között országgyűlési képviselő, valamint Horváth Boldizsár igazságügy-miniszter tanácsosa,⁶⁵ a Magyar Tudományos Akadémia 1865. január 13-i ülésén tartott előadásában azonban már életszerűtlennek nevezte, sőt elutasította azt a „theologusi vagy inkább martyri” magatartást, melyet Bethlen Miklós és Vajda Péter még képes volt vállalni. Vagyis, az akár még a külvilággal is dacoló, az egyén belső iránytűje szerinti étellel való megelégedést. Nem arról van szó, hogy vitatná – elgondolása szerint – az öntudat által biztosított méltóságérzet vagy önbecsülés létjogosultságát, illetve nagyságát. Ahogy nem is arról, hangsúlyozza, hogy például Kölcsey tiszteletreméltóságán bármit is változtatna, ha néhány „szilaj ficzko” vagy „üresfejü szó szátyár” fél szemén vagy éppen feje kopaszágán élcelődne. Mint írja, „kétségkívül semmit sem vesz a belső érték s érdem valódi aránysúlyából a bolondok s gazok pajzán sértései által”.⁶⁶ Nem kívánja tehát mindenképp elé helyezni a társadalom ítéletét, mindazonáltal úgy véli, ahhoz, hogy a belső becsület – más nevén az embert megillető személyes méltóság – ne csak képzelődés, hanem egyúttal valóság is legyen, ahhoz az egyénnek követelnie kell az őt megillető tiszteletet „a társaságtól is, melyben, s az emberektől, a kikkel él.”⁶⁷ Tóth ugyanis azon az állásponton helyezkedik el, hogy a *belső* és a *külső becsület* olyan elválaszthatatlan társai egymásnak, mint *test a léleknek*: „csak együtt képezhetnek egy valódi, élő egészet”.⁶⁸ Aki pedig ezért nem hajlandó tenni, illetve azt állítja, hogy az embert meg lehet fosztani külső becsületétől és szabadságától, azaz rabszolgává lehet alacsonyítani anélkül, hogy belső lelki és erkölcsi szabadsága és méltósága csorbát szenvedne, az végső soron a zsarnokoknak, az emberiség megnyomorítóinak és ezek bérenceinek tesz kiváló szolgálatot. Ezért az Isten képére teremtett emberekhez illő jogállamnak egyik legfőbb alapvetése a „becsületjog”, vagyis az állam polgárait megillető tisztelet védelme. Ám, ha esetleg az állam törvényei nem megfelelően járnak el a mások becsületében gázoló gonosztevőkkel, akkor Tóth Lőrinc abban sem lát kivetni valót,

⁶⁴ Vö. Széchy 1892: 189–217.

⁶⁵ 1880 májusában az uralkodó azzal a Ferenc József-renddel is kitüntette, melyet alapításakor azoknak az alattvalóknak adományoztak, akik 1848–49-ben hűséget tanúsítottak a Habsburg-ház iránt. Szinnyi 1914: 419–427.

⁶⁶ Tóth 1865: 7.

⁶⁷ Tóth 1865: 8.

⁶⁸ Tóth 1865.

hogy a társadalom becsületérzéstől buzgó polgárai maguk tegyenek igazságot. A becsületsértésért kiszabható 200 forint pénzbüntetést pedig nem tekinti kellő hatékonyságú intézkedésnek, ezért úgy véli, a párbaj, még ha észszerűtlen is, de szükséges rossz.⁶⁹

Gáspár Imre, aki publicisztikáját tekintve az arisztokráciát, a dzsentroid magatartást, a katolikus főpapságot, valamint a kapitalista társadalmi morált bíráló szövegeiről volt híres,⁷⁰ a szociáldemokrata párt 1880. április 18-án tartott párt-estélyén előadott, majd a *Népszavában* közzétett beszédében azonban éppen azt sérelmezi, hogy a társadalom állapota odáig romlott, hogy a Tóth Lőrinc által még oly' sokra tartott, a testből és lélekből álló ember számára nélkülözhetetlenek vélt belső és külső becsület egységének már nyomát sem találni, különösen a felsőbb osztályokban. Ideális esetben természetesen ezek egységet alkotnak, ám Gáspár szerint a modern társadalom igyekezete olyannyira kiforgatta az eredeti formákat, hogy az erényesség „ellehet a becsület nélkül, s a mint a modern becsületesség sem mindig törődik az erénnyel.”⁷¹ Máshogy fogalmazva: míg „Isten az emberi lelket ellátta fényvel, világossággal. A jó rossz cselekedetek ellenőréül állította a lelkiismeretet”, addig „[a]z ember összetákolta társadalmi kártyavárát, megalkotta a becsület egy eltorzított fogalmát.”⁷² Megalkotta a társadalom színházát, a látszat valóságát. Vélekedése szerint ugyanis bármely gaztett elkövetője megőrizheti becsületét – legyen az hazaáruló, másokat minden vagyonuktól megfosztó kereskedő, munkásait utcára tevő gyáros vagy akár korrupt miniszter. Egy a fontos: legyenek, akik készek igazolni becsületességét, akik készek fenntartani a becsületesség látszatát, hiszen „becsületes ember mindenki, a ki titokban vétkezik.”⁷³

A társadalom azonban nem mér becsületet az utcalánynak, akit „az éhség, a nyomor és a tudatlanság nem tanított meg rá, mi a becsület!”⁷⁴ Ahogy az öreg-asszonynak sem, aki „éhen vagy fázva – fillért kért valakitől”, úgy szintén a lelencgyerekeknek, ahogy nem mért „Hugo Viktor” nyomorult hősének „Valjean Jánosnak” sem, aki nem rossz akaratból, de annál inkább erényessége okán lopott kenyeret – példálózik Gáspár Imre, majd végül kimondja az ítéletet:

„...jaj a társadalomnak, mely az igazságot egyenlő mértékben nem osztja! [...] Ez a társadalom csakhamar előli maga magát s a becsületnek – *belyesen az erénynek* – nem képes bebizonyítani becsületességét: hiszen nem védi, nem oltalmazza, nem bocsátja meg! Ez a társadalom irigyeltté teszi a becsület ruháiba öltözködő s így annál

⁶⁹ Tóth 1865: 11–15.

⁷⁰ Kenyeres (főszerk.) 1967: 575.

⁷¹ Gáspár Imre: A becsületről. *Népszava* 1880. május 2. 2.

⁷² Gáspár Imre: A becsületről. *Népszava* 1880. május 2. 2.

⁷³ Gáspár Imre: A becsületről. *Népszava* 1880. május 2. 2.

⁷⁴ Gáspár Imre: A becsületről. (folyt.) *Népszava* 1880. május 9. 2.

szabadabb vétkező becstelenség sorsát. Ez a társadalom az elnyomás, a rablás és becstelenség társadalma.⁷⁵

Úgyis mondhatnánk, hogy Gáspár Imre szociáldemokrata Szent Pálként igyekezett világosságot önteni kortársai fejére. Hiszen, a támadásának tárgyául szolgáló társadalom nem más, mint a törvényt ismerők, ám valójukat tekintve „lelki körülmételetlenek” sokasága, és legkevésbé sem a „krisztushívők” társadalma, hiszen abban az inherens szabályszegés épp annyira tilalmas, mint a nyilvános.⁷⁶

Johan Huizinga, amikor a filozófia játékkformáiról elmélkedett, arra a megállapításra jutott a hellén világ túlzott agonális ösztöne miatt elburjánzó szofisztika és retorika kapcsán, hogy „nem ez volt az egyetlen eset, hogy egy kort, amely a dolgok értelmét keresi, olyan kor vált fel, amely megelégszik a szóval és formával.”⁷⁷ Kétségkívül megkapó gondolat, ám mégis kérdéses, hogy ezek a dolgok értelmét kereső vagy éppen az inherens szabályszegést is kiiktató korok és társadalmak az ideák szféráján kívül valaha is léteztek-e. Valóban volt olyan időszak az emberiség történetében, mikor a lényeglátás és igazságkeresés a többség, a formában rejelő teremtőerőbe vetett hit pedig a kevesek sajátja volt? Létezett valaha az a kor, melyben az ember valóban képes volt a számára kijelölt ideális úton maradni? Nem lehet, hogy az ember természetéből adódóan képtelen leszámolni a látvány valóságával, és időről-időre minden kor megteremti saját illúzióit, és hozzájuk megszűli saját túlfeszült lényeglátóit is – legyenek azok Szent Pálok vagy éppen Gáspár Imrék –, akiknek az üzenete azonban sohasem képes ténylegesen átütni a társadalom többségének szemfedelét, hogy küzdelmük a fennálló illuzorikus valósággal szemben valódi győzelemre vezethessen? Mindenesetre a 19. század Magyarországot nem csak Gáspár Imre látta ebben a hamiskás fényben ragyogni.

Az 1880-as években az ekkor még római katolikus papként működő SEDA ERNŐ, a jog-, a bölcselet- és az államtudományok tudósa, ESTERHÁZY SÁNDOR, valamint a jog- és államtudományokban szintén nagy jártassággal bíró HORVÁTH ÖDÖN, az eperjesi jogakadémia oktatója is osztotta azt a vélekedést, hogy a saját maga nagyságától megrészegült 19. századi modern társadalomnak nem sok oka lehet a büszkeségre – legalábbis, ami a társadalmi állapotokat illeti. Hogy mi köti össze őket Gáspár Imrével? Éppen az, hogy mindnyájan, legalábbis nézeteiket tekintve kritikusan viszonyultak a fennálló vagy uralkodó struktúrákhoz. A katolikus egyházban egyébként szép karriert⁷⁸ befutó SEDA ERNŐ minden bizonnyal nem véletlenül hagyta végül maga mögött reverendája mellett egyházát is, és vált

⁷⁵ Gáspár Imre: A becületről. (folyt.) *Népszava* 1880. május 9. 2. Kiemelés az eredetiben.

⁷⁶ Szent Pál (Róm), lásd még Žižek 2011: 196–197. Vagy ahogy János evangéliumában Jézus odaveti a templomba sereglett zsidóknak: „Hát nem adott nektek Mózes törvényt? Mégsem tartja meg egyiketek sem a törvényt.” Jn 7,19.

⁷⁷ Huizinga 1990: 162.

⁷⁸ 1874-től áldozó pap, 1882-től főszentszéki jegyző Esztergomban, 1888-tól pedig pápai titkos kamarás. Szinnyei 1908: 855.

református bankhivatalnokká.⁷⁹ Ahogy írta is: „az elfogulatlan szemlélő [...] nem mellőzheti a fontosabb mozzanatok behatóbb megfigyelését”, vagyis azt, hogy „kritikai vizsgálat alá vegye a haladás és hanyatlás váltakozó tünetényeit.”⁸⁰ Esterházy Sándor jogbölcselei minőségében az egyházi természetjogi irányzat, társadalomfelfogásában a keresztényszocializmus híve volt, és nem mellesleg kora pozitivista jogbölcselelinek bírálója.⁸¹ A külső becsületre sokat adó társadalom önmagát csaló felfogása, valamint a párbaj intézményét éltető eszmék elleni küzdelemben saját szerepét a következőképpen határozta meg: „[l]együnk a pusztában kiáltozónak szózatai addig, a míg meg nem érkezik a Cid, el Campeador, a ki ezt a rosszat is kivégzi, a szellem fegyvereivel.”⁸² Horváth Ödön pedig leginkább jó és termékeny szakember, valamint szakíró, ám hogy *A párviadal történeti, jogbölcseleti és tételesjogi szempontból* című veretes művéből a megingathatatlanul függetlenségi párti Irányi Dánielnek a „legőszintébb mély tisztelete jeléül” egy példányt ajándékozott,⁸³ az mindenesetre olyan feltételezésekre adhat okot, hogy talán nem az évtizedeken át kormányzó Szabadelvű Párttal szimpatizált.

Saját koruk divatozó becsület-értelmezéseire mindhárman úgy tekintettek, mint a romlás legalább annyira káros, mint népszerű⁸⁴ betegségeire. SEDA ERNŐ szerint „[a]z erkölcsök elfajulása, a jog és igazság ellen intézett merényletek, az egyetemes zavar az eszmék világában, az erőszak, elfogultság és tudatlanság gyászos nyilvánulásai fennen hirdetik, hogy az emberiség szellemi és erkölcsi fejlődése természetellenes irányt nyert.”⁸⁵ Esterházy Sándor pedig úgy vélekedett, hogy az általánosan uralkodó értékrend odáig romlott, hogy „napjainkban csaknem minden társadalomra nézve áll az, hogy a bevett erkölcsstanok szerint több tekintetben bukott ember [...] még mindig becsületos ember lehet.”⁸⁶ A probléma gyökerét abban látták – ahogy azt Horváth Ödönnél olvashatjuk –, hogy „egyedül fontosnak a külső becsületet látszunk elfogadni, sőt »becsület« alatt általában könnyen hajlandók vagyunk csakis ezt érteni.”⁸⁷ Vagy ahogy SEDA ERNŐ fogalmazott: „[d]ivatba jött a külsőségeken való megnyugvás, a közöny a dolgok

⁷⁹ Vö. Szinyei 1908: 855–856.

⁸⁰ SEDA 1881: 813.

⁸¹ Vö. Kenyeres (főszerk.) 1967: 450–451.

⁸² Esterházy 1885: 17.

⁸³ Erről lásd a Chicagói Egyetem könyvtárban őrzött példányt.

⁸⁴ Népszerű, hiszen nemcsak az elit köreiben látták ezt problémának, hanem a társadalmi osztályok mindegyikében: „A becsületről támadt ferde nézetek társadalmunk minden rétegében meghonosodván, elhomályosíták az erkölcsiség eszméjét, a balgaságot az okosságnak, a felvert képzelmeket a felvilágosodottságnak, a felizgatott szenvedélyeket az erénynek mezébe öltöztették, és így szaporították társadalmi bajainkat. [...] A becsület eszméje képezi a tettek rugóját a felsőbb körökben, a paloták fényes termeiben, sőt a nyomorultak viskóiban, az alsóbb rétegek tivornyázó helyein is [...] de legtöbb esetben öröklött előítéletek és meggyökeresedett balnézetek befolyása alatt.” Nem beszélve a „politikai kaméleonokról” és az „elaljasodott szájhősökről”. SEDA 1881: 816.

⁸⁵ SEDA 1881: 814.

⁸⁶ Esterházy 1885: 10.

⁸⁷ Horváth 1887: 63.

lényege iránt és e megalkotott fogalomzavarban elmosódott a szavak eredeti értelménye is.”⁸⁸

Természetesen egyikük sem amellett érvelt, hogy ne lenne fontos az egyén számára a közösségtől vagy a társadalomtól kapott tisztelet, hanem Tóth Lőrinc-hoz hasonlóan a belső és a külső becsület összhangját látták kívánatosnak. Értékrendjükben tehát azonosságot fedezhetünk fel, az általuk használt, a becsület jelenségét magyarázó kifejezéseikben azonban ez már kevésbé mutatkozik meg.

Séda Ernő úgy tartotta, a becsület nem más, mint az egyén erkölcsi értéke, „[a]ki ezt nélkülözi, illetőleg erkölcsileg elfajult, becsületesnek látszhatik, de magában véve becsületes nem lehet.” Ezt az erkölcsi értéket a kortársak elismerése nem képes létrehozni, az csak „igazolja mint meglevőt, az egyed belvilágából kiemeli, napfényre hozza mint a bányász a föld méhében rejlő kincset.”⁸⁹ Séda tehát az egyén erkölcsössége alatt a belső becsületet értette, mely „lényeges”. A kortársak elismerésén pedig a külső becsületet, ami pedig „esetékes”, vagyis a társadalmi normák függvényében változó. Vélekedése szerint ez utóbbit nevezi a társadalom általában véve becsületnek. Megkülönböztet továbbá „hivatalos” és „polgári” becsületet. Hivatalos alatt érti az egyén foglalkozásához, hivatásához illő magatartásból adódó elismerést, polgári alatt pedig az állam által biztosított jogképességet. Míg tehát a belső becsület az egyén erkölcsössége függvényében áll fenn, addig a polgári becsület a törvény és a jogelvek, a külső becsület pedig a társadalom jóakarata vagy éppen elfogultsága alapján van biztosítva.⁹⁰

Esterházy Sándor „tulajdonképpen” becsület alatt azt érti, amit a „régiek a filozófiában [...] habitusnak, öltözetnek neveztek”, és ami nem más, mint „a jócselekvés gyakorlása által vérré vált szokás, mely szerint valaki állandóan a józan erkölcs szabályait követve gondolkodik és cselekszik.”⁹¹ Ezt tekinti „belső” becsületnek, melyet a katolikus szóhasználatban elterjedt isteni adománnyal, a *malasztal* tesz hasonlatossá. „Külső” becsület, vagy „becsülés” alatt pedig azt a véleményt érti, „melylyel valakiről hiszszük, hogy gondolkodása módjában és cselekedeteiben állandóan a józan erkölcs szabályaihoz alkalmazkodik, azaz belső becsülettel bír.”⁹²

Horváth Ödön az egyén erkölcsi értékét, vagyis az „észszerü czélokra törekvő” társadalomban való hasznos létezéshez szükséges tulajdonságok meglétét „belső”, vagy „alanyi értelemben vett” becsületnek nevezi, melyet a latin *honor dignitas* fogalommal tesz egyenértékűvé. Eredőjének a személyiséget tekinti, illetve a személyiség teremtőjét, megalkotóját, minden bizonnyal az Istent.⁹³ E tulajdonságok meglétének a társadalom által való elismerését pedig „külső” vagy „tárgyi értelemben vett” becsületnek nevezi, melyet a latin *existimatio* fogalomhoz

⁸⁸ Séda 1881: 816.

⁸⁹ Séda 1881: 817–818.

⁹⁰ Séda 1881: 826.

⁹¹ Esterházy 1885: 9.

⁹² Esterházy 1885: 11.

⁹³ Vö. Horváth 1887: 66.

hasonlít.⁹⁴ Előbbit *feltétlennel*, utóbbit viszont *viszonylagosnak* tekinti. Horváth szerint az alanyi értelemben vett becsület az alap, az ok és a fény, a tárgyi értelemben vett pedig a következmény, az okozat és a másik visszatükröződése. Megemlíti továbbá, hogy a becsületnek különféle típusairól szoktak beszélni, úgy, mint „általános emberi becsület”-ről, „polgári becsület”-ről, a „feddhetetlen ember becsülete”-ről, nemi becsületekről, mint például a „női becsület”, de akár „osztálybecsület”-ről is.⁹⁵ Ám, hogy mit is kellene ezek alatt érteni, azzal már nem terheli olvasóit. Arról viszont informálja őket, hogy kora felfogása szerint a becsületességet előszeretettel – ám véleménye szerint tévesen – szokták azonosítani a párbajképességgel, amely elgondolásból következik, hogy a párbajképtelen ember becsületen.⁹⁶ Különösen érdekes ez annak a ténynek az ismeretében, hogy párbajképes a nemesség tagjain kívül csak az lehetett, aki (tartalékos) tisztí rendfokozattal rendelkezett, illetve nem fizikai munkából tartotta el magát.⁹⁷ Vagy annak a csarvaros bírósági ítéletnek a fényében, amelyről Horváth Ödön is beszámol. Történt ugyanis, hogy egy K. D. monogramú minisztériumi hivatalnok feljelentést tett bizonyos Cs. K. ügyvéd és annak társai ellen, mivel azok őt írásbeli nyilatkozatban párbajképtelennel nyilvánították. A bíróság végül a nyilatkozatot aláírókat becsületsértésben vétkesnek találta, magyarán azt az ítéletet hozta, hogy K. D. ellen, akit korábban párbajképtelennel, vagyis becstelennel nyilvánítottak, Cs. K. és társai becsületsértést követtek el.⁹⁸

Úgy tűnik, az állami-jogi fogalomhasználat korántsem egyezett a társadalom fogalomhasználatával. Bár, ahogy az az áttekintett forrásokból kiolvasható, a társadalom fogalomhasználatát sem mondható konzekvensnek, így szerencsésebb talán a társadalmi szereplők fogalomhasználatáról beszélni. Érdeemes ideidézni a Budapesti Tudományegyetemen polgári törvénykezést és magyar magánjogot oktató Herczegh Mihály tanulmányát, melyben „polgári becsület” alatt nem egészen azt érti, mint amiről például SEDA Ernő írt, vagy ami a fentebb tárgyalt lexikonok szócikkeiben olvasható, hanem sokkal inkább azt, amit SEDA „hivatalos becsület”-nek, vagy *A Pallas nagy lexikona* és Horváth Ödön „osztálybecsület”-nek nevezett:

„A polgári becsület bizonyos rendi állással, bizonyos társadalmi osztályllyal függ össze s olyan jellegzetes tulajdonságokat tételez föl, melyek általánosak, közösek azon rend, vagy osztály tagjaival: például a nemesek, városi polgárok, iparosok, kereskedők, tisztviselők külön becsülete.”⁹⁹

⁹⁴ A fogalomhasználat sajátos megoldásaira mutat rá, hogy 1914-ben *A becsület védelméről* címet viselő törvényjavaslat (később 1914: 41. tc.) országgyűlési bemutatásán a „tudományos irodalomra” hivatkozó Heinrich Antal éppen fordított értelemben használta a „tárgyi”, illetve „alanyi” értelemben vett becsület fogalmát. Vö. *Képviselőházi napló* 1914: 488.

⁹⁵ Horváth 1887: 63–64.

⁹⁶ Horváth 1887: 68.

⁹⁷ Ehhez lásd Novák 2010: 46–47.

⁹⁸ Horváth 1887: 70.

⁹⁹ Herczegh 1903: 8.

Az *Uj Idők*be erkölcsi kérdésekben gyakorta megnyilvánuló *Calvusz* egy 1902-es esszéjében pedig már arról értekezett, hogy polgári, lovagi, katonai, paraszti becsület egy és ugyanaz. Hiszen mindegyik gyökere az emberi önérték és büszkeség. „Nincs büszkébb és kevélyebb ember a parasztnál, a munkásbernél. Ha megsértik önértékében, hiuságában, azonnal elégtételt vesz magának. Korcsmázás, falusi mulatozás ritkán végződik verekedés, azaz párbaj nélkül.”¹⁰⁰ Vélekedése szerint írhat bármit Sudermann,¹⁰¹ becsület csak egy létezik, melynek bírója kizárólag a lelkiismeret vagy a mindent látó és tudó Isten lehet. Eltérést az egyes csoportok között egyedül a becsületük védelmére használt gyakorlatokban fedezhetünk fel. A paraszt, ha megsértik, gorombán visszazól vagy pofont ad, a polgári becsület híve feljelentést tesz a járásbírószágon, a lovagi becsületé pedig kesztyűt dob, hogy párbajra készítse támadóját. Célja azonban mindnek ugyanaz: a becsületén esett csorba kiköszörülése.¹⁰²

* * *

Tartok tőle azonban, hogy úgy jártunk, mint Kenedi Géza, az újságíróként is tevékenykedő ügyvédember, kinek asztalán ugyan ott feküdt a büntető törvénykönyvtől kezdve Clair Vilmos *Párbaj-codexén*,¹⁰³ valamint Herbert Spencer erkölcsstanán és szociológiáján¹⁰⁴ át Schopenhauer „maró kritikájáig”¹⁰⁵ a becsületet rövidebb-hosszabb formában taglaló művek sokasága, ő mégis arra a megállapításra jutott, hogy „hiába minden! A bölcs és tudós elmék szanaszét viszik a kutató gondolatot. S hogy im a százhatvanötödik megállapítási kísérlet végén vagyok, én is ott tartok ahol Fauszt: Grau lieber Freund ist jede Theorie!”¹⁰⁶ (Vagy ahogy Goethe írta: „Grau, teurer Freund, ist alle Theorie, / Und grün des Lebens goldner Baum.”)

Ám valamit azért mégiscsak megállapíthatunk. Egyrészt világosságot nyertünk afelől, hogy nem csak Mikszáth Zrínyi Miklósa és annak társasága gondolta úgy, hogy hiába veszi magát mindennél komolyabban a 19. század embere, aki az élet színpadán középkori lovagvilágot mímelve, becsületérzéstől buzogva és karddal a kezében követel a társadalomtól tiszteletet, ha értékrendje, lényeg híján, üres forma. Az erkölcsi romlás, illetve a látszattal való megelegetés társadalmi

¹⁰⁰ Calvusz: Lovagias becsület, polgári becsület. *Uj Idők* 1902. január 5. 32.

¹⁰¹ Hermann Sudermann, német drámaíró nagy sikerű *Ehre* című drámáját Fái J. Béla fordításában *A becsület* címmel 1890 decemberében műsorra tűzte a Népszínház, majd 1901 novemberétől a Nemzeti Színházban is játszották. Schöpflin 1931: 143–144.

¹⁰² Calvusz: Lovagias becsület, polgári becsület. *Uj Idők* 1902. január 5. 33.

¹⁰³ Clair Vilmos huszonkilenc kiadást megélt *Párbaj-codex*e első ízben 1897-ben jelent meg: Clair 1897.

¹⁰⁴ Kenedi Géza valószínűleg Herbert Spencer *Értelmi, erkölcsi s testi nevelés* és *The study of sociology* műveire utalhatott, esetleg az 1879-es *The Data of Ethics* című kötetére. Előbbi 1875-ben jelent meg magyar nyelven, utóbbi kettő pedig azóta sem: Spencer 1875, 1873, 1879.

¹⁰⁵ Nagy valószínűséggel: Schopenhauer 1894. Továbbá Kenedi Géza Schopenhauer 1906-ban részlegesen magyarra fordított *Aphorismen zur Lebensweisheit* című művét is olvashatta, igaz, az itt megidézett cikke írásakor még csak eredeti nyelven: Schopenhauer 1851.

¹⁰⁶ Kenedi Géza: *Becsület-fogalmak*. *Uj idők* 1903. január 1. 13.

tapasztalata vagy érzése, mint láttuk, számos fentebb felvonultatott szerzőnél előkerült. Mondhatni évtizedeken át szolgáltatott témát a közbeszédnek és a nyilvános okoskodás művelőinek. Kétségtől nem ok nélkül.¹⁰⁷

Másrészt pedig leszögezhetőnek tartom azt is, hogy az áttekintett elgondolások, ha fogalomhasználatukban nem is, de céljukat tekintve annál inkább egységet mutatnak. Hiszen mindegyik értelmezés annak a hitnek a szavakba öntésére tett kísérlet, hogy Valami rajta tartja a szemét az emberen, aki ennek a figyelemnek a hatására cselekszik úgy, ahogy, illetve úgy, hogy az helyes legyen. Magyarán az egyén viselkedését az ennek az absztrakt dolognak való megfelelés kényszere alakítja, befolyásolja. Ahogy láttuk, ez a Valami legalább annyira a többi ember, vagyis a társadalom, mint az állam, az Isten vagy a lelkiismeret, valamint a kollektíva vagy maga az individuum. Végeredményben azonban mindegy, minek nevezzük. A lényeg a hit, hogy Valami figyel. Kívülről és belülről egyaránt. A hétköznapok világát átható, ám nehezen megfogható, de nagyon is létező, sőt, feszítő becsületesítés tárgya, a becsület, amelyről a tanulmányban megszólaltatott szerzők elmélkedtek, így nem más, mint e Valamitől kapott jutalom vagy pozitív visszacsatolás, más szóval elismerés a jól, illetve helyesen cselekvő ember számára. Ez az elismerés annak függvényében, hogy kívülről vagy belülről érkezik, Kazinczy Ferencsel szólva, a becsület belső, illetve külső jele. Előbbi a „valóságos becsület”, az „erény”, a „virtus”, az „érdem”, az „önérzet”, a „méltóság”, a „habitus” vagy éppen az „alanyi értelemben vett becsület”, utóbbi a „társadalmi ítélet”, a „becsülés”, a „megbecsülés”, a „világi

¹⁰⁷ A becsületesítés a dualizmus kori Magyarország járásbíróóságainak ügyforgalmát tekintve a bűnvádi eljárás alá vont személyek, valamint az elítéltek száma alapján magasan a leggyakoribb bűncselekménynek számított. Mindez Ann Goldberg megállapításai fényében még érdekesebbé válik. Goldberg úgy véli, hogy a német társadalomban a modernizáció hatására megindult társadalmi mozgások következtében kialakult státuszféltés okozta a becsületesítési perek számának figyelemre méltó növekedését. Goldberg úgy fogalmaz, hogy a Német Császárság korszakát a becsületesítési perek járványa és a „becsület kultúra” elterjesztése jellemezte: a Német Birodalomban 1883-ban 52 645 főt vontak vád alá becsületesítésért, 1910-ben viszont már 84 058 főt. Ez 59%-os növekedést jelentett egy olyan időszakban, amikor a lakosságszám csak 41%-kal nőtt (Goldberg 2010: 4–5, 10). Magyarországon a bűnvádi eljárás alá vont személyek számát a bűncselekmények neme szerint részletezve csak 1900-tól ismerjük. 1900-ban a királyi járásbíróóságokon becsületesítés miatt 121 527 személy ellen indult bűnvádi eljárás. (Vö. *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1901: 418.) Ezzel szemben ugyanebben az évben a Német Birodalomban becsületesítésért (*Beleidigung*) 70 777 személy került vádlottként (*Angeklagte*) bíróság elé. (Vö. *Statistisches Jahrbuch* 1902: 177.) Az 1910-es év pedig a következőképpen alakult a két ország bűnügyi statisztikáját tekintve: Magyarországon – a királyi járásbíróóságok előtt jogerősen befejezést nyert ügyek adataival számolva – a teljes lakosságra (18 264 533 fő) jutott 165 136 becsületesítésért bűnvádi eljárás alá vont személy, akik közül végül 35 632 főt ítéltek el, vagyis becsületesítés miatt a teljes lakosság 0,9%-át vonták bűnvádi eljárás alá, 0,2%-át pedig el is ítélték. Ezzel szemben a Német Birodalomban becsületesítés (*Beleidigung*) miatt a teljes lakosságra (64 925 993 fő) jutott 84 058 vádlott (*Angeklagte*), akik közül végül 60 344 főt ítéltek el. Tehát a lakosság 0,1%-át vádolták becsületesítéssel, és 0,09%-át ítélték el. (Vö. *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1911: 12, 469; *Statistisches Jahrbuch* 1912: 1, 313.) A bűnügyi statisztikák fényében tehát megállapítható, hogy ha a becsületesítési ügyek magas száma a Német Birodalomban figyelemre méltónak mutatkozott, akkor a dualizmus kori Magyarországra ez hatványozottan igaznak mondható.

becsület” vagy éppen a „tárgyi értelemben vett becsület”. És így tovább. A fogalomhasználat különbségei abból adódhatnak, hogy kortól és személytől függően mindenki kizárólag saját ismeretei, műveltsége, vagy éppen szimbolikus eszköztára és tapasztalati tere által képes megfogalmazni az elgondolható elméletek horizontját.

Harmadrészt pedig észre kell vennünk azt a fogalom belső differenciálódásában megmutatkozó változást is, amely már nemcsak külső és belső becsület között kíván különbséget tenni, és amely kétségkívül összefüggésben áll a magyar társadalomban megindult 19. századi osztályosodási folyamatokkal. A század végéhez közeledve ugyanis egyre inkább előtérbe került az ún. polgári becsület, valamint az osztálybecsület is, vagyis a hierarchiába rendeződő társadalmi csoportok sajátos normáinak való megfelelésért elnyerhető becsület egyre hangsúlyosabbá válik a diskurzusban. Kiválóan világít rá erre az állam, illetve a törvényhozó hatalom hozzáállásában megmutatkozó fordulat is. Amíg a Csemegi-kódex fent megidézett indoklása fogalmi definiálásra még nem törekedett, addig az 1914-es, *A becsület védelméről* címet viselő törvény¹⁰⁸ indoklása során már sokkal egyértelműbben fogalmazott Balogh Jenő igazságügy-miniszter:

„A becsület az az érték, amelyet a közfelfogás a személyi minőségéből és a társadalomban való elhelyezkedéséből következő feladatok elvégzésére való képességnek és az e feladatoknak megfelelő cselekvésnek tulajdonít. Becsülésben az részesül, akiről a közfelfogás elismeri, hogy megfelel személyi minőségéből folyó kötelességeinek és beválik abban a hivatáskörben, amelynek betöltése a társadalomban elfoglalt állásából ő reá hárul. Ez a hivatáskör lehet alacsonyabb- vagy magasabbrendű; rendeltetés, osztály vagy nem szerint más és más természetű. Maga a becsület mint jogtárgy azonban egységes és a funkció mibenállása és minősége csakis mint a képesség, a tehetőség és az eredményesség értékelésének kiinduló pontja jön figyelembe.”¹⁰⁹

Továbbá és mindemellett a becsület fogalmáról folyó diskurzusban is érzékelhetővé válik a magyar társadalom, illetve társadalmi alakulások szerkezeti szövevényessége: a rendi formáknak és gyakorlatoknak (pl. lovagi becsület, párbajkultusz) a formálódó modern vagy polgári társadalom mellett való tovább élése, illetve az azzal való együttélése, ugyanakkor a modern formáknak és elgondolásoknak a rendiektől való eltávolodása is.

¹⁰⁸ 1914: 41. tc.

¹⁰⁹ *Képviselőházi irományok* 1915: 27.

FORRÁSOK

- Képviselőházi irományok* 1876: *Az 1875. évi augusztus hó 28-ra hirdetett országgyűlés Képviselőházának irományai*. 9. kötet. 372. szám. Schlesinger és Wohlauser, Budapest.
- Képviselőházi irományok* 1915: *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának irományai*. 42. kötet. 1059. szám. Melléklet. Pesti Könyvnyomda, Budapest.
- Képviselőházi napló* 1914: *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója*. 24. kötet. Athenaeum, Budapest.
- Acsády Ignác (szerk.) 1892: *Az Athenaeum kézi lexikona*. 1. kötet. Atheneum, Budapest.
- Ballagi Mór (szerk.) 1867: *A magyar nyelv teljes szótára*. 1. kötet. Heckenast Gusztáv, Pest.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János (szerk.) 1862: *A magyar nyelv szótára*. 1. kötet. Emich Gusztáv, Pest.
- Kenyeres Ágnes (főszerk.) 1967: *Magyar Életrajzi Lexikon*. 1. kötet. Akadémiai, Budapest.
- Közhasznú Esmeretek Tára* 1831: *Közhasznú Esmeretek Tára*. 2. kötet. Wigand Otto, Pest.
- Közhasznú Esmeretek Tára* 1833: *Közhasznú Esmeretek Tára*. 4. kötet. Wigand Otto, Pest.
- Nagy Márton – Zimmermann Jakab (szerk.) 1840: *Ifjúságot képző ismeretek tára*. Hagenauer Friedrich özv. és társai, Bécs.
- Magyar Statisztikai Évkönyv* 1901: *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1900*. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Magyar Statisztikai Évkönyv* 1911: *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1910*. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Márkus Dezső (szerk.) 1898: *Magyar Jogi Lexikon*. 1. kötet. Pallas, Budapest.
- Pallas nagy lexikona* 1893–1904: *A Pallas nagy lexikona*. Pallas, Budapest. <https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/011/pc001160.html#2> – utolsó letöltés: 2021. június 1.
- Révai nagy lexikona* 1911: *Révai nagy lexikona. Az ismeretek enciklopédiája*. 2. kötet. Révai Testvérek, Budapest.
- Somogyi Ede (szerk.) 1879: *Magyar lexikon*. 3. kötet. Wickens és Waidl, Budapest.
- Statistisches Jahrbuch* 1902: *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich, 1902*. Kaiserlichen Statistischen Amte, Berlin.
- Statistisches Jahrbuch* 1912: *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich, 1912*. Kaiserlichen Statistischen Amte, Berlin.
- Wekerle László (szerk.) 1886: *Kis lexikon*. 1. kötet. (szerk.). Pallas, Budapest.
- Hasznos Multságok*, 1838.
- Népszava*, 1880.
- Uj idők*, 1902–1903.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Arisztotelész 1987: *Nikomakhoszi Etika*. Európa Kiadó, Budapest.
- Bethlen Miklós 1858: *Grof Bethlen Miklós önéletírása*. Heckenast Gusztáv, Pest.
- Clair Vilmos 1897: *Párbaj-codex*. Ifj. Nágel Ottó, Budapest.
- Deák István 1993: *Volt egyszer egy tisztikar 1848–1918*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Degré Alajos 1983: *Visszaemlékezéseim*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Engel Pál 1981: A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. *Történelmi Szemle* (24.) 1. 1–19.
- Esterházy Sándor 1885: *A párbajról*. Magyar Polgár Könyvnyomda, Kolozsvár.
- Foucault, Michel 1998: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. Latin Betűk, Debrecen.
- Frank Ignác 1845: *A közigazság törvénye Magyarhonban*. 1. kötet. Magyar Királyi Egyetem, Buda.
- Frank Ignác 1847: *A közigazság törvénye Magyarhonban*. 3. kötet. Magyar Királyi Egyetem, Buda.
- Goldberg, Ann 2010: *Honor, Politics, and the Law in Imperial Germany*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511730160>
- Goudsblom, Johan 2005: *Időrezsimek*. Typotex, Budapest.
- Hajdu Tibor 1999: *Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei*. História – MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Halmos Károly 1991: Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX–XX. századi lexikon- és szótárirodalom tükrében. *Századvég* (7.) 2–3. 131–166.
- Herczegh Mihály 1903: *A párbaj keletkezése és csökkentése*. Politzer Zsigmond és Fia, Budapest.
- Héri Vera – Makai Ágnes 2002: *Kereszt, érem, csillag: kitüntetések a magyar történelemben*. Helikon, Budapest.
- Horváth Ödön 1887: *A párviadal történeti, jogbölcészeti és tételesjogi szempontból*. Kósch Árpád Könyvnyomdája, Eperjes.
- Huizinga, Johan 1990: *Homo ludens*. Universum Kiadó, Szeged.
- Kandra-Kabos Jakab 1897: *Magyar Mythologia*. Kiadja Pásztor Bertalan, Eger.
- Katona József 2019: *Bánk bán*. Magvető, Budapest.
- Kazinczy Ferenc 1979: *Levelek*. (Szerk. Szauder Mária.) Szépirodalmi, Budapest.
- Koselleck, Reinhart 1994: Some reflections on the Temporal Structure of Conceptual Change. In: Melching, Willem – Velema, Wyger (eds.): *Main Trends in Cultural History*. Rodopi, Amsterdam, 7–16. <https://doi.org/10.1075/z.184.65kos>
- Koselleck, Reinhart 2003: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, Budapest.
- Kovács Ákos András 2014: Krízistől válságokig. *Aetas* (29.) 4. 5–18.
- Mezey Barna 2007: *Magyar jogtörténet*. Osiris, Budapest.
- Mezey Barna 2018: *A börtönügy a 17–19. században. A börtön európai útja*. Gondolat, Budapest.
- Mikszáth Kálmán 1980: *Új Zrínyisz*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.
- Nagy Levente 2008: Az emlékirat-irodalom. 1704: Bethlen Miklós Önéletírása. In: Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A magyar irodalom történetei*. 1. kötet. Gondolat, Budapest, 555–567.

- Novák Béla 2010: *A párbajozó úriember*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Plutarkhosz 2012: *Moralia. Erkölcsi, filozófiai, állambölcészeti kérdések*. Bába, Szeged.
- Rózsa Huba (szerk.) 2009: *Biblia. Ószövetségi és újszövetségi szentírás*. Szent István Társulat, Budapest.
- Schopenhauer, Arthur 1851: Aphorismen zur Lebensweisheit In: Schopenhauer, Arthur: *Parerga und Paralipomena. Erster Band*. Druck und Verlag von A. W. Hayn, Berlin, 297–465.
- Schopenhauer, Arthur 1894: *A becsületről és a párbajról*. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest.
- Schöpflin Aladár (szerk.) 1931: *Magyar Színművészeti Lexikon*. 4. kötet. Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézet, Budapest.
- Séda Ernő 1881: A becsületről. Mutatvány „A párbajról” című munkából. *Magyar Sion* (12.) 813–830.
- Spencer, Herbert 1873: *The Study of Sociology*. Henry S. King & Co., London.
- Spencer, Herbert 1875: *Értelem, erkölcsi s testi nevelés*. Öreg János – ifj. Losonczy László, Nagykőrös.
- Spencer, Herbert 1879: *The Data of Ethics*. Williams and Norgate, London – Edinburgh.
- Széchy Károly 1892: *Vajda Péter élete és művei*. Hoffmann és Molnár, Budapest.
- Szinnyei József 1908: *Magyar írók élete és munkái*. 12. kötet. Hornyánszky Viktor, Budapest.
- Szinnyei József 1914: *Magyar írók élete és munkái*. 14. kötet. Hornyánszky Viktor, Budapest.
- Szűcs Jenő 1981: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle* (24.) 3. 313–359.
- Tóth Lőrinc 1865: *A párbaj*. Trattner – Károlyi, Pest.
- Vajda Péter 1931: *Vajda Péter erkölcsi beszédei. A bécsi kancellária leiratai Vajda és az evangélikus egyház ellen*. Szarvasi Öregdiákok Szöv., Budapest.
- Zamfir Korinna 2010: Becsület-szégyen mentalitás a pasztorális levelekben. In: Nóda Mózes – Zamfir Korinna – Diósi Dávid (szerk.): *Ideje az emlékezésnek. Liber amicorum: A 60 éves Marton József köszöntése*. Szent István Társulat, Budapest, 64–76.
- Žižek, Slavoj 2011: *A törékeny abszolútum. Avagy miért érdemes harcolni a keresztény örökségért?* Typotex, Budapest.
- Zunkel, Friedrich 1992: Ehre, Reputation. In: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhardt (Hgg.): *Geschichtliche Grundbegriffe*. Band 2. E–G. Klett-Cotta, Stuttgart, 1–63.

Globális nemzetörténetek

Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.): Magyarország globális története.
Corvina, Budapest, 2022. 448 oldal.

Fahrmeir, Andreas (Hg.): Deutschland. Globalgeschichte einer Nation.
C. H. Beck, München, 2020. 936 oldal.

*Fiolhais, Carlos – Franco, José Eduardo – Paiva, José Pedro (dir.):
História Global de Portugal.*
Temas e Debates, Lisboa, 2020. 660 oldal.

Núñez Seixas, Xosé M. (coord.): Historia mundial de España.
Destino, Barcelona, 2018. 969 oldal.

Giardina, Andrea (a cura di): Storia mondiale dell'Italia.
Laterza, Bari, 2017. 847 oldal.

Boucheron, Patrick (dir.): Histoire mondiale de la France.
Seuil, Paris, 2017. 790 oldal.

A frissen megjelent *Magyarország globális története* a nemzeti történelmeket globális összefüggéseikbe állító, szerkesztett kötetek új európai hullámába illeszkedik. Ezen sorozat 2017-ben Franciaország világtörténetével indult, amelynek ihletésére még ugyanazon évben megszületett a hasonló olasz vállalkozás is, a francia kötet szerkesztőjének előszavával. Ezeket követte Spanyolország, Portugália, Németország globális története, illetve a jelen recenzióban mellőzött holland, flamand, katalán és szicíliai kötet.¹ Valamennyiük évszámokhoz rendelt, néhány oldalas tematikus írásokból épül föl, egyikük sem alkalmaz jegyzetapparátust, de az egyes írások végén rövid bibliográfiával tájékoztatja az olvasót. Kritikai sikerén túl a francia kötet azzal is követésre sarkallhatta a kiadókat és történészeket, hogy megjelenése hetében az eladási listák élére ugrott.² Ezt részben annak köszönhette, hogy a népszerűsítő nemzeti történeti áttekintések ismerős és kedvelt, ámde erősen megkopott presztízsű műfaját a könyvvásárló polgárság szemében legitímálta a globális történelem korszerűsége és a rangos szerzői gárda.

¹ Heerma van Voss, Lex et al. (ed.) 2018: *Wereldgeschiedenis van Nederland*. Amsterdam; Beyen, Marnix et al. (Hg.) 2018: *Wereldgeschiedenis van Vlaanderen*. Kalmthout; Riquer, Borja de (dir.) 2018: *Història mundial de Catalunya*. Barcelona; Barone, Giuseppe (a cura di) 2020: *Storia mondiale della Sicilia*. Bari.

² https://fr.wikipedia.org/wiki/Histoire_mondiale_de_la_France#Un_succ%C3%A8s_de_librairie_couronn%C3%A9_par_le_prix_Aujourd'hui – utolsó letöltés: 2022. november 1.

Az előzményekkel ellentétben a hazai mű két, egymást követő kötetben jelenik meg. Az elsőként megjelent kötet ráadásul, a kronológiát felborítva, a ki-egyezés óta eltelt százötven évet tárgyalja. A korábbi kiadványok terjedelmük egyharmadát szentelik az 1867 utáni időknak – kivéve a németet, amely terjedelme 4/7-ét, és a portugált, amely csupán egyötödét, nagyjából ugyanannyit, mint a portugál állam megalapítása előtti időszaknak. Mind a globalitás, mind a nemzet felől szemlélve ez a százötven év tűnik könnyebb feladatnak. A globális történetírás nem véletlenül foglalkozik elsősorban a modern korral – a német kötet előszava el is ismeri, hogy a „globális” keretek alatt a középkorig leginkább az euromediterrán térség értendő (20). Másfelől a 19. század előttre merészkedve a nemzet jelentése is megváltozik, illetve cseppfolyóssá válik.

De miben rejlik az alkalmazott globális keret, és hogyan egyeztethető össze a nemzetközpontúsággal? Az angolszász egyetemek „global history” és „world history” tantárgyai által létrehozott intézményes és publikációs térben egyaránt otthonra lelnek a világrendszer-elméletek, a posztkoloniális és a környezettörténeti megközelítések. A kötetekben ráadásul más, ezekkel rokon makrotörténeti irányzatok is fontos szerephez jutnak: a diplomáciatörténetből kinövő új nemzetközi történelem, a transznacionális és a transzatlanti történelem. Bár a határokon ezen irányzatok túllépnek, a gyakorlatban többnyire elemzési egységként használják a nemzetállamot. Ennyiben a globális nemzet-történet sem számít fából vaskarikának. Sőt, nemzeti fókuszuk ellenére globális léptékű műveket is ismerünk, mint például Sebastian Conrad könyvét a Német Császárságról.³

Az előszavakban a szerkesztők jórészt negatívan, a bezárkózó nemzeti történetírással szemben határozzák meg kötetüket, amelytől tárgyukat megszabadítani igyekeznek. A portugál előszó szerint a történészek nemrég még a világ köldökét látták saját nemzetükben, illetve „a történelmet kétpólusú, duális alakban ismertük: voltunk mi és voltak a többiek” (15). Az otthoni kritika is a nemzeti értelmezési keretek meghaladásáért dicsérte a francia kötetet, amely pedig gyakran zavarba ejtően szűk francia prizmat alkalmaz, például Földes Jolánt, *A halálszó macska utcájának* a francia kultúrkörön kívül elfeledett szerzőjét a „világszerte leghíresebb magyar író”-ként említi (564). Persze az öncélú és önelvű, a változásokat belső okokra visszavezető nemzeti történetírás rajzát érdemes kritikával kezelni. Ahogy a német kötet előszava fogalmaz: „mindig is nyilvánvaló volt, hogy a nemzetállam »tartálya« nem zár hermetikusan” (15).

Pozitív elméleti keretet az előszavak csak igen tágan és nagy vonalakban vázolnak föl. Általában kevés érdeklődést mutatnak a globalizáció folyamata iránt. Míg a globalizációtörténet hullámszerű folyamatként írja le a globalizációt, amely a 19. század derekán fölgyorsult, majd az I. világháborútól az 1950-es évekig megtorpant, a nemzeti látószögből állandóként tűnik föl a globális beágyazottság – más kérdés, hogy mennyi jelenik meg belőle a szövegekben.

³ Conrad, Sebastian 2006: *Globalisierung und Nation im Deutschen Kaiserreich*. München.

A spanyol előszóban Xosé Manoel Núñez Seixas egy „egyszerre összehasonlító, globális és transznacionális” (14) spanyol történelem programját fogalmazza meg. A francia szerkesztők szerényebben csupán nyitott és plurális francia történelmet szeretnének írni, amelyet a tegnap divatszavával „glokálisként” jellemezhetnénk: „Franciaországot a világon keresztül magyarázni, megírni Franciaország történetét, amint a világgal magyarázza magát” (12). A szövegekben azonban a külső hatásokhoz mérhető súllyal jelenik meg az inverz folyamat is, ahogyan a saját nemzet és állam a világot alakította. Erre a kétoldalúságra ugyancsak Núñez Seixas reflektál: a kötet „első ízben világítja meg az ország történetét egyetemes vízióval, azon kulcsfontosságú pillanatoktól kezdve, amikor Spanyolország új irányt szabott a világnak és a világ megváltoztatta a spanyol sorsot” (8). Ezt visszahangozza a portugál előszó: „Ebben a munkában különös figyelmet fordítunk a Portugáliát átformáló világra és a világot alakító Portugáliára” (19). A modern korra aztán pont a spanyol és a portugál kötetben olvad egyoldalúvá ez a kölcsönhatás, és válik mintakövetővé és elmaradottá a saját nemzet. A felzárkózás kényszerétől hajtott, de kifelé önmagát egzotizáló Ibéria legfőljebb kulturális sikereket érhet el külföldön, és a legerősebb globális hatást immár konstitutív Másikként, „a civilizált Európa és világ képének ellenpólusa”-ként fejtheti ki (idézet a Ferrer i Guardia barcelonai anarchista kivégzésének európai visszhangját tárgyaló fejezetből).

Az elméleti háttér pluralizmusa vagy meghatározatlansága elkerülhetetlenül eklekticizmushoz vezetne, hiszen a szerkesztők szabad kezet adnak az eltérő tájékozódású, a legkülönbözőbb témákat eltérő diszciplináris hagyományok alapján vizsgáló szerzőknek. Ugyanakkor a témák és a közreműködők kiválasztásával maguk a szerkesztők is tettek arról, hogy a címekben hivatkozott globális történetírás az olvasó számára elméleti keretek, hangsúlyok, nézőpontok és interpretációs stratégiák színes egyvelegéként jelenjék meg. Az egyes fejezeteket általában a transzferek és recepciók, a transznacionális hálózatok, a gyarmatosítás vagy a migráció valamelyike emeli a nemzetállamon túli dimenzióba. Hogy ezek közül melyik, az a téma alapján jobbadán előre kikövetkeztethető, és ezen sémák csak elég mérsékelten keverednek.

A francián kívül az olasz és a német kiadvány modern részében is jelentős szerepet játszik a sajátként tételezett történelem világformáló hatása. A saját történelmi sorsfordulók és bulvárhistoriák, tudományos vívmányok, kulturális ikonok és fogyasztási cikkek külső transzferéről és recepciójáról szól a francia és a német kötet modern kori szócikkeinek legalább egynegyede, az olasz kötet pedig az 1867 óta eltelt időszak több mint felét ilyen, a nemzeti hiúságot legyező témáknak szenteli. A hatás iránya egyoldalú: a francia vagy német márkák világmárvává válása kapcsán például nem olvashatunk arról, a folyamat hogyan hatott vissza otthoni arculatukra vagy jelenlétükre. A modern kor hazai eseményeinek és jelenségeinek külső gyökeire ezzel szemben inkább a spanyol kiadvány állítja középpontba.

Némileg csekélyebb súlyt képviselnek a transznacionális vagy nemzetközi történelemhez sorolható témák, ahol vagy nemzetállami szereplők jelennek meg

cserekapcsolatok egyenrangú alanyaiként, vagy nemzeteken túli szervezetek, illetve hálózatok ténykednek nemzetállami szintéren. Ezen kategória alesete, amikor az ország valamely nemzetközi politikai vagy kulturális esemény, egyezmény aláírásának helyszínéként, európai jelentőségű üdülő- vagy zarándokhelyként szerepel. A francia, a német és a spanyol kötetben erős a diplomáciatörténeti hagyomány (gyakran szűkebb európai vagy eurocentrikus kerettel), míg az olasz, részben merészebb témaválasztásainak köszönhetően, többször is közelít a keresztező vagy összefonódó (*entangled, croisée*) történetírás eszményeihez. Közös történetekként a világháborúk és az európai integráció minden kötet számára evidens anyagot szolgáltatnak a beágyazottságok és csereviszonyok bemutatására. Emellett a francia, az olasz és a spanyol kötet is foglalkozik az 1890-es évek transznacionális anarchizmusával és anarchista merénylethullámával.

Az öt korábbi vizsgált kötet gyarmattartó nemzeteket állít főszerepbe, és valamennyiük jelentős teret szán a gyarmatosításnak, a dekolonizációnak és a posztkolonialitásnak, mégpedig a gyarmatosítók, a gyarmatosítottak és az anyaországiak szemszögéből is – a legtöbbet (52 szövegből 14-et) a francia, a legkevesebbet (104-ből hetet) a német. A globális keret itt többnyire az anyaországra és egyes gyarmataira, illetve gyarmatbirodalmára korlátozódik.

A fő témacsoportok közé tartozik még a nemzetközi migráció. Míg a francia kötet a francia kultúrát gazdagító bevándorlókra koncentrál, a német, olasz és spanyol összeállításban inkább a kivándorlókra esik a hangsúly.

Olyan írások is jócskán akadnak, amelyek vagy teljesen mellőzik a nemzetközi (pláne globális) vonatkozásokat, vagy csupán futólagos gesztussal utalnak rájuk. A francia kötetben ilyen például a Lascaux felfedezéséről és Mitterand gazdaságpolitikájáról, a spanyolban a *La Banderita* című pasodoble jobboldali indulóvá válásáról és a polgárháborús tömegsírok exhumálásáról, a németben pedig a Neuschwansteinről és az 1923-as inflációról szóló fejezet. A probléma itt alapvetően nem a témaválasztásból fakad. Sőt, az első látásra szűken „nemzetinek” tűnő témák globális kontextusba helyezése mélyebb tanulsággal szolgált volna a laikus olvasónak.

A fejezetcímekbe emelt tények többnyire részei az adott nemzet történeti emlékezetének, de legalábbis széles körben ismert folyamatokat képviselnek. Gyakran ürügyként szolgálnak középtávú történetek elmondására, lehetőséget adva a mindennapok történetének beemelésére is. A pontszerű szerkezetből ezáltal a vártnál összefüggőbb, bár természetesen töredékes elbeszélés bontakozik ki. Az egyes írások nem ritkán egész kutatási irányokat vázolnak föl, és a kötetek egyik vonzerejét pont az adja, hogy enciklopédikusan reprezentálják a mai történetírás részterületeinek gazdagságát, és a vizsgált tények széles keresztmetszét adják (mint fogyasztás, történeti emlékezet, nemi szerepek, film, divat vagy sport). A témaválasztásnál előnyt élveznek ugyan a határokon látványosan átívelő történetek, amelyek aztán a fenti sémák szerint kapják meg többé-kevésbé globális helyüket, e sokszínűség mégis képes szemléltetni bármely tény, jelenség vagy folyamat globális meghatározottságát.

Bár elődeikhez hasonlóan a magyar szerkesztők is a romantikus eredetű nacionalista történetírással szemben határozzák meg művüket, kitűzött céljuk csupán a „nemzeti nagyelbeszélések” kiegészítése (13), nem pedig lebontása. A nemzeti esszencializmus megkérdőjelezésére a globális tükör a korábbi kötetek tanúsága fényében is kevésbé tűnik hatékony eszköznek, mint a keresztező vagy a közös történelem. Az olyan lehetőségek, mint a Habsburg Birodalom vagy kisebb, többnyelvű régiók egységként történő vizsgálata egy önmagát globálisként meghatározó vállalkozás számára természetesen nem adottak. Egyes korábbi kötetek mégis erősebben problematizálják a nemzet és állam fogalmát. A spanyol (12) és a német (20) előszó reflektál a sajátként értelmezhető terület változásaira. Előbbi címébe is emeli a nacionalista történetírásból kisajátított *las Españas* fogalmát, maga a kötet pedig öt fejezetet szentel a mai Spanyolországon belüli szeparatista mozgalmaknak. A kötetek kronológiája, amely visszanyúlik nemcsak a nemzet előtti, de egyenesen a prehistorikus korba, emellett lehetővé teszi, hogy ráirányítsák a figyelmet a kultúra és a terület közti kapcsolat kontingens voltára. Különösen igaz ez a sorban főníciaiakat, rómaiakat, luzitánokat, gótokat, vikingeket és mórokat fölvonultató portugál kötetre. A magyar kiadvány az utolsó másfél évszázadra korlátozódik, tárgya azonban ezalatt drasztikus területi változásokon esett át úgy, hogy állam és nemzet mindeközben a legkevésbé sem fedte egymást. Saját ambíciójától függetlenül igazságtalan lenne számon kérni egy nagyközönséghez szóló művön, hogy nem kérdőjelezi meg a bevett, nemzeti elbeszéléseket. A szövegek mindenesetre nem tartalmazzak kritikai reflexiót a magyar nemzet és „nemzetiség” mibenlétéről vagy a mindenkori államkeretről, és nem kérdeznak rá, hogy a területi változások mit jelentettek mindezek globális beágyazottsága szempontjából.

Mivel a többi vizsgált kötet főszereplői közül a modern kori Magyarország legfőljebb Portugáliához mérhető, fölmerül a kérdés, mennyiben kapcsolódott másként a globális folyamatokba. Induljunk ki az interneten találmra kiválasztott eseményekből. Egy véletlenszám-generátorral öt, 1867 és 1945 közé eső dátumot jelöltem ki, amelyekre rákeresve a következő magyar vonatkozású találatok ugrottak föl elsőként.⁴ Liszt 1877. január 30-én Budapestről köszönetet mondott Bösendorfernek a kihúzható billentyűzettel ellátott íróasztalért, amelyet ma a Liszt Ferenc Emlékmúzeum őriz. Kétszáz sportkedvelő postás 1899. augusztus 15-én megalakította a mai Postás SE elődjét. Az egyesület első szervezőjévé Klebersberg Gézát (*de Thumburg*) választották. 1904. február 5-én hunyt el Szinnyi (szül. Ferber) Ottmár, aki műfordítóként norvégból fordított, míg bankhivatalnokként első állása a North British and Mercantile biztosítótársaságnál volt. 1928. május 25-én született Hidas Frigyes, akinek fúvószenekari darabjait és fúvós hangszerekre írt versenyműveit svájci és német kiadók adták ki, és a világon sokfelé játsszák. Végül 1936. július 5-én helyezte el az agárd-fürdőtelepi templom zárókövét Shvoy Lajos székesfehérvári megyéspüspök, Shvoy Kálmán

⁴ www.random.org/calendar-dates – utolsó letöltés: 2022. november 1.

és Cacciari Matild fia. Ő apai ágon morvaországi származású, a családi hagyomány szerint közvetve svéd vagy skót eredetű. Hevenyészett mintám, amely a magyar világháló történeti emlékezetét hivatott reprezentálni, olyan magyar történelmet mutat be, amelynek nyitottsága már első közelítésre is belátható. A kísérlet ugyanakkor megerősíti a vélekedést, hogy az ország elsősorban az európai centrumon, azon belül is főként a német nyelvű térségen keresztül fonódott össze a világgal – bár épp Márai *Szabadulásának* nyomatékos fölbukkanása az olasz kötet előszavában alternatív csatornákat is jelez.

Kérdés tehát, jogosult-e a magyar szerkesztők mentegetőzése amiatt, „hogy az európai keret e lapokon némileg markánsabb lett” (14), mint az előzményekben, ahol az interkontinentális kapcsolatok a centrális elhelyezkedésből és a gyarmatosításból következnek. A (volt) gyarmatokhoz fűződő szálak dacára a portugál és a spanyol kötet modern kori részében, a magyarhoz hasonlóan, az európai maghoz való adaptációt helyezi a középpontba, tárgyát mint félperifériát a centrumhoz való viszonyában értelmezi. A magyar szerkesztők részleges hiányérzete abbóli törekvésükből fakad, hogy arányosabban szerepeltessenek más világreszeket. Ennek a törekvésnek köszönhetőek többek között a tudományos expedíciókról, a japán tárgykultúra és díszítőművészet világhívatjáról, a magyar misszionáriusokról, az 1956-ot követő magyar menekülthullámra adott dominikai válaszról, a „fejlődő országokból” a szocialista Magyarországra érkező diákokról, az algériai „kiküldetésről” és a jógáról szóló fejezetek, vagy éppen a másfélezres sanghaji magyar kolónia mikrotörténete. Ezek nemcsak azért hálás témák, mert részben a centrumot megkerülve vonják be a „Globális Dél”-t, de ezen fejezetek többsége valószínűleg akkor sem íródott volna meg másképp, ha nem egy globális történelemkönyvben jelentek volna meg. Utóbbi benyomás egyébként az írások szélesebb körére érvényes. A szerzők természetesen módon jelölik ki az európai/globális koordinátákat, ami – a romantikus gyökerű nemzeti mesterelbeszélések befolyása ellenére – a szaktudományos norma része, legalábbis a történetírás nemzeti ideológia számára kevesebb tételt bíró ágaiban.

A szerkesztők szerencsés döntéssel kirekesztették a témák köréből a világhódító magyar géniuszeket. Két fejezetet kap azonban a Polányi család és egyet-egyét a Teller házaspár, az idegenben világsikert arató magyar futballisták és az Ikarus mint világmárka. A magyar kötetből értelemszerűen hiányzik az anyaország és a gyarmatbirodalom viszonya is, amely jelentős teret kap a többi kiadványban. Csak Bosznia kapcsán merül föl analóg jelenség, bár a könyv visszatérően foglalkozik a gyarmatosítás és a dekolonizáció magyarországi vonatkozásaival. A többi szemlézett kiadvány főbb szereplői közül a magyarban is megjelennek azonban a transznacionális aktorok (mint a katolikus egyház, a multinacionális cégek, a Krisna-tudatú közösség, az ENSZ vagy a Valutaalap) és a mindkét irányú migráció (például magyarok és szlovákok a századfordulós Clevelandben, idegenlégiósok a magyar sportban, magyarországi kínaiak és a 2015-ös migrációs hullám). A témák köre sokszínűségében megelőző köteteket idézi, és azokhoz hasonlóan a történeti diszciplínák széles skáláját villantja föl.

A korábbi globális nemzetörténetek jó része a kiváltságos centrumpozíció hátszelében íródott – hiszen amíg például Párizs a világ egyik fővárosának számított, bizonyos értelemben globálissá vált mindannak a nagy része, amit befolyásos szereplők ott tettek vagy alkottak. Elődeihez képest azonban a félperifériás látószögű magyar kötetnek sikerült mélyebb értelemben megvalósítania a címébe emelt „globális történetet”. Egyrészt írásainak jókora hányada nem kézenfekvően „globális” példákön mutatja be annak az európai/globális beágyazottságát, amire magyar történelemként szoktunk hivatkozni. Látszólag „endogén” témák ugyan a többi kötetben is akadnak, de nemzetén túli keretbe való illesztésük rendszerint világgraszoló jelentőségük hangsúlyozásából áll és nem ritkán elmarad. Utóbbira a magyar kötetben nem is találunk példát. Másrészt, miközben éppen az ilyen fejezetekben az uralkodó téma, ahogyan Magyarország az európai és világtréndeket követi, a transznacionális háló összességében bonyolultabb szövésű, mint a mintául szolgáló korábbi kiadványokban, és különösen a magyar félperiféria és a periféria közötti érintkezéseket sikerül gyakran gazdag cserefolyamatokként, és nem egyirányú transzferekként bemutatni. Kérdés, hogyan sikerül mindezt nehezebb terepen, az 1867 előtti évszázadokkal foglalkozó második kötetben megvalósítani, vagy hogyan módosul ott a globális tükör.

Berecz Ágoston

Jankó Ferenc: Burgenland földrajzi felfedezése. Tudomány, geopolitika és identitás a két világháború között.

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2021.
365 oldal.

Jankó Ferenc az ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszéke docenseként, illetve a Soproni Egyetem Ökológiai Gazdaságtani Intézete oktatójaként elsősorban Nyugat-Magyarországgal és Burgenlanddal foglalkozik. Számos publikációja közül ki kell emelni a Tóth Imrével közösen írt könyvét Nyugat-Pannónia történelméről és földrajzáról,¹ valamint a kanadai kutatótársával, Steven Jobbitt-tal együtt készített elemzését az osztrák földrajzi diskurzusok identitásformáló tevékenységéről.²

Jankó Ferenc érdeklődése több irányú: egyrészt a nyugat-magyarországi, illetve burgenlandi térség városhálózata általában vett földrajzi problémáinak a múltja és jelene foglalkoztatja, másrészt az ezzel kapcsolatos földrajzi tudás előállításának a történetét vizsgálja tudománytörténeti nézőpontból.³ Ez a többfelé elágazó témaválasztás meghatározó az itt ismertetendő kötet szerkezeténél is. A könyv két nagyobb egységre tagolódik: a fő csapásirány a Burgenland-diskurzust formáló szerzők, intézmények, folyóiratok és könyvek bemutatásából, megállapításaik elemzéséből áll, ezt követi (a *Magánfelfedezés* fejezetcím alatt) egy hosszabb rész, amely a szerző Burgenland-értelmezését foglalja magában. Így egyszerre ismerjük meg az 1921-ben létrejött tartománnyal kapcsolatos tudástermelés történetét, valamint Jankó Ferenc saját, személyesebb hangú megközelítését a régió történelmére és földrajzára vonatkozólag. Itt mindjárt megjegyzendő, hogy e két rész nem is különíthető el élesen egymástól, ugyanis a tudománytörténeti összefoglalás mikéntjére is hatással lehet a szerző Burgenland-képe, érdeklődése és tudományfelfogása – és fordítva. Vélhetően ennek felismerése ihlette a mű utolsó mondatát: „Bár igazából azt is beláthatjuk: az egész könyv egy saját szempontú felfedezés volt, Burgenlandnak és felfedezőinek a felfedezése.” (315)

Jankó Ferenc tudománytörténeti vizsgálódása a két világháború közötti időszakra koncentrál, ami azért indokolt, mert a burgenlandi identitás földrajzi és történeti megalapozásának ekkor volt a legnagyobb tétje, hiszen a régió életképességét vagy legitimitását a korszakban részben osztrák, de különösen magyar oldalról erősen megkérdőjelezték. A tartomány identitását létrehozó szereplőknek számos nehézséggel kellett szembenézniük. „Burgenland” néven korábban nem létezett önálló közigazgatási egység, a területet tehát az osztrákoknak lényegében fel kellett fedezniük, és új, territoriális alapú önazonosságot kellett konstruálniuk földrajzi, történelmi és néprajzi érvelés alapján. A tudástermelés szempontjából a geográfia, valamint a földrajzi látásmódú szerzők (történészek,

¹ Jankó–Tóth 2008.

² Jankó–Jobbitt 2017.

³ Jankó 2021.

művészek, jogászok, mérnökök) középpontba állítása érthető választás. A geográfia történetével foglalkozó irodalom felhívja arra a figyelmet, hogy a földrajzi látószög, illetve a diszciplína presztízse nagymértékben megnövekedett az I. világháborút követő területrendezések után.⁴

A tudománytörténet művelésénél mindig kulcskérdés, hogy az egyes műveket, szerzőket milyen szempontok mentén közelítjük meg, elemezzük és értékeljük. Jankó Ferenc üdvözlendő módon nem csupán szorosan vett diszciplínatörténetet írt, hanem a tudástermelés legkülönbözőbb társadalmi és intézményes szintjeit is bemutatja. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy a *tudománytörténet* helyett valójában *tudástörténetről* van szó e kötet esetében. Nemcsak a földrajztudomány hivatásos művelőire tér ki (Robert Sieger, Hugo Hassinger, Georg A. Lukas, Wallner Ernő), de számításba vesz autodidakta kartográfust (Fritz Bodo), helytörténészt (Otto Aull), jogászként végzett publicistát (Eduard Stephan), vagy épp a II. világháború után jogaoktatóként befutott, völkisch szemléletű tudóst is (Otto-Albrecht Isbert). A szerző tudományos célú művek, térképek, atlaszok mellett turistakiadványokat, pamfleteket, nagyobb hatású újságcikkeket, szótárakat, útleírásokat, fényképeket és plakátokat is bevon az elemzésbe. A tudás előállításában résztvevő szereplők hátterének, motivációjának sokfélesége különösen érdekessé és tanulságossá teszi a Burgenland-diskurzus vizsgálatát. Mindenekelőtt látványos a tudásközvetítés vizuális módjának a jelentősége: szinte minden korabeli osztrák és német kötetben megtalálható az új tartomány térképe, s az egyes lapok, folyóiratok tematikus Burgenland-számai is gyakran élnek a képi megjelenítés eszközével – kedvelt szimbólum volt például Fraknó vára, vagy a földeken dolgozó mezőgazdasági munkások ábrázolása. Jankó Ferenc könyve ennél fogva gazdag és rendkívül szemléletes képanyagot tartalmaz. A 145. oldalon található 26. kép például Fritz Bodo kartográfust ábrázolja, amint elgondolkodva egy térképet szemlél. Az ilyen fényképek rendkívül szuggesztív módon jelenítik meg tudós és a felülről, kívülállóként szemlélt tárgya közötti viszonyt, ezáltal egyszerre erősítenek rá a tudósi tekintélyre és reklámozzák az ideálisnak tartott tudományfelfogást.

Mivel a Burgenland-kérdés értelmezhető úgy is, mint osztrák–magyar vitatéma, az osztrák földrajzi gondolkodás kontextusához sokat tesz hozzá, ha a magyar ellennarratívákat is figyelembe vesszük. A szerző ezért külön fejezetben taglalja az olyan jelentősebb személyiségeket, mint Thirring Gusztáv demográfus-statisztikus, Wallner Ernő földrajztudós, Schwartz Elemér germanista és Kring Miklós történész. A vitákkal kapcsolatban hangsúlyozza, hogy nem a nemzeti alapú állásfoglalás motiválja ezek felemlegetését: „Semmi esetre sem célom, hogy egyik vagy másik oldalt hátrányosabb vagy kedvezőbb színben tüntessem fel.” (16) Ezzel összefüggésben van jelentősége a szerző saját pozíciójának a tudománytörténeti részek vizsgálatánál, amely „a hagyományos, empirikus-pozitivistá tudományképből táplálkozik” (14).

⁴ Krasznai 2012.

A historiográfia szakirodalma kiemeli, hogy a tudomány- vagy tudástörténet művelésénél értékelési szempontjainkat gyakran az határozza meg, hogy mi magunk milyen tudományfelfogást tartunk üdvözlendőnek vagy elítélendőnek.⁵ Ezt figyelembe véve, az eddigiek alapján érthető, ha Jankó Ferenc a Burgenland-viták bemutatásánál általában azokat a szerzőket értékeli pozitívan, akik az aktuálpolitikai, ideológiai elfogultságukat képesek voltak háttérbe szorítani, vagy a nemzeti mesternarratívákhoz képest más megközelítéssel éltek, legyenek azok a tudástermelés osztrák, német vagy magyar aktorai. Így például Wallner Ernőnek a felsőöri magyarsággal kapcsolatos vizsgálódásait⁶ részben a „tisza tudományos” (itt: ideológiai tartalmat nélkülöző) megközelítésért emeli ki (197), Kring Miklósnak a burgenlandi osztrák irodalomról szóló, 1944-ben megjelent tanulmányát⁷ pedig objektívnek minősíti (204). Mivel a kötet nem nemzeti alapon érvel, ezért időnként osztrák szerzők vagy kiadványok is előnyös megvilágításban jelennek meg, mint például az 1951-ben kiadott és honismereti célokat szolgáló gyűjteményes munka (*Burgenland – Landeskunde*)⁸ (210–211). Mindenképpen pozitív üzenete van a szerző azon törekvésének, hogy empátiáját ne befolyásolják a nemzethatárok jelentette választóvonalak. Ugyanakkor megjegyezhető, hogy az „objektív” minősítés érvénye néhány esetben talán relativizálható: mivel általános jelentésű fogalom, ezért a tudománytörténetben eltérő olvasatokban különböző szempontok merülnek/merültek fel azzal kapcsolatban, hogy ki/mi számít objektívnek. Különösen, ha az értékeléseknek nemzeti szempontból is volt tétjük. Kring Miklós említett tanulmányát August Ernst, Burgenland első professzionális helytörténésze például kritikusan szemlélte 1952-ben: Kringet „bizonyos fokú objektivitása” ellenére az osztrák szerző „elfogultnak” nevezte, értékeléseit pedig nem tartotta elég „szakmainak”.⁹ Ezzel természetesen nem azt szeretném mondani, hogy e két ellentétes értékelés közül az egyik igaz, a másik pedig hamis, hanem arra hívnám fel a figyelmet, hogy egy korabeli tanulmány szakmaiságának, tárgyilagosságának értékelése különböző olvasatokban nagyon eltérő hangsúlyok szerint történ(he)t.

A *Burgenland földrajzi felfedezése* több fontos személy élettörténetén és néhány jelentős kiadványon keresztül mutatja be azt a folyamatot, hogy miként zajlott a régió identitásának megalkotása, formálása. A tudástermelés főbb csomópontjait, jelentős hatású szakmai projektjeit a szerző sikerrel azonosítja, és azokat behatóan elemzi. Így sorra kerül a *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums* Burgenland-szócikke, valamint a Hugo Hassinger és Fritz Bodo által szerkesztett *Burgenlandatlas* is.¹⁰ Ezek a művek több tudományág figyelemreméltó kollektív munkájának köszönhetően jöttek létre, és jól szemléltetik az

⁵ Epple 2007.

⁶ Wallner 1926.

⁷ Kring 1944.

⁸ Burgenland 1951.

⁹ Ernst 1952: 395–396.

¹⁰ Ruth 1933; Bodo–Hassinger (Hgg.) 1941.

identitásteremtésben részt vállaló szakemberek és szakmán kívüliek táborának heterogén jellegét. A szerző e munkákon keresztül részletesen vizsgálja a német és osztrák völkisch beszédmódot és intézményrendszert, s találó kritikáját adja az etnicista szemléletnek, amely idő és tér homogenizációján keresztül igyekezett aktuális (tudomány)politikai célokat igazolni. Érdemes kiemelni még, hogy a kötetben hasznos bibliográfiai táblázatok szerepelnek, amelyek a korszak folyóiratainak, továbbá napilapjainak tematikus Burgenland-számaikat mutatják be, ami a későbbi kutatásokat nagymértékben segíti.

Jankó Ferenc széles körű levéltári kutatás és szakirodalmi tájékozottság alapján készítette el munkáját, amely kellően komplex képet nyújt a kor földrajzi gondolkodásáról, a tudásközvetítés ágas-bogas módjairól. Végezetül kiemelném még a szerző olvasmányos stílusát és a szöveg gördülékenységét, ami az általában nehezebben emészthető tudománytörténeti témák befogadását nagyban megkönnyíti.

Törő László Dávid

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bodo, Fritz – Hassinger, Hugo (Hgg.) 1941: *Burgenlandatlas*. Wien.
- Burgenland 1951: *Burgenland – Landeskunde*. [Szerk. feltüntetés nélkül.] Wien.
- Epple, Angelika 2007: Von Werwölfen und Schutzengeln. Historiographiegeschichte als Analyse des historischen Apriori. In: Etzemöller, Thomas – Eckel, Jan (Hgg.): *Neue Zugänge zur Geschichte der Geschichtswissenschaft*. Göttingen, 171–200.
- Ernst, August 1952: Neuere Literatur zur geschichtlichen Landeskunde des Burgenlandes (1945–1951). *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (60.) 383–396.
- Jankó Ferenc – Tóth Imre 2008: *Változó erővonalak Nyugat-Pannóniában. Történelmi és földrajzi esszé*. Szombathely – Sopron.
- Jankó Ferenc 2021: Változó földrajzi nézőpontok. Burgenland és Nyugat-Magyarország az első világháború előtt és után. *Századok* (155.) 2. 353–370.
- Jankó, Ferenc – Jobbitt, Steven 2017: Making Burgenland from Western Hungary. Geography and the Politics of Identity in Interwar Austria. *Hungarian Cultural Studies* (10.) 14–40. <https://doi.org/10.5195/AHEA.2017.313>
- Krasznai Zoltán 2012: *Földrajztudomány, oktatás és propaganda. A nemzeti terület reprezentációja a két világháború közötti Magyarországon*. Pécs.
- Kring Miklós 1944: Burgenland a német történetirodalomban. *Századok* (78.) 241–262.
- Ruth, Hermann Paul et al. 1933: Burgenland-Westungarn. In: Ruth, Hermann Paul et al. (Hgg.): *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*. Breslau, 659–746.
- Wallner Ernő 1926: A felsőőrvidéki magyarság települése. *Földrajzi Közlemények* (54.) 1–4. 1–36.

Környezetrégészet a Kárpát-medencében

Benkő Elek – Zatykó Csilla (szerk.): A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban.

Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Archaeolingua Alapítvány, Budapest, 2021.
463 oldal.

2021-ben a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete és az Archaeolingua Alapítvány egy hiánypótló és igen reprezentatív kivitelű tanulmánykötetet jelentetett meg, amit Benkő Elek akadémikus, a Régészeti Intézet igazgatója, és Zatykó Csilla, az Intézet tudományos főmunkatársa szerkesztett. A kötet szakmai előzményét az Országos Tudományos Kutatási Alaptól elnyert, 2014 és 2019 között végrehajtott kutatási program jelentette. A program vezető kutatója Benkő Elek volt, aki 19 fős kutatói csapat munkáját irányította.

A szerkesztők a kötet bevezetőjében a kutatási program és a kötet létrehozásának indokaként megjegyzik, eljött az idő, hogy a régészettel számos ponton érintkező szaktudományokkal, a geológiával, a biológiával, valamint a környezet- és klímakutatással való interdiszciplináris kapcsolatot magasabb és szervezettebb szintre emeljék. Úgy gondolom, ezzel a célkitűzéssel maradéktalanul egyet lehet érteni, az elméleti háttér és a nemzetközi kontextus meghatározására ugyanakkor érdemes lett volna sort keríteni. A bevezetőből kiderül, hogy a pályázatban közreműködő kutatók sorát a tanulmánykötet elkészítése során kiegészítették olyan kollégákkal, akiknek a tárgyi tudása és a véleménye fontos volt egy átfogó környezettörténeti mű elkészítéséhez. A szerkesztők pragmatizmusa teljesen indokolt, ugyanakkor az arányok első ránézésre eléggé aszimmetrikusak. A tanulmánykötet elkészítésében húsz szerző vett részt, azonban mindössze heten képviselték a kutatási program közreműködőit. Ugyanakkor a hét kutatóból Benkő Elek öt, Sümei Pál négy, Jakab Gusztáv három, Gál Erika pedig két tanulmány társszerzője volt, és mindössze három olyan tanulmány található, amelyben nem szerepel a kutatási program valamely résztvevője. Egy ilyen terjedelmes kötet mind a tizenegy tanulmányának a bemutatása bizonyosan szétfeszítené egy könyvismertetés formai kereteit. Ezért úgy határoztam, hogy recenziómban csak azoknak a tanulmányoknak az eredményeit igyekszem értelmezni és értékelni, amelyek klíma- és környezettörténeti érdeklődésemhez, kutatási tapasztalataimhoz közelebb állnak, és ilyen módon megalapozottan tudok róluk véleményt formálni.

Töröcsik Tünde és Sümei Pál (Szegedi Tudományegyetem) pollenalapú rekonstrukcióra alapozott középkori gabonatermelésről szóló tanulmányuk elején egy régi mítosszal igyekeznek leszámolni, nevezetesen, hogy a Kárpát-medence az eurázsiai sztyeppei óceán legnyugatibb öble. Megállapításuk szerint a medence belső területein nem sztyepp, hanem klimatikus erdőssztyepp fejlődött ki.

Ráadásul a kárpát-medencei erdőössztyepp a szerzők szerint alapvetően különbözik az eurázsiai változatoktól, egyediségét mindenekelőtt a medencehelyzet és a Kárpátok csapadékkarnyékoló hatása alakította ki. A tanulmány fontos következtetése, hogy a gabonapollen-vizsgálat eredményei cáfolják a 8–9. század fordulójára datált elhúzódó szárazságot, amihez a korszak számos kutatója kötötte az Avar Birodalom hanyatlását. Törőcsik Tünde és Sümegi Pál kutatási eredményei szerint a vizsgált időszakban a Dunántúlon virágzott a Karoling mezőgazdaság, az Alföld középső és déli területein pedig a gabonapollenek tanúsága szerint a kora középkorban ekkor volt a legkiterjedtebb a művelt terület. Minden bizonnyal a kis jégkorszak hűvösebb és főként csapadékosabb klímájának térnyerésére utal, hogy az 1450 és 1550 közötti évszázadban a gabonapollenek aránya főként a medence déli és centrális részén, de még a Kisalföldön és a prealpi régióban is visszaesett. A szerzők a mezőgazdasági művelésbe vont területek csökkenését az árvizek intenzitásának és időtartamának növekedésére vezetik vissza. Megállapításuk szerint a kis jégkorszak intenzívebb időszakaiban a csapadék mennyisége 50–100 mm-rel növekedett, az éves átlaghőmérséklet pedig 0,5–0,6 Celsius fokkal csökkent.

A tanulmánykötet legnagyobb létszámú munkacsoportja az Erdélyi-sziget-hegység központi övezetében elhelyezkedő Calul de Piatră-láp (1630 méter) multidiszciplináris környezettörténeti vizsgálatát végezte el. A népes kutatócsoport tagjai (Jakab Gusztáv [Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem], Pál Ilona [Eötvös Loránd Tudományegyetem], Silye Lóránd [Babeş–Bolyai Tudományegyetem], Sümegi Pál [Szegedi Tudományegyetem], Tóth Attila [Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem], Sümegi Balázs [Szegedi Tudományegyetem], Frink József Pál [Országos Erdészeti Kutatási és Fejlesztési Intézet, Kolozsvár], Magyarai Enikő [Eötvös Loránd Tudományegyetem], Kern Zoltán [Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont], Benkő Elek) munkájukat az alpesi régészet diszciplináris kategóriájában értelmezték. Elemzésük alapkérdése az volt, milyen tényezők határozzák meg az alhavasí zóna hasznosításának az intenzitását, amely elsősorban a havasi pásztorkodást és az erdőirtást jelentette a középkor és a kora újkor évszázadaiban. A pollenvizsgálatok alapján négy jelentős erdőirtási időszakot lehet meghatározni a középkor és a kora újkor évszázadaiban a Bihar-hegységben: az első 810–850 között, a második 1060–1170 között, a harmadik 1500–1570 között ment végbe, végül az utolsó, és máig tartó erdőirtási korszak az 1700-as években kezdődött el. A láp területén végzett makrofosszília vizsgálatok különösen érdekes eredménye a 810–850 közé datált száraz időszak, amely ellentmond a tanulmánykötet előző írásában bemutatott nagybárkányi kutatási eredményeknek, viszont egybeesik a középkori erdőirtás első időszakával. A pollenvizsgálatok során jól kimutatható volt a kis jégkorszakra a Kárpát-medencében jellemző hűvös és csapadékos klímarezsím már a 16. század kezdetétől, amely az elemzés tanúsága szerint eltartott egészen a 20. századig. A mohacellulóz-vizsgálatok alapján a kis jégkorszak leghidegebb időszaka a 17. század első évtizedeire datálható, az erőteljesen hideg és csapadékos klímaperiódus pedig kitartott egészen az 1720-as évekig.

Masek Zsófia (BTK Régészeti Intézet) tanulmányában környezetrégészeti kutatási eredmények felhasználásával és azok összehasonlító elemzésével igyekeznek rendet tenni a római kor és a kora középkor klímátörténeti rekonstrukciójának nyitott kérdéseiben. Mindezek között talán a legfontosabb a római kor meleg időszakának és a kora középkori hideg időszak átmenetének datálása a Kárpát-medencében. A Balaton-környéki régészeti lelőhelyek vizsgálati eredményei arra utalnak, hogy akár már a 2–3. század fordulóján számolhatunk egy hűvösebb és csapadékosabb klímaperiódus megjelenésével. Mindazonáltal a természettudományos vizsgálatok nagyjából megerősítik, hogy a 3. század idején volt a legmagasabb mind az éves, mind pedig a júliusi átlaghőmérséklet a Duna-medencében. A 4–6. század közötti időszak átmeneti klímaperiódusnak tűnik, a hőmérséklet és a csapadék tekintetében is jelentős ingadozásokkal. A Kr. u. I. évezred leghidegebb évszázada a 6. század volt, amit a klímátörténeti kutatás a késő antikvitás kis jégkorszakának nevezett el. Az erőteljes és globális léptékű lehűlés előidézői a 6. század középső harmadának vulkánkitörései voltak. Egybehangzó klímátörténeti kutatási eredmények szerint a Kárpát-medence éghajlata a 6–9. század között folyamatosan az elmúlt kétezer év átlagánál szignifikánsan csapadékosabb volt, ami a kora középkori hideg időszak legfontosabb regionális éghajlati sajátossága.

Az erdőtörténész Szabó Péter (Cseh Tudományos Akadémia, Botanikai Intézet) és a történeti tájhasználat kutatásával foglalkozó Vadas András (Eötvös Loránd Tudományegyetem) a késő középkor és a kora újkor évszázadainak két sokat vitatott környezettörténeti kérdésének megválaszolására tettek kísérletet tanulmányukban. Az első az erdőborítottság arányának a meghatározása a késő középkor idején, a második pedig az a vélemények szélsőséges szóródását előidéző kérdés, hogy a palánkvárak építése és rekonstrukciója mekkora károkat okozott az erdőállományban a török háborúk másfél évszázadában. A szerzőpáros dicsérendő óvatossággal nem a teljes országterületről igyekezett véleményt alkotni, hanem vizsgálódásukhoz a Dunántúlt választották ki mintaterületül. A rendkívül heterogén forrásbázis (közbecsű, katonai felmérések térképei) alapján a szerzők arra a következtetésre jutottak, hogy a Dunántúl hozzávetőlegesen 56%-a a késő középkor idején erdősült volt. Az viszont kifejezetten meglepő megállapítás volt a számomra, hogy ez nagyjából megfelelt az első katonai felmérés (1782–1785) dunántúli erdősültségi szintjének. Ennek az eredménynek az ismeretében már nem volt meglepetés, hogy a palánkvárak építése a Dunántúlon egyáltalán nem jelentett szélsőséges környezeti terhelést, és nem járt az erdőállomány radikális csökkenésével. Ugyanakkor nem zárható ki a szerzők megállapítása szerint, hogy az Alföld sérülékenyebb ökoszisztémáiban az erődítési munkálatok súlyosabb sebeket ejtettek.

Sümegei Pál, Jakab Gusztáv és Benkő Elek a pilisi királyi erdő középkori és kora újkori környezethasználatát és környezeti változásait rekonstruálták főként pollenvizsgálatokra támaszkodva. Különösen jól elemezhető pollencspadák voltak a pilisi ciszterci apátság szerzetesei által kiépített és gondozott halastavak.

A kutatás nagy jelentőségű felfedezése, hogy az érett középkori rétegben talált dárdás karéjú kocsánytalan tölgy – amely a Balkán-félsziget tipikus fafaja – pollenjének jelenléte és elterjedése arra utal, hogy a középkori meleg időszakban a Duna-medence éghajlata melegebbé és szárazabbá vált. Ugyanakkor a 16. és a 17. század folyamán erőteljes visszaerdősülés ment végbe, amely nagyrészt a török háborúk okozta elnéptelenedésre vezethető vissza. Miközben a tőzegmoha 17. századi megtelepedése arra utal, hogy a hűvösebb és csapadékosabb klíma jelentős változásokat idézett elő a természetes vegetációban. A szerzők megállapítása szerint a 17. században a nyári félév kifejezetten hűvössé és csapadékosává vált, és minden bizonnyal ez az évszázad volt a leghidegebb az utóbbi kétezer évben. A kis jégkorszak vegetációmódosító éghajlati hatására vonatkozó pilisi kutatási eredményeket megerősítette az erdélyi marosszentkirályi pálos kolostor környezetében végzett pollenalapú tájrekonstrukció is. A Benkő Elek, Sümegi Pál, Töröcsik Tünde, Bodor Elvira, Sümegi Balázs és Jakab Gusztáv alkotta kutatócsoport jelentős visszaerdősülést mutatott ki az Erdélyi-medencében a kora újkor évszázadaiban, illetve a rozstermelés térnyerését a búza és a zab rovására.

Gál Erika (BTK Régészeti Intézet) a kötetben két tanulmányt is publikált. Az első tanulmányában az ez idáig feltárt 190 középkori állatcsontegyüttes alapján a Kárpát-medence középkori faunáját, illetve táplálkozási szokásait igyekszik leírni. A faunatorténét érdeklődő olvasójaként számomra a tanulmány úgynevezett kisszínesei különösen szórakoztatóak voltak. A Balatonkeresztúr-Réti dűlőben feltárt jó módú középkori falusi háztartásban nemcsak pávát tartottak, emelve a háztartás esztétikai értékét, hanem szürke gémet és feltehetően szelídített darut is. Rendkívül érdekesek a kereszténység viszonyai között is tovább élő pogány mágikus gyakorlatra utaló állattemetkezések. Elkötelezett macskatartóként megelégedéssel olvastam, hogy azok számának gyarapodása egyfajta urbanizációs indikátorként is használható. Gál Erika második tanulmánya az esztergomi érseki konyha szeméthalmait dolgozza föl fauna- és táplálkozástörténeti szempontból. Az elemzés pontos képet ad arról, hogy a magas társadalmi státusz a táplálkozás milyen rendkívüli változatosságát tette lehetővé a középkor idején a fenyőszajkótól az osztrigáig.

Bartosiewicz László (Stockholm University) a kötet zárótanulmányában a középkori esztergomi érseki konyha halfelhasználását vizsgálta meg a Várhegy oldalában feltárt konyhai hulladékgyűjtőanyagának szisztematikus feldolgozására alapozva. A szerző megállapítása szerint az esztergomi érseki rezidencia halfogyasztása minőségét tekintve szerénynek mondható. Kevés benne a közismerten fényűzésre utaló vizacsont, és a csukát is nagyrészt kistermetű példányok képviselték. Meglepő módon az érseki konyhán nagyrészt a tömegárúnak számító kistermetű pontyféléket dolgozták fel. A halmaradványok elemzése és az okleveles források egyaránt azt sugallják, a Duna árterének vízrajzi adottságait kihasználó hagyományos folyami halászat mellett az érseki konyha fogyasztásában jelentős volt a tógazdasági beszerzések szerepe. Ráadásul a Duna ausztriai szakaszán 1412-ben bevezetett halászati törvény, amely tiltotta a finom halászhálók

használatát a nagytestű halak ivadékainak védelmében, arra utal, hogy helyenként már a késő középkor idején mutatkoztak a túlhalászat okozta ökológiai problémák is a Duna vízrendszerében.

A *Kárpát-medence környezettörténete* úttörő és hiánypótló munka. A környezetregészet (environmental archaeology) előzményei az 1970-es évekig vezethetők vissza, amikor az ökológia a biológia aldiszciplínájából globális gondolati áramlattá vált. Az ökológiai kérdésekre reflektálva jött létre a környezetfilozófia, -szociológia, -közgazdaságtan, -történet és a környezetregészet is. Úgy vélem, nagymértékben segítette volna a saját útját kereső magyar környezetregészek munkáját a fogalmi és a történeti kontextus meghatározása. Az eredményes régészeti terepmunka feltétele mindig is a levéltári és a természettudományos források kreatív használata volt. A 20. század utolsó évtizedétől kezdődően a természettudományos kutatási módszerek és műszerek hatékonysága hallatlan fejlődésen ment át. Ráadásul ezek az eszközök egyre olcsóbbá és kisebb méretűvé váltak, előmozdítva a terepen történő hatékony alkalmazásukat. A szerzők elképesztő mennyiségű kutatási eredményt dolgoztak fel, némelyikük pedig, a tudomány működésének természete szerint, vitatta kollégái kutatási eredményeinek a megalapozottságát. A nyitott kérdések közül talán a legnagyobb jelentőségű az avar kori szárazság problémája volt, amelynek ügyében a nógrádi és a bihari pollenvizsgálatok homlokegyenest ellenkező képet mutatnak. Szakmai szempontból igen hasznos és rendkívül érdekes lett volna egy összegző tanulmány beillesztése a kötet végére, amelyben a vállalkozó kedvű magyar környezetregészek távlatos összefoglalót készítenek a honi középkori és kora újkori környezetregészet eredményeiről és nyitott kutatási kérdéseiről. Remélem, ez az összegzés hamarosan elkészül, az se baj, ha monografikus léptékben, mivel az majd a magyar környezet-történészek számára fontos mérföldkövet jelent, ahogyan ez a tanulmánykötet is.

Rácz Lajos

*Vadas András: Egy határfolyó környezettörténete.
Háború és vízgazdálkodás a kora újkori Rába-völgyben.*

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest, 2021. 331 oldal.

Rácz Lajos szerint a környezettörténettel foglalkozó kutatások három fő problémaköre ismert a hazai olvasóközönség előtt: „a természeti környezet rekonstrukciója különböző történeti korokban, a környezet és a társadalom kapcsolatának elemzése, valamint az ember és a természeti környezet együttélésének vizsgálata”.¹ Az ELTE BTK Középkori Történeti Tanszékének adjunktusa, Vadas András – doktori értekezése alapján² – 2021-ben megjelent történeti monográfiájában a második témát, vagyis a környezet és a társadalom viszonyát vizsgálta meg egy specifikus területen, a Vas vármegyei Rába-völgyben a vízgazdálkodás és az árvizek kapcsolatán keresztül.³

¹ Az mta.hu interjúja Rácz Lajos klímátörténésszel, szemlélve a multkor.hu portálon: [https://mult-kor.hu/20100531_egyre_nepszerubb_a_kornyeztortortenet – utolsó letöltés: 2022. június 8.](https://mult-kor.hu/20100531_egyre_nepszerubb_a_kornyeztortortenet_utolsó_letöltés: 2022. június 8.)

² Vadas András 2014: *Környezettörténeti kérdések a kora újkori Magyarországon. Határ, környezet és társadalom a Vas megyei Rába-mentén (1600-1659)*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

³ A szerző korábban megjelent tanulmányában már elemezte a Rába áradásait: Vadas András 2014: *A River Between Worlds: Environment, Society and War Along the River Raab/Rába (c. 1600–1660)*. In: Štih, Peter – Zwitter, Žiga (eds): *Man, Nature and Environment Between the Northern Adriatic and the Eastern Alps in Premodern Times*. Ljubljana, 242–259; Vadas András 2015: *A Rába-mente környezeti viszonyai a 16. közepén egy 1543–44-es folyófelmérés tükrében. Soproni Szemle (69.) 1. 16–40.*

A kötet a függelékeken kívül hat fejezetre (és egy összefoglaló részre) tagolva mutatja be a Rába-menti terület gazdaság- és környezettörténetét. A függelékek között táblázatos formában településekre bontva megtalálhatóak a körmendi, a csákányi, a szecsődi hidat és malmot ért árvíz-károokra, illetve a településeket ért áradásokra utaló levelek. A szerző külön táblázatban sorolja a kötetben felhasznált missiliseket íróik, funkciójuk és a levelek évköre alapján. Ez a táblázat kellő útmutatást jelenthet azok számára is, akik a Batthyány-uradalmat életmód- és társadalomtörténeti, vagy nemességkutatási szempontok szerint vizsgálnák meg. A kötet jelentősége is ebben rejlik: Vadas a környezettörténeti kutatásokba eddig nem beemelt Batthyány-magánlevelezést használta fel vizsgálata elsődleges forrásaként.

A szerző célja, hogy a 16–17. századi nyugat-dunántúli uradalom példáján keresztül rekonstruálja a korabeli gazdasági és katonai jellegű vízhasználatot, és az ezzel járó helyi társadalmi konfliktusokat. Ennek bemutatására a 17. századi Batthyány-birtokokat választotta ki. Vadas számára fontos volt, hogy a környezetváltozás kimutatásával párhuzamosan rekonstruálja

A Rábát mint határfolyót pedig Gellén Zsolt vizsgálta: Gellén Zsolt 2000: *A Rába védelmében*. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából*. Budapest, 232–254.

a korabeli Rába hidrológiai viszonyait, illetve bemutassa, hogyan befolyásolta a fokozatosan a török elleni védelmi rendszer elemévé váló határfolyó az ott élő lakosság mindennapjait. A konfliktus adott: a Rába a környékbeli lakosság energiaforrásaként jelentős számú malommal rendelkezett. Ennek rovására jött létre az oszmánokkal szembeni katonai jellegű vízgazdálkodás, egy olyan tudatos kockázatvállalás, amely számos gazdasági ellentétet teremtett a lakosság és hadigazgatásért felelős területi parancsnokok között.

A kötet kronológiai támpontjaként említhetőek az 1540-es évek Rába-felmérései, valamint Kanizsa 1600-as eleste – ami miatt az oszmánok ellen létrehozandó folyami védelmi rendszerre szükség volt –, továbbá a forrásbázis szemszögéből Batthyány Ádám 1659-es halála, illetve hadászati szemszögéből az 1664-es vaskori béke, amely a háborús korszak fokozatos lezárását jelentette.

A szerző által használt források között három típus különíthető el: a magánlevelek vagy missilisek, a gazdasági, jogi és adminisztratív jellegű urbáriumok, valamint a korabeli folyófelvételek. A kötetben vizsgált missilisek elsősorban a Batthyányak körmendi levéltárából származnak, amely több mint ötezer levéltári egységet számlál, ebből azonban korábban csak néhány száz levelet adtak ki. Vadas András munkája során az egykori körmendi levéltáros, Iványi Béla rendszerezési módszertanát⁴ felhasználva olyan

elemzést valósított meg, amely példanélküli a forrásanyaggal kapcsolatban.

A szerző azonban nemcsak ezeket, hanem a Batthyány-adminisztrációhoz köthető településszintű urbáriumokat is megvizsgálta hét Rába-menti és hét környező vízfolyáshoz köthető (Pinka, Zala, Mura, Lendva, Lapincs, Gyöngyös-patak), összesen tehát tizennégy település esetén; előbbiekből részletekbe menő elemzést Körmend mintájára Csákány (Doroszló) és Szecsőd esetében végzett. Szecsőd tekintetében Vadas a helyi malom jelentőségét emeli ki, amelyen keresztül a település vízenergia felhasználását is vizsgálhatjuk.

A Batthyány (III.) Boldizsár (1542–1590), majd Batthyány (I.) Ádám (1610–1659) parancsára uradalmi tisztartók, vicekapitányok, számtartók és ügyintézők által készített urbáriumok meglepő részletességgel számolnak be a Rába-mente vízépítményeiről és gazdasági viszonyairól. A gazdasági források mellett jelentősek az 1543–1544 között Nádasdy Tamás (1498–1562), majd 1594-ben fia, Nádasdy Ferenc (1555–1604) által készített Rába-felmérések is, de a kötet hasonlóan fontos forrása Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) császári hadvezér 1683-as térképe, valamint a karlócai béke évében, 1699-ben készült Rába-folyó-felmérés is.

Vadas a kötet első felében (II. fejezet) felvázolja a kora újkori Kárpát-medence környezettörténetét és az eddigi kutatások irányait, illetve az ezek eredményeinek fényében felmerülő kérdéseket és kihívásokat. A hazai környezettörténeti kutatások kapcsán három főbb irányt nevez meg: az időjárás és

⁴ A körmendi árvizek jelentőségéről először a Batthyány-iratanyag levéltárosa értekezett rövid monográfiájában: Iványi Béla 1943: *Képek Körmend múltjából*. Körmend.

az annak változásához kapcsolódó események kutatását, az erdőterületek hasznosításának és a fafelhasználásnak az elemzését, végül pedig a vízgazdálkodás és az árvizek vizsgálatát. Munkája egyértelműen a harmadik kategóriához kapcsolódik.

A III. fejezetben a szerző ismerteti a Kárpát-medence környezettörténetének főbb történeti forrásait, itt a gazdasági-adminisztratív iratok mellett kiemeli a korabeli magánlevelezések jelentőségét, a könyvben vizsgált személyes missziliseken keresztül pedig megkísérli felvázolni, hogy mennyire lehetett kiterjedt az írásbeliség a korabeli Batthyány-birtokokon.

A könyv második felében (a negyedik nagyobb fejezetben) a Rába mint a háborús védekezés fő eleme kerül bemutatásra. A folyó határvédelmi szempontból való megerősítésére először I. Ferdinánd magyar király adott parancsot (1537. január 25.), aki elsősorban annak duzzasztását írta elő. A magas vízszint fenntartására az átkeles megakadályozása miatt volt szükség. Az olyan határvédelmi feladatok, mint például a *bevágás*, *fantózás* és a folyóba döntött fákkal való *elgátolás* elsősorban a gázlók elzárására, egyes átkelelőhelyek megszüntetésére, a partfalak megmagasítására irányultak. Vadas rámutat arra, hogy az átkelelőhelyek mentén őrhelyeket létesítettek, az uradalmak jobbágyainak pedig egyenesen megtiltották az átkelest ezeken a szakaszokon, nehogy felfedjék a használható gázlókat a törökök előtt. Ennek következményeként a jobbágyok nemcsak átkelni nem tudtak, de állataik legeltetésében is akadályozva voltak, ami számos gazdasági jellegű konfliktust

generált a helyi lakosság és a katonai parancsnokság között.

A kötet ötödik fejezete elsősorban Körmen és Csákány vízrajzi környezetével foglalkozik. Ennek kapcsán meg kell, hogy említsük Vadas 2013-ban megjelent kismonográfiáját,⁵ mivel Körmen esetében lényegében ennek – néhol kibővített – tartalma köszön vissza. Előbbit a *Korall* hasábjain Simonkay Márton 2013-ban környezettörténeti szempontból már részletesen elemezte.⁶ Jelen kötet egyik újdonsága, hogy a szerző ezt a vizsgálatot kiterjeszti a szomszédos Csákány településre, amely annak eltérő szerepe és részben földrajzi helyzete miatt is indokolt. A nem ártéri fekvésű Csákány ugyan nem emelkedett ki polgári lakosságával a kisebb települések sorából, azonban a 17. század elején mégis nagy jelentőségre tett szert hídjának és őrhelyének köszönhetően, amely a törökökkel szembeni védelem egyik fontos helyi állásának számított. A települést 1524-ben szerezte meg Batthyány Boldizsár, viszont méreténél fogva sosem vált önálló uradalommá. Csákány kastélyának kiépítésére 1591-ben adtak parancsot, ekkor 50-50 lovas és gyalogost rendeltek mellé, és egy fahidat is építettek ide. Ezen felül a település Körmenhez hasonlóan malmokkal és gátakkal is rendelkezett. Azonban Csákány környékén a Rába nem egy mederben folyt, holtágak és árkok tarkították, a lakosság itt nem elsősorban a folyó vízenergiáját

⁵ Vadas András 2013: *Körmen és a vizek: egy település és környezete a kora újkorban*. Budapest.

⁶ Simonkay Márton 2013: Vadas András: Körmen és a vizek. Egy település és környezete a kora újkorban. *Korall* (14.) 53. 208–211.

hasznosította, hanem a folyóban élő halak jelentették a környékbeliek megélhetését.

A hatodik fejezetben Vadas András az árvizeket és a kisvizeket vizsgálja meg a 17. századi Rába mentén. Ezek alapján elmondható, hogy a korszakban a Rába a „gyors folyású szeszélyes folyók közé tartozik” (107). A gazdag forrásanyag egyértelműen a Batthyány Ádám számára készült részletes jelentéseknek köszönhető. Ezekből a szerző ugyanis megállapítja, hogy a Rába közvetlen emberi beavatkozás nélkül is viszonylag nagy gyakorisággal változtatta medrét, és számos fattyú- és holtággal rendelkezett már a vizsgált korban is. Ahogyan azt Vajda Tamás is kiemelte a *Körmend és a vizek* kötetről szóló ismertetésében, a folyó energiájának kiaknázásával járó járulékos veszteségeként volt elkönnyvelhető a körmendi vízimalmok sorsa is, hiszen hiába volt a két vízepítmény hidrogeográfiai szempontból a lehető legjobb helyen, az egyes árhullámok utáni sorozatos újjáépítésük a körmendi lakosságra és a földesúrra is egyaránt jelentős anyagi terhet rótt.⁷

Vadas korábban megjelent, elsődlegesen Körmendre fókuszáló monográfiájával szemben jelen kötetben Csákány, Gasztony, Körmend, Sárvár, Szecsőd, Szentgotthárd és Szentpéter vizsgálatán keresztül végre teljesen keretbe foglalja a Rába-menti területek 16–17. századi környezettörténetét.

A szerző a Körmend-kötethez képest itt tágabb környezettörténeti bevezetést és forrásismertetést is ad. A korábban elvégzett Rába-menti árvizekkel, vízgazdálkodással foglalkozó elemzésbe új szempontként emeli be a törökveszély miatt hozott határvédelmi intézkedések következményeit.

Vadas András írása közérthető, olvasmányos, stílusában mégis tudományosan igényes és részletező mű, szembeütő benne a hazai és a nemzetközi környezettörténeti szakirodalom alapos ismerete. Munkájának jelentősége, hogy a források függelékben történő részletes összesítése mellett térképre vitte a Batthyány-uradalmak forrásokban említett folyómenti gazdasági vízepítményeit, hídjait és gázlóit is. Kiemelendő, hogy a szerző nemcsak ábrázolja, de diagramok segítségével részletezi is az általa felhasznált egyes források történeti értékét, felhasználhatóságát és jelentőségét. Említésre méltó továbbá, hogy Vadas megbecsüli a körmendi vízimalmok teljesítményét. Ez alapján a számottevő 80–120 és 200–250 körmendi köből gabona őrlésére képes építményeket hosszabb távon nem nélkülözhetette az uradalom lakossága. Az okmánytár, a magánlevelek és íróik táblázatos felsorolása valóságos nyomtatott adatbázisként funkcionál e gazdasági elemzés mellett. Magyar és latin nyelvű leveleket, parancsleveleket és urbáriumokat tartalmaz, I. Ferdinánd király 1537-es parancslevelétől kezdve Pottyondy István 1620 és 1630 között Batthyány Ádámnak írt leveleig szemlézi a Rábához köthető levéltári forrásokat. Jelentős segítséget ad az olvasó számára a kötet helynévmutatója, amelyben a mai országhatáron belülré

⁷ Vajda Tamás 2014: Válogatás a történész könyvespolcáról: Város és folyója = Town and its river: Vadas András: Körmend és a vizek: egy település és környezete a kora újkorban. *Belvedere Meridionale* (26.) 3. 155–156.

eső települések esetén a későbbi magyar nevek, a nem a mai Magyarországon található helynevek esetén pedig rövidítve a későbbi településnevek és ország-hovatartozások is szerepelnek. Kiemelendő, hogy itt kurzivált formában az eddig azonosítatlan földrajzi nevek és pusztatelepülések is jelölve vannak. Végszetül felmerül bennünk a kötet elején ismertetett kérdés: hogyan hatott a hadi jellegű vízgazdálkodás a kora újkori

Magyarország lakosságának mindennapjaira? Vadas András ezt a kérdést sikeresen megválaszolja: a Batthyány-uralomban a 16–17. század folyamán a vízgazdálkodás katonai nyomásra átalakult, a mezőgazdasági termelés és a mindennapi megélhetés a háborús szükség idején az oszmánok elleni sikeres védekezés hátterébe szorult, a helyi lakosság azonban vállalta ennek kockázatát.

Rénes Balázs

SZERZŐINK

Berecz Ágoston történész

(Pasts, Inc, Budapest – Imre Kertész Kolleg, Jéna)

oguszt@gmail.com

Buzinkay Géza történész

gbuzinkay@gmail.com

Detre Katalin közgazdász

(Professzionizáció-történeti Kutatócsoport ELTE TáTK-BTK)

detrekati@yahoo.com

Papp Viktor történész, doktorjelölt

(Professzionizáció-történeti Kutatócsoport ELTE TáTK-BTK, ELTE BTK

Társadalom- és Gazdaságtörténet Doktori Program)

viktorpapp14@gmail.com

Rácz Lajos történész

(Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar

Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai Intézet)

racz.lajos@szte.hu

Rénes Balázs PhD-hallgató

(ELTE BTK Művelődéstörténet Doktori Program)

renes.balazs@gmail.com

Tátrai Viktor történész, PhD-hallgató

(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program)

tatraiv@gmail.com

Tóth Kelemen történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történeti Doktori Program)
toth.kele@gmail.com

Törő László Dávid történész
(Debreceni Egyetem BTK Történelmi Intézet)
t.laszlo.d@gmail.com

Ugrai János neveléstörténész
(Eszterházy Károly Katolikus Egyetem)
ugraj@gmail.com

CONTENTS

PROFESSIONALIZATION AND LIFE PATH

János Ugrai	The Occupations of the Academicians of the Reform Era: With Particular Attention to Priests and Teachers	5
Viktor Tátrai	Professionalization and Career Mobility. The Prosopographical Analysis of the Recruitment of Municipal Chiefs	26
Viktor Papp	Law Practice on the Horizon: Motivations for Becoming a Lawyer in the Long Nineteenth Century of Police in the Age of Dualism (1886–1918)	55
Géza Buzinkay	“With exalted dignity, I have chosen to be an educator”: Ferenc Ney’s Career in Education (1814–1889)	75
Katalin Detre	Opportunities for a Proper Young Lady – As Reflected in Her Own Memories	93
Kelemen Tóth	Something is Watching: The Concept of Honor in Nineteenth-Century Hungary	119

BOOKS

Global History of Nations

Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.): Magyarország globális története.

Fahrmeir, Andreas (Hg.): Deutschland. Globalgeschichte einer Nation.

Fiolhais, Carlos – Franco, José Eduardo – Paiva, José Pedro (dir.):

História Global de Portugal.

Núñez Seixas, Xosé M. (Coord.): Historia mundial de España.

Giardina, Andrea (a cura di): Storia mondiale dell'Italia.

Boucheron, Patrick (dir.): Histoire mondiale de la France.

– Ágoston Berecz 143

Jankó Ferenc: Burgenland földrajzi felfedezése. Tudomány, geopolitika és identitás a két világháború között.

– László Dávid Törő 150

Environmental History in the Carpathian Basin

Benkő Elek – Zatykó Csilla (szerk.): A Kárpát-medence

környezettörténete a középkorban és a kora újkorban.

– Lajos Rácz 154

Vadas András: Egy határfolyó környezettörténete.

Háború és vízgazdálkodás a kora újkori Rába-völgyben.

– Balázs Rénes 159

Authors 164

Contents 166

Abstracts 168

ABSTRACTS

Géza Buzinkay: “With exalted dignity, I have chosen to be an educator”: Ferenc Ney’s Career in Education (1814–1889)

Ferenc Ney (1814-1889) is primarily known as an educator: he was a Hungarian pioneer of early learning and the nursery school system, and, later in life worked as the headmaster of Reáltanoda, the secondary school of sciences in Pest, now Eötvös József Secondary School.

He worked as an educator at a time when the increasingly bourgeois state needed to establish its primary operating conditions, administrative functions and institutions – the Hungarian nation itself, together with its own modern language. Besides a handful of trained professionals, this creative process was pushed by amateurs, fanatic activists, and passionate promoters, immediately responding to any need identified. This phase, prior to professionalization, was characterized by both frenetic activity and the adoption of idiosyncratic solutions and combinations.

Despite all his mental dedication and ambition, Ferenc Ney was not yet a professional educator but a patriot of the Hungarian Reform Era, who operated and experimented in many domains of nation building – at times in haste – and who sought to advance “the good of his homeland” in every activity he was involved in. He had a persistent and very real passion as the “nation’s educator,” which was precisely what precluded him from becoming a professional teacher like many of his colleagues at the Reáltanoda at the time. At the same time, this habitus made him, a headmaster, suitable for successful educational policymaking, which was yet to be defined and established in this era.

Katalin Detre: Opportunities for a Proper Young Lady – As Reflected in Her Own Memories

The present case study about the life and career of physiotherapist Irén Preisich is part of a comprehensive research project exploring the social history of the art of movement in Hungary. The art of movement is an umbrella term for all physical culture movements which put into practice the aspirations of the artistic, pedagogical and life reform movements that emerged in the second half of the nineteenth century. From the beginning of the twentieth century onwards, the Hungarian institutionalization of the movement, encompassing a wide range of trends and approaches, had a determining role in the professionalization of both dance artist training and physiotherapy. The exceptionally rich collection of sources, documenting the history of the Preisich family from the perspective

of the individuals, provides insight into the period when these professionalization processes were developing jointly between the two world wars. The sources cast light on the functioning of the schools of the art of movement, the methods of knowledge transfer, the career prospects of early-career movement artists, the family conflicts behind career choices, the conflicts within the profession, as well as the drastic effects of contemporary politics on professional and private life. The recollections of the pediatrician father not only broaden the time horizon of the study, but nuance and deepen its reconstruction of the social background, and show the opportunities, constraints and conflicts of the members of the medical profession in his segment of society.

Viktor Papp: Law Practice on the Horizon: Motivations for Becoming a Lawyer in the Long Nineteenth Century

The aim of this paper is to present the process of professionalization, which began and gained momentum in the nineteenth century, from the “bottom up,” from the perspective of both the participants and the practitioners of the profession. Based on ego documents such as diaries and memoirs written by lawyers, the analysis queries whether lawyers in the nineteenth century considered legal representation as a profession *per se*. This approach is necessary because the sources do not relate aspects of collegiality or solidarity, and consequently remain silent about questions of belonging to a community or a profession too. The study, thus, uses the concepts of ‘space of experience’ and ‘horizon of expectation’ as defined by Reinhart Koselleck. In this vein, those passages are extracted from the life stories that reveal the moment of commitment to the legal profession, and in other cases, the dilemmas of choosing between the legal profession and other careers.

Viktor Tátrai: Professionalization and Career Mobility. The Prosopographical Analysis of the Recruitment of Municipal Chiefs of Police in the Age of Dualism (1886–1918)

Until the mid-nineteenth century, public order and safety was traditionally the remit of municipia, organized along the principles of the Estates system. Thus, the officer responsible for municipal policing was the captain, who controlled the police bureau operating under the city council. Policing was an organic part of municipal administration, and it required no special training. In the second half of the nineteenth century, the acceleration of urbanization brought about social changes that traditional policing could no longer handle to the standards of social expectations. On the one hand, the study examines the efforts, as

formulated by police officers, positioning their job as an independent profession in the latter half of the Age of Dualism. On the other hand, it focuses on the Lord Lieutenants' criteria for recruiting the leadership of municipal police departments as well as the authorities' expectations from the chiefs of police. Finally, sidestepping the macro-level socio-historical approach of institutional history, the author traces the professionalization of policing through the micro-level analysis of the lives and career mobility of eighty-five chiefs of police at the helms of the police departments of municipal towns of Hungary between 1886 and 1918.

Kelemen Tóth: *Something is Watching: The Concept of Honor in Nineteenth-Century Hungary*

Through the character of Miklós Zrínyi –and of the defenders of his border fortress –Kálmán Mikszáth's *Új Zrínyiász* (The new Zriniad), published in 1898, explores the same subject as the present study. In this vein, both focus on the meaning of the concept of honor changing over time and across historic periods, and both examine and present the concept and interpretation of honor in the nineteenth century. Unlike Kálmán Mikszáth, however, Kelemen Tóth eschews satire and literary imagination and deploys the methods of history of concepts and, to a lesser extent, of the history of mentalities. The question in the cross-hairs here is what nineteenth-century people meant by “honour” and whether the texts selected contain detectable changes in these interpretations.

János Ugrai: *The Occupations of the Academicians of the Reform Era: With Particular Attention to Priests and Teachers*

Focusing on the occupations of the academicians, this study defines the group-specific characteristics of the members of the Hungarian Scientific Society (later the Hungarian Academy of Sciences), selected during its early years, between 1830 and 1847. The 236 academics are classified into 370 occupations and means of livelihood – this large number in itself indicative of the absence of a stable occupational structure in the early days of the rise of the middle classes. The second half of the study looks in more detail at those academicians who held pastoral or teaching positions. It reveals the overwhelming majority of Calvinist teachers – among both teachers in general and in the protestant academic community. In comparison, the low number of Lutheran teachers made them the polar opposite group: they were insufficient in number to represent even their centuries-old tradition of school towns within the learned society. There was a clear over-representation of Roman Catholics among the clergy, particularly of those associated with Szombathely, Győr (and Pannonhalma), as well as Pest

and Vác as their spiritual centers. The relatively low prestige of the clerical and teaching professions is underpinned by the fact that it was considerably more difficult for representatives of these professions to climb the academic ladder: such corresponding members faced serious obstacles in becoming full members or department presidents. Another interesting finding reveals that among the academicians concerned, only Roman Catholics could effectively move between priesthood and teaching, and become a prelate. This seldom occurred among the Protestants: for them, the two professions were mutually exclusive to a much greater extent.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korall*ban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen két, recenzió esetén egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őr-zünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (60 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra.

Recenziók esetén a recenzeált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, tartalmi bemutatásra szorítóköző könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010. Az írásjelek halmozását kerüljük: Kaba 1998: 36, 42.

A lábjegyzetekben a hivatkozás akkor szerepel ()-ben, ha több hivatkozás is szükséges egyetlen mondaton belül (a pont a zárójel után). Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnév is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét (utóbbi csak akkor hagyható el, ha gyűjteményes fondról lévén szó, adott néven csak az az egy tétel létezik, pontos azonosításához nem szükséges az évkör). Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, filmek, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA).

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyszerűbb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV= Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Ajándék ez a nap (r.: Gothár Péter, 1979).

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek felüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadók:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Voland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

Thomas, Albert 2014: Utazások Bécs – Budapest – Belgrád – Athén. Napi jegyzetek. (Szerk., ford., jegyz. Bódy Zsombor.) *Aetas* (29.) 3. 152–170.

[Lexikonszócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratos publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2028: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Konrad, Felix 2010: Von der „Türkengefahr“ zu Exotismus und Orientalismus: Der Islam als Antithese Europas (1453–1914). EGO *Europäische Geschichte Online* <http://www.ieg-ego.eu/konradf-2010-de> – utolsó letöltés: 2019. március 9.

[Az interneten is hozzáférhető, de papíron is megjelent cikkek esetében mindig a papírverzió élvez elsőbbséget, ennek adatait kell hiánytalanul feltüntetni!]

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uő rövidítések. Az „uő” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, ’valamitől valamedig’ jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szókózt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurzíválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).
- Recenzióban a recenzált könyv oldalszámaira a szövegben, zárójelben hivatkozunk, pont nélkül.

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Bódy Zsombor, bomazsor@hotmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Ring Orsolya, ring.orsolya@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szsomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyvárúhá
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Művészetek Palotája
Vince Könyvesbolt
1095 Komor Marcell utca 1.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

K. Horváth Zsolt

MÉREI FERENC

I. kötet: Peremhelyzet és a remény szocializmusa 1909–1945

II. kötet: Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd 1945–1986

Mérei Ferenc (1909–1986) a magyar pszichológia és pedagógia nagy hatású alakja, csaknem végigélte a 20. századot. A tanítványok, barátok és tisztelők által szerkesztett emlékkönyvek után ez a biográfia először vállalkozik Mérei gazdag életművének és élet-történetének kritikai feldolgozására. Műfaját tekintve olyan társadalmi életrajznak határozhatjuk meg, mely nem pusztán egyetlen személy életére összpontosít, hanem feltárja azokat a kontextusokat is, melyek az individuumot befolyásolják, korlátozzák vagy éppen ösztönzik. Mérei pályáját tehát nem lineáris, individuális fejlődéstörténetként, hanem – az ő társadalomlélektani elképzeléseihez híven – társas és intézményesített kontextusoktól elválaszthatatlanul egyén dinamikus történeteként fogta fel a könyv. Ez annyit tesz, hogy az individuum nem színpalként, kulisszaként jár-kei a különböző történelmi és szociológiai szinterek előtt, hanem az egyén és a kontextus között kölcsönösen formatív viszony áll fenn. Ez a dinamikus viszony azt is lehetővé teszi, hogy se a személyiséget, se a kontextusokat, se az őket leíró nyelvet ne történelmi invariánsnak tekintsük, hanem rámutassunk a közöttük lévő, folyamatosan változó összefüggésekre.

Mérei Ferenc gazdag életet élt, így élettörténete rekonstrukciójakor számtalan, első látásra különmemű kontextust kellett egymás mellé rendeznünk. Éppannyira élt tudós életet, mint amennyire – igaz, csak rövid ideig – szakpolitikust, éppannyira volt a nyilvánosság előtt rendszeresen megjelenő, komoly műveltséggel bíró értelmiségi, mint amennyire gondosan titkolta a Törzs nevű baráti társaságának „halálosan” komolyan vett rituáléit. A társadalmi életrajz műfaja azért is tűnik kecsesgetőnek, mert a társadalom mint totalitás olykor elrejt, elfedi vagy egyenesen elnyeli az egyént. A túlzottan én-központú életrajzi megközelítésekhez képest ez a biográfia szándékosan felfüggeszti a szelf és a környezet stabil határait, eljárását tekintve pedig a Mérei által is nagy tisztelettel övezett Kurt Lewin mezőelméletéhez és dinamikus személyiségelméletéhez közelít.

A 1034 oldalas kötet bolti ára 7800 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy a www.korall.org honlapon 20% kedvezménnyel (6200 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténelmi Egyesület

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L É

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L É

Főszerkesztő: Wessely Anna

Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)

A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály

Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Gyáni Gábor, Klaniczay Gábor, Lakner Judit,

Madarász Aladár, Majtényi László, Pajkossy Gábor

34. évfolyam 2. szám

2022. ősz - tél

BÍRÁLAT

Romsics Gergely:
A birodalmiság kísérteteCsaplár-Degovics Krisztián: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”
Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben**Németh Ákos:**
Monográfia helyettTakáts József: Jászi és a liberális szocializmus
Eszmetörténeti tanulmányok**Lautner Péter:**
Barátság és megértés

Simon Attila: Barátság és megértés Arisztotelész filozófiájában

Dombrovski Áron:
**„Népi” pszichológia:
valóban csak fikció?**Tamás Demeter – Ted Parent – Adam Toon (eds.):
Mental Fictionalism
Philosophical Explorations**Szalisznyó Lilla:**
**A Szendrey Júlia-kutatás
megújítása**Gyimesi Emese: Szendrey Júlia irodalmi pályafutása
Társadalomtörténeti kontextusokGyimesi Emese: Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában
Szendrey Júlia, Petőfi Zoltán, Horvát Attila, Árpád és Ilona
gyermekkori levelei, versei és játékaik 1840-1870Szendrey Júlia összes verse
Szerk. Gyimesi EmeseSzendrey Júlia összes elbeszélései és meséi
Kiad. Gyimesi Emese

PROBLÉMA

Tóth G. AttilaAz alkotmányos demokrácia oldalán
A nyolcvanéves Sólyom László életművéről**Patrick Geary**

Történelmi lecke mindenkinek

SZEMLE

Mráz AttilaKis János: Szabadságra ítélve
Életrajzi beszélgetések Meszerics Tamással és Mink Andrással**Szécsényi Endre**Radnóti Sándor: A táj keletkeztörténetei
„Ők, akik nézték Hannibál hadát”

Megjelent a Replika 125. lapszáma

Osztály/szerkezet

Szerkesztette: *Gregor Anikó és Éber Márk Áron*

Éber Márk Áron és Gregor Anikó

Osztály/szerkezet: mit tudunk ma a magyar társadalom osztályszerkezetéről?

Kömüves Dániel

Az „osztály halála” Tamás Gáspár Miklós és az értékkritikai iskola szemléletének tükrében

Éber Márk Áron

A „középosztály” eszménye és a köztes-közvetítő osztályok

Osztályhelyzetek és mozgósító ideálok a félperifériás magyar társadalomban

Nagy Ákos és Nagy Klára

Kölcsönvett életek. Munkaerő-kölcsönzés és elhomályosított osztályviszonyok Magyarországon

Huszár Ákos

Létminimum és osztályelemzés

Éber Márk Áron

Ígéretek, illúziók, ideológiák: A középosztály, a polgárosodás és a felzárkózás eszményei Szalai Júlia számvetésében

Lukács regényelmélete

Daradics Boglárka

Lukács György regényelméletének terminológiai hálója

„Fehérek” között

Böröcz József

„Eurofehér” gög és „piszkosfehér” sérelemérzet: A „rassz” – Európában

Loïc Wacquant

A „rasszal” kapcsolatos problémák tisztázása

Recenzió

András Csaba

Egy szociológiai beszédmód hegemoniája

Korábbi számaink korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetőek
(terjesztes@korall.org www.korall.org):

- 5–6. *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8. *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12. *A város és társadalma* (950 Ft)
13. *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
14. *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16. *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
17. *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
18. *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20. *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22. *Clio és Psyche* (1400 Ft)
23. *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25. *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
26. *Utazók és utazások* (1000 Ft)
27. *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29. *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
30. *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
31. *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
32. *Távolság – közelség* (1000 Ft)
33. *A háború állapota* (1000 Ft)
35. *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
36. *Kollektivizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
37. *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
38. *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)

-
57. *Konfesszionizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
 60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
 61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
 62. *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
 63. *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
 64. *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
 65. *Film és történelem* (1250 Ft)
 66. *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)
 67. *A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai* (1250 Ft)
 68. *Nemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében* (1250 Ft)
 69. *Színház és az egész világ* (1250 Ft)
 70. *Diétai követek, országgyűlési képviselők* (1250 Ft)
 73. *Fotó és társadalom* (1250 Ft)
 74. *Civil önszerveződés, civil társadalom* (1250 Ft)
 75. *Kulturális örökség és történelem* (1250 Ft)
 76. *Iparosodó társadalmak* (1250 Ft)
 77. *Mindennapi szegénység* (1250 Ft)
 78. *Városfalon innen és túl* (1250 Ft)
 79. *Megfigyelt társadalom* (1250 Ft)
 80. *Tudomány és intézményei* (1250 Ft)
 81. *Vagyon és vagyonosodás* (1250 Ft)
 82. *Édesek és mostohák: szülői szerepek* (1250 Ft)
 83. *Tisztaság fél egészség?* (1250 Ft)
 84. *Fürdőzők és turisták* (1250 Ft)
 85. *Globalizációtörténeti megközelítések* (1250 Ft)
 86. *Mobilitás a rendi társadalomban* (1250 Ft)
 87. *Zsidó felemelkedés vagy térnyerés?* (1500 Ft)
 88. *Építészet – képzőművészet – társadalom* (1500 Ft)
 89. *Kereskedelem és kereskedők* (1500 Ft)

A Korall könyvkiadványai korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetőek:

www.korall.org; e-mail: terjesztes@korall.org

Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Szerk. Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter, 2008.

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel 3200 Ft)

Szegedi Péter 2014: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében.*

(bolti ár: 3490 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2790 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 2. Granasztói György 2012: *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán.*

(bolti ár: 3900 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2925 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 4. Sasfi Csaba 2014: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében.*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 5. Nagy Ágnes 2014: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953.*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 6. Farkas Gyöngyi 2016: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon (1951–1961).*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 8. Keszei András 2018: *A középfokú oktatás felekezeti változatai és társadalmi háttere a 19. század első felében Pesten.*

(bolti ár: 3500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2800 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 9. Koltai Gábor 2018: *Akik a „Párt” ellen vétektek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1949–1956.*

(bolti ár: 3500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2800 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 10. Gerhard Péter 2019: *Deszkafalak és potyavacsorák. Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban.*

(bolti ár: 3900 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2900 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 11. Fejős Zoltán 2020: *„Kaper kóntri”. Magyar részbányászok Amerikában.*

(bolti ár: 3600 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2700 Ft)

K. Horváth Zsolt 2021: *Mérei Ferenc. I–II.*

(bolti ár: 7800,- Ft, a kiadótól személyes átvétellel 6200,- Ft)